

РУСИЈА И СРБИЈА НА ПРЕЛОМУ ВЕКОВА

РУСИЈА И СРБИЈА НА ПРЕЛОМУ ВЕКОВА
Српске теме Андреја Шемјакина

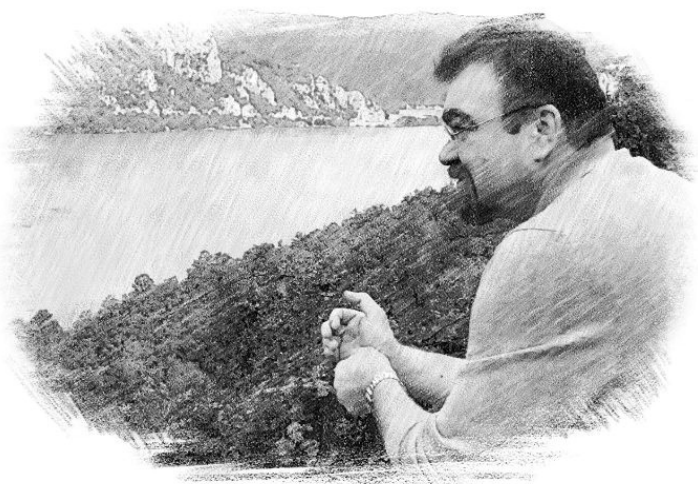

Српске теме Андреја Шемјакина

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
ИНСТИТУТ ЗА СЛОВЕНСКЕ СТУДИЈЕ РАН
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ
ЦЕНТАР ЗА РУСКЕ И ИСТОЧНОЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ „М. ЈОВАНОВИЋ“
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ
ИНФОРМАТИКА А.Д.

РУСИЈА И СРБИЈА НА ПРЕЛОМУ ВЕКОВА

Српске теме Андреја Шемјакина

Београд, 2020.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

Библиотека „Зборници радова“

Бр. 17

Институт за словенске студије РАН

Историјски институт

Центар за Руске и Источноевропске студије „М. Јовановић“

Филозофског факултета Универзитета у Београду

ИНФОРМАТИКА А.Д.

За издавача

Др Миле Бјелајац

Редакција

Др Алексеј Тимофејев (одговорни уредник)

Др Јуриј Борисјонок

Др Горан Милорадовић

Др Радомир Поповић

Др Александар Силкин

Др Милана Живановић (секретар редакције)

Рецензенти

Др Татјана Суботин-Голубовић

Др Владимир Путјатин

Др Милан Пиљак

Др Анатолиј Ањикејев

ISBN 978-86-7005-165-2

DOI: <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija>

Издавање овог зборника подржало је предузеће

ИНФОРМАТИКА А.Д.

САДРЖАЈ

Предговор редакције	9
---------------------------	---

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Уводни говор директора Института за новију историју Србије	11
--	----

Андреј Шемјакин – човек и научник

Алексеј Борисович АРСЕЊЕВ

Сарадња и дружење са Андрејем Шемјакином	17
--	----

Михаил Валеријевич БЕЛОВ

„Руси о Србији и Србима“: између првог и другог тома	21
--	----

Јуриј Аркађевич БОРИСЈОНОК

Андреј Шемјакин, Мирослав Јовановић и руско-српске историјске везе 1990-2010-их	31
---	----

Јарослав Валеријанович ВИШЊАКОВ

Народ и власт у независној Србији према оценама А. Л. Шемјакина	43
---	----

Далибор ДЕНДА

Андреј Л. Шемјакин као сарадник одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања МО РС	55
---	----

Људмила Васиљевна КУЗМИЧЕВА

У завичају Николе Пашића	59
--------------------------------	----

Данко ЛЕОВАЦ

Андреј Л. Шемјакин – пријатељ и колега	61
--	----

Марија Војтовна ЛЕСКИНЕН

Андреј	67
--------------	----

Константин Владимирович НИКИФОРОВ,

Александар Александрович СИЛКИН

Андреј Шемјакин о Србији и Србима	75
---	----

Латинка ПЕРОВИЋ

Пријатељство и сарадња са А. Л. Шемјакином	91
--	----

Радомир Ј. ПОПОВИЋ

Српско-руске теме у издањима Историјског
института – допринос Андреја Шемјакина 97

Сузана РАЈИЋ

Српска политика и друштво 19. и
с почетка 20. века - парадигме Андреја Шемјакина 113

Марина Михајловна ФРОЛОВА

А.Л.Шемјакин као аутор серије
зборника радова „Словени и Русија“ 121

Историја српско-руских односа у 19. и 20. веку

Јуриј Петрович АНШАКОВ

Допринос руских људи са обала Волге
ослободилачкој борби Јужних Словена
током Источне кризе 1875-1878. године 131

Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

Динамика друштвених, културних и економских
веза Русије и Србије на прелому 19. и 20. века 155

Никола Б. ПОПОВИЋ

Трговина између Србије и Русије крајем 19. века 167

Олга Анатолијевна ДУБОВИК

Питање османског наслеђа у српским и бугарским
пројектима 80-их и 90-их година XIX века
(Никола Пашић и Стефан Стамболов) 173

Горан МИЛОРАДОВИЋ

Покушај наоружавања Српске војске руским
брзометним пушкама 1891–1915. године 191

Лидија Јурјевна ПАХОМОВА

Српско становништво Босне и Херцеговине
у радовима етнографа током 1890-их 201

Варвара Борисовна ХЛЕБНИКОВА

Посредничка улога руских дипломата
у српско-црногорским односима на почетку 20. века 215

<i>Никита Сергејевич ГУСЕВ</i> Однос руског друштва према српско-аустријском сукобу 1912-1913. године	231
<i>Милана ЖИВАНОВИЋ</i> Смрт и погреб руског посланика у Београду Николаја Хенриковича Хартвига 1914. године	247
<i>Мирослав РАДИВОЈЕВИЋ</i> Добровољачки покрет у Русији, 1914 - 1916. године	263
<i>Момчило ИСИЋ</i> Настанак и судбина пука мајора Благоћића	287
<i>Николај Александрович КОПИЛОВ</i> Доживљаји доброг апотекара Радуле Гајде у Русији	301
<i>Василије ДРАГОСАВЉЕВИЋ</i> СССР у идеологији ЈНП, Збор 1934 - 1941. године	313
<i>Алексеј Борисович АРСЕЊЕВ</i> „Руски дом“ у Београду после 1941. године	333

Прилози

<i>ПРИЛОГ 1.</i>	
Писмо Андреја Шемјакина професору Ђ. Станковићу, 25. децембар 1993. године	339
<i>ПРИЛОГ 2.</i>	
Рецензија А. Л. Шемјакина за рукопис „Гимназија у лицама. Прва руско-српска гимназија у Београду (1920-1944),“ 25. октобра 2017. године	343
<i>ПРИЛОГ 3.</i>	
Некролог и изјаве саучешћа пристигли поводом смрти А. Л. Шемјакина	345

Напустио нас је осмог марта 2018. године руски историчар изузетног квалитета, водећи савремени специјалиста за српску историју, наш драги колега и пријатељ Андреј Леонидович Шемјакин. Од тренутка, када је одбранио магистарску дисертацију 1989. године, он је током три деценије научног рада значајно утицао на формирање србистике као науке у новој Русији. Његове књиге и истраживачке теме биле су концентрисане око историје односа Краљевине Србије и Руске империје. Међутим, његова научна школа и низ идеја и пројеката које је покренуо, били су много шири и рељефнији. Садашње стање руско-српских научних веза тешко је представити без подвижничког рада, који је он искрено водио током преломних и сложених деценија успостављања нових држава и историографија. У знак сећања на делатност А.Л.Шемјакина и у циљу развоја и структурирања његовог наслеђа, Институт за новију историју Србије, Славистички институт РАН, Историјски институт и Центар за Руске и Источноевропске студије „М. Јовановић“, Филозофског факултета Универзитета у Београду одржали су 19–20. априла 2019. Међународну конференцију „Русија и Србија на прелому векова. Српске теме Андреја Шемјакина“.

Реферати учесника конференције односили су се на више питања: историја српско-руских веза током бурног периода 19/20. века; историографија руске србистике и српске русистике у новије време; имагологија и формирање представе о „другом“ у историји Србије; формирање и развој идеја и идеологија у српском друштву и утицај руске друштвене мисли; комеморативне радове везане за А.Л.Шемјакина. На основу радова предатих до краја јесени 2019. године, припремљен је зборник радова. Прикупљене расправе су сврстане у две целине. Радови у првом делу су историографске и комеморативне природе и поређани су према азбучном редоследу презимена аутора. У другом делу су радови везани за историјат руско-српских односа 19. и 20. века. Ту су радови поређани према хронологији догађаја којима су посвећени. Зборник има три, до сада, необјављена лична прилога везана за А.Л.Шемјакина: једно од његових малобројних сачуваних писама српским колегама, почетком 1990-их година; затим један од његових последњих радова - Рецензија за рукопис о српско-руској гимназији у Београду - „Прва руско-српска гимназија у Београду (1920-1944)“; некролог и изјаве саучешћа, који

су пристигли поводом смрти А.Л.Шемјакина, по редоследу доласка. Радове и прилоге у овом зборнику објављујемо на језику оригинала – руском или српском.

Спонзорску подршку у организацији Конференције и публиковању зборника пружио је дугогодишњи пријатељ и мецена А.Л.Шемјакина Слободан Срећковић и фирма *Informatika a.d.* Захваљујемо им за топлу и несебичну помоћ.

Уредништво зборника

Др Миле БЈЕЛАЈАЦ

Институт за новију историју Србије
mile.bjelajac@gmail.com

Миле БЕЛАЈАЦ

Институт новейшей истории России

Уводни говор директора Института за новију историју Србије

Поштоване колегинице и колеге, драги гости, окупили смо се 19–20. априла 2019. на Међународној научној конференцији „Русија и Србија на прелому векова. Српске теме Андреја Шемјакина“, да кроз научни дијалог осветлимо дело и рад нашег рано преминулог колеге др Андреја Леонидовича Шемјакина, научног саветника у Институту за словенске студије, Руске академије наука. Сада у сарадњи са српским и руским научним институцијама објављујемо зборник радова учесника ове конференције.

Преминуо је, после дуге и тешке болести, у родној Тули 8. марта 2018. године. Мада су његови ближи сарадници наслућивали могући крај, нисмо веровали да је то тако близу. Знали смо да је боловао, али и да се опорављао. Када сам последњи пут био у Москви седео сам у његовој некадашњој канцеларији у Институту за словенске студије. Ту је био и његов урамљени портрет. Његове ствари, књиге које су сарадници сачували као успомену на њега. Оживљавали смо га кроз разговоре, сећања, али празнина је била ту. Каква разлика у односу на 2015. годину, када смо се непрекидно дружили на скуповима и на Међународном сајму књига, где је био драг говорник, представљајући наше књиге¹. Штавише, његов штампани предговор у књизи заувек ће остати као спомен нашег међусобног поштовања и пријатељства².

1 М.Белаяц, Кому нужна ревизия истории? Старые и новые споры о причинах Первой Мировой войны, Москва: Алгоритм, 2015.

2 На српском језику предговор А.Шемјакина објављен је у 3. допуњеном издању. Бјелајац М. 1914-2014 : зашто ревизија?: мењање оцена о узроцима Првог води ревизији оцена о узроцима Другог светског рата, Нови Сад-Београд, 2019.

У Андреју Шемјакину, првом руском историчару, кога сам ближе познавао и упознао, видео сам оне „праве Русе“, како смо их некад замишљали, праве руске људе - широке душе и доброг срца. Не, оне Русе из совјетских времена, који су деловали суздржано, понекад бирократског држања, уско профилисани, помало неприступачни, но била су то таква политичка времена. Упркос фразама и лепом понашању, увек се са њима, у том периоду, осећала велика разлика у тумачењу заједничке прошлости. Овај субјективни доживљај са наших почетака, променио је управо Андреј Шемјакин. Као да смо се знали годинама, а тек смо се били срели. Отворено и без сујете примао је повремене сугестије и неке чињеничне корекције. Био је одомаћен у нашој средини. Најчешће сам га затицао у просторијама Института за савремену историју, зато што су просторије нашег Института тада биле на другој страни града. Затим, на Филозофском факултету, посебно код колеге Мирослава Јовановића. Увек је било пуно приче, али и традиционалног наздрављања, јер је то био начин опуштања у тешким временима, која су оба народа проживљавала у минулим деценијама.

Читали смо Андреја Шемјакина и отварали му странице наших Токова историје³. Радује ме данас што је било тако. Сада, када га физички више нема, то су парчићи његовог духа, трајно међу нама и трајаће после свих нас. Сведочиће о нашој сарадњи и још једном, заиста, дубоком пријатељству. Не могу да заборавим колико су он и још неки пријатељи покојног професора Мирослава Јовановића показали привржености, не часећи ни часа и дошли су у Београд на

3 За две деценије у «Токовима историје» објављено је десетак радова А.Шемјакина: Нова писма Николе Пашића митрополиту Михаилу (1884– 1885). // Токови историје. 1–2, 1995, 233–259; Никола Пашић и руски социалисти у Цюриху (1868–1872 гг.) // Токови историје. 1–2, 1997, 5–40; Идеологија Николе Пашића. Формирование и эволюция. // Токови историје. 1–4, 1999, 271–311; Србија на переломе. Обретение независимости и проблема модернизации. // Токови историје. 1–2, 2000, 19–46; Никола Пашић у успоменама руског путника (прилог проучавању идејног порекла Српске народне радикалне странке). // Токови историје. 3–4, 2003, 99–109; Генерал М. Г. Черняев и сербская война // Токови историје. 1–2, 2006, 7–28; Как убивали в Белграде Георгиевского Кавалера. // Токови историје. 3, 2007, 7–16; Историчар Владимир Константинович Волков (у сарадњи са К.В.Никифоровим) // Токови историје. 1–2, 2009, 177–192; Генерал «от коммерции». М.Г. Черняев в Сербии в 1879–1881 гг. // Токови историје. 3, 2012, 361–378; Сербия и Сербь накануне Балканских войн глазами русских (к дискуссии о «современном» государстве). // Токови историје. 1, 2015, 37–43.

његову сахрану. То ме је дубоко дирнуло и само је потврдило колико смо били узајамно повезани, не само као историчари, већ и као другови. Овим научним скупом и зборником ћемо му се макар мало одужити и још једном подсетити на његово научно дело, на његов допринос у изучавању српске прошлости и српско-руских веза и на трајне вредности у том делу.

Шемјакин је суочио више врста извора и две историографије - српску и руску. Тиме је ушао у полемику са не малим бројем митова који су у историјски наратив ушли директно из политике. Томови грађе о животу човека на Балкану, односима Русије и Србије током Првог светског рата и друго, само потврђују да је он био, не само истакнути истраживач какав је иначе био, већ и организатор науке, ментор, руководицац у једном читавом пољу „српских студија“ у Русији. Његовим одласком највише су изгубили његови најближи пријатељи, изгубила је руска наука о Балкану, изгубио је његов Институт за словенске студије, али изгубили смо и ми, његове колеге и пријатељи из Србије.

Нека му је вечни помен и слава!

**АНДРЕЈ ШЕМЈАКИН
ЧОВЕК И НАУЧНИК**

УДК 93/94:929 Шемјакин А. Л.
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.ars.17-19>

Алексей Борисович АРСЕНЬЕВ
Самостални истраживач
arsenjev@neobee.net

Алексей Борисович АРСЕНЬЕВ
независимый исследователь

Сарадња и дружење са Андрејем Шемјакином Сотрудничество и дружба с Андреем Шемякиным

Упознао нас је београдски историчар Мирослав Јовановић. Већ током тог првог сусрета који је протекао у отвореном разговору довољно је било да смо се допали један другом. Лако смо установили да су наше оцене актуелних прилика у Југославији-Србији и Русији готово идентични, да смо забринуте тим стањем и свесни неминовних последица.

Међутим, главна тема првог, а и свих наредних сусрета била је руска емиграција у Југославији. Андреја Леонидовича је више интересовао социолошки аспект тог феномена, ситуације у којима су се затекле избеглице-емигранти, прилагођавање и асимилација Руса у новој средини, али и судбине емиграната, обичних људи и руске стваралачке интелигенције. Бавећи се током многих година животом и културном делатношћу руске емиграције у Југославији, не као професионални историчар, већ као потомак трећег поколења руских избеглица и одрастао међу њима, Андреју Леонидовичу управо је то и такво требало од мене. Да из једне другачије визуре сазна нешто ново, детаљ или појаву, још нефиксирану у историјској литератури.

Тих година историчар Мирослав Јовановић је завршавао своју свеобухватну докторску дисертацију „Руска емиграција на Балкану“ – пионирско дело, неоптерећено политичким и идеолошким предзнацима. Као монографија, објављена је 2005. године, прво у Русији, а следеће године у Београду. Удвоје и утроје претресали смо теме из поглавља тог рада.

Испоставило се да је Андреј Шемјакин већ познавао неколицину представника руске етничке заједнице у Србији, старијих од

мене. Много су му дали сусрети и казивања Београђанина Алексеја Ивановича Постникова, рођеног 1914. године у Петрограду, који је 1933. матурирао у Руском кадетском корпусу у Белој Цркви, 1939. дипломирао на грађевинском одсеку Техничког факултета, па годинама службовао на Косову, затим био асистент Београдског универзитета. Андреј Леонидович ми је говорио да је захваљујући познанству са инжењером Постниковим и књигама које је од њега добијао, знатно проширио своја знања о Европи XX века и балканским приликама међуратног периода, као и да су његови историјски и друштвени постулати брзо еволуирали.

Други Београђанин био је Андреј Александрович Гардењин, рођен 1933. године, већ у Југославији, један од даљих потомака руског пуковника, грофа Николаја Рајевског, хероја Српско-турског рата, погинулог код Адровца. О њему је Андреј Шемјакин објавио неколико радова, на руском и српском језику.

Андреј Леонидович је више пута пословно долазио у Нови Сад и радио у Библиотеци и Рукописном одељењу Матице српске. Тада је волео да водимо разговоре удвоје, сами. Каснијих година нашег дружења његови доласци у Нови Сад готово редовно су били у друштву са двоје-троје колега-историчара. Дружили смо се у моме стану, размењивали наше публикације, одлазили у свима нама драге Сремске Карловце, у рибљи ресторан на обали Дунава. После обавезних ракија и рибље чорбе, Андреј би наручивао кечигу или смуђа и пио бело карловачко вино.

Елоквентан, духовит и увиђаван, до танчина је савладао српски језик, није грешио у нагласцима, одлично познавао српску историју, културу, народне обичаје, искрено волео Србију. Лако је и радо успостављао контакт са људима. Слушао је и поштовао свачије мишљење, веома ретко улазио у полемику. Памтио је датуме, честицао рођендане и одлазио на крсне славе својих многобројних српских пријатеља. Дирљиви су били његови дарови нама, Русима у Србији – Тулски медањаци са пекмезом, „бренд“ његовог родног града Туле. Приликом сваког нашег сусрета је инсистирао да ме води у своју Тулу и у Толстојеву „Јасну Пољану“, На жалост, то се није реализовало.

У његовим радовима помињао је моје име, као извор и безначајних информација. Посебно се радовао, примљеном од мене, копијом тада још необјављеног рукописа „Балканске успомене“ Василија Штрاندмана, руског царског дипломате у Краљевини Србији, 1909–1915. године, а после мојих дугих трагања за њима, затурених у јед-

ном архиву у Америци. Андреј Шемјакин је приредио руско издање овог текста, оценивши његов историјски значај. Написао је обиман предговор и коментаре. Повезао сам га са београдским издавачем српског издања, а касније и са особом у Америци, која је дала формалну сагласност да се успомене објаве у Русији. Упознао сам га и са московским издавачем, код кога је књига и објављена 2014. године.

Андреј Леонидович је био одушевљен, примивши од мене необјављени рукопис мемоара „На зарубежной родине“, Београђанке Ирине Георгијевне Грицкат-Радуловић (1922–2009), лингвисте, академика САНУ. Имао је чврсту намеру да их интегрално објави у Русији, као значајно сведочанство епохе. Са својим пријатељем, историчарем Александром Силкиним, успело им је да објаве неколико маркантних фрагмената тог рукописа: 2011. године у часопису „Славянский альманах“, затим 2014, у другом тому зборника „Русские о Сербии и сербах“ и 2017, у четвртом тому зборника докумената и материјала Руско-српских односа (1917–1945) „Москва – Србија, Београд – Русија“.

А. Шемјакин ми је саветовао да сарађујем са московским историјским часописом „Родина“, а ја њему – у српском „Руском алманahu“ (Земун). Био ми је одани пријатељ и храбрио ме да пишем и објављујем у Русији. Из руку Андреја Леонидовича примао сам његове чланке и књиге, са топлим посветама.

Читао сам му одломке рукописа књиге о Првој руско-српској гимназији у Београду. Сам се понудио и написао опсежну рецензију-препоруку за њено објављивање у Русији.

Неколико месеци пред његов брзи, неочекивани одлазак био ми је гост у Новом Саду. Овог пута дошао је сам. Промукло и тихо је говорио, али из њега је, као увек, врела мисао и срданост. Захваљујући њему, упознао сам се и спријатељио са московским и београдским историчарима, са којима настављам сарадњу и дружење.

УДК 94(497.11):930(470)
93/94:929 Шемякин А. Л.
94:327(497.11:470)
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.bel.21-30>

Михаил Валерьевич БЕЛОВ, д.и.н., проф.
Институт международных отношений и мировой истории
Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского
belov_mihail@mail.ru

Проф. др Михаил Валеријевич БЕЛОВ
Институт међународних односа и опште историје Нижегородског
државног универзитета „Н. И. Лобачевски“

„Русские о Сербии и сербах“: между первым и вторым томом¹
„Руси о Србији и Србима“: између првог и другог тома

Между выходом первого (2006) и второго тома (2014) „Русских о Сербии и сербах“ прошло восемь лет.² А.Л. Шемякин начал с ранее публиковавшихся (в периодике или отдельными изданиями) свидетельств русских дипломатов, военных, общественных деятелей, журналистов, писателей и ученых, побывавших в Сербии во второй половине XIX – начале XX века, а во вторую книгу включил только новые архивные материалы. Идею издать третий том серии, который составили „сербские сочинения“ П.А. Ровинского, осуществили его ученики.

Работа по выявлению комплекса всех этих материалов совпала по времени с возникновением и осуществлением гораздо более широкого научного проекта, который сформировался в результате сотрудничества Шемякина с Риттой Петровной Гришиной (1930–2015). Их замысел заключался в коренном пересмотре сложившихся в отечественной балканистике упрощенных схем ускоренного развития постосманских социумов по капиталистическому пути развития после обретения независимости на рубеже XIX–XX века. Кри-

-
- 1 Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ. Проект № 19-09-00163.
2 *Русские о Сербии и сербах, Т. I. Письма, статьи, мемуары*, сост., вступ. ст., закл. А. Л. Шемякина; комм. А. А. Силкина, А. Л. Шемякин, Санкт-Петербург 2006; *Русские о Сербии и сербах, Т. II (архивные свидетельства)*, сост., подг. к изд., введ., закл. ст. А. Л. Шемякина; комм. А. А. Силкина, А. Л. Шемякин, Москва 2014.

тический взгляд на трудности и зигзаги этого пути оппонировал и разрабатывавшимся в национальных историографиях балканских государств — под влиянием посткоммунистической конъюнктуры — парадным версиям „европейского выбора“, который якобы уже был реализован в прошлом, а теперь необходимо только вернуться к нему.

Работа в направлении выработки новой компаративной концепции развития Балканского региона после ухода турок прошла несколько этапов, которые характеризовались расширением хронологических и предметных границ, вовлечением специалистов из смежных дисциплин, детализацией и рассмотрением разных аспектов проблемы, организацией научных дискуссий с участием широкого круга исследователей.

Ретроспективно и обобщенно инициаторы называли этот проект „Модернизация по-балкански“, в другом случае, подчеркивая его историко-антропологическое измерение — „Человек на Балканах“.³ Нет смысла повторять сказанное самими вдохновителями проекта, перечислять многочисленные статьи, монографии и конференции в которых отразились его результаты... Остановлюсь лишь на некоторых аспектах, характеризующих смещение акцентов в отправных пунктах рассуждений Шемякина, и на историографических событиях, которые были частью его рефлексии, но по тем или иным причинам оказались на периферии обсуждения в знакомых нам публикациях.

Серия изданий „Русские о Сербии и сербах“ была неразрывно связана с работой Шемякина над более широкой проблематикой, определившейся в тандеме с Гришиной. Свидетельства русских наблюдателей, наряду с другими материалами личного происхождения (особенно, дневниками сербских деятелей того времени, которым авторы доверяли свои сокровенные мысли), служили важной частью доказательной базы его концепции. Они указывали на живучесть традиционных структур, установок и паттернов поведения, а, следовательно, и на имитационный, поверхностный, декоративный характер европейских новшеств. Надежность русских свидетельств обосновывалась Шемякиным презумпцией цивилизационной близости

3 Гришина Р. П., Шемякин А. Л., „Научный проект Института славяноведения ‘Модернизация по-балкански’“, *Славянский мир в третьем тысячелетии: человек, общество, народ в истории, языке и культуре*, отв. ред. Е. С. Узенёва, Москва 2014, 323-333. Шемякин А. Л., „‘Человек на Балканах’ Научный проект Института Славяноведения РАН“, *Балканские тетради*, Нижний Новгород, 1/2017, 149-160. Режим доступа: https://bt.unn.ru/files/2017/08/2017_15_shemiakin.pdf.

сти русских и сербов, которые были друг для друга „своими другими“, а вовсе не „чужими“ как западные визитеры. Между тем, „другость“ русских заставляла их фиксировать в своих наблюдениях именно те обстоятельства сербской жизни, которые были слишком привычными для местных жителей, и поэтому замечались реже. „Острый глаз русских наблюдателей помог нам, заглянув за фасад европейских новаций — в виде конституций, парламентаризма, многопартийности, современных систем образования и воинской службы, — обнаружить там устойчивые структуры и стереотипы традиционного общества, определявшие поведение не только простого селяка, но и значительной части сербской элиты, что наглядно показывает деформированный и неорганичный характер модернизации “по-сербски”.“⁴

Важным фактором для реализации проекта, который в Институте славяноведения РАН в Москве координировали Гришина и Шемякин, и для его собственных изысканий в связи с русскими свидетельствами о Сербии и сербах, стала работа М. Йовановича над зеркальным проектом „Сербы о России и русских“. Между тем, исследовательские подходы Шемякина и Йовановича существенно различались в силу специфики материала и определяемых из него задач.⁵ Для Шемякина русские свидетельства были уникальными источниками информации, которые позволяют откорректировать или дополнить местные свидетельства (с ними он тоже плотно работал), именно потому, что такие свидетельства исходят извне, но при этом лишены шор цивилизационного превосходства. Йованович разработал плодотворную модель трех дискурсов, определяемых направлением взгляда (из России, из Сербии и из каких-то третьих стран на отношения между ними). Он сосредоточил свое внимание на самом устройстве взгляда на Россию в Сербии, определив его как полярный механизм преувеличенной любви или тотального неприятия, работающий, так или иначе, на местную национальную, внешне- или внутривосточную идентичность. Такой угол рассмотрения был не релевантен стержневой интенции Шемякина, поэтому подходы Йовановича не получили развития в его работах, хотя он горячо приветствовал усилия свое-

4 *Русские о Сербии и сербах*, Т. II, 552.

5 Подробнее об этом: Белов М. В., „Русские и сербы во взаимных представлениях: исследовательский диалог А.Л. Шемякина и М. Йовановича“, *Человек на Балканах. Памяти А.Л. Шемякина* (в печати).

го друга и колеги.⁶ Расширение хронологических рамок и изменение наблюдательных векторов в проекте изучения взаимных представлений, инициированном Шемякиным, привели к необходимости использования вариативного исследовательского инструментария.⁷

Одним из ключевых понятий, организующих проект Гришиной и Шемякина, было понятие модернизации. Проект, получивший в середине нулевых поддержку РГНФ, назывался „Балканские народы в процессе модернизации. XIX – первая половина XX века“. Второй „Человек на Балканах“ (2004) имел в заголовке то же понятие, а подзаголовок указывал на диагноз: „Синдром отягощенной наследственности“. Следующий „Человек на Балканах“ назывался „Государство и его институты: гримасы политической модернизации“, а за ним — „Социокультурные измерения модернизации на Балканах“.⁸ Сборник 2012 г. назывался „Модернизация vs. война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)“. Проект, поддержанный грантом Отделения Историко-филологических наук РАН, получил название „Власть и общество на Балканах: модель взаимодействия в процессе модернизации. Середина XIX – начало XX в.“.

Ключевой тезис Шемякина применительно к Сербии рубежа веков констатировал имитационный характер модернизации: „...за фасадом европейских новаций, в виде „стандартного“ набора атрибутов либерально-буржуазного государственного устройства, скрывались устойчивые структуры и навыки традиционного общества; именно они во многом определяли уклад жизни и поведения не только простого крестьянина, но и большей части балканских элит (здесь и далее в цитатах курсив Шемякина. – М.Б.). Осознание этого положения способствует ломке застаревших стереотипов... и, главное, дает импульс к переосмыслению мифологических обществоведче-

6 Шемякин А. Л., „Сербы о русских – ‘от России до России’“, *Славянский мир в третьем тысячелетии. Образ России в славянских странах*, Москва 2012, 455–458; Шемякин А., „Срби о Русима – ‘од Русије до Русије’“, *Руски алманах* 18/2013, 178–181.

7 Белов М. В., „Русские и сербы во взаимных представлениях: методологические заметки к научному проекту“, *Диалог со временем* (в печати).

8 *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.)*, отв. ред. Р.П. Гришина, Санкт-Петербург 2006; *Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.)*, отв. ред. Р.П. Гришина, Санкт-Петербург 2007.

ских построений — утверждает примат разума и научного анализа перед фантазией и эмоциональным отношением к истории.”⁹

Последнее замечание, указывающее на социальную функцию исторической науки, отсылает нас к методологическими принципам А. Митровича и его учеников, того же М. Йовановича или Д. Стоянович. Но не только... Споры вокруг предназначения профессии историка, о соотношении мифологических построений и исторической истины, о примате разума над эмоциями в отношении к прошлому обострились в связи с выходом в начале 2009 г. перевода книги Х. Зундхауссена „История Сербии XIX–XXI веков“. Хотя об этой работе высказывались, порой, разные, в том числе и умеренно-одобрительные мнения, тон задавали голоса решительного осуждения и опровержения. Большинство сербских историков либо не услышало, либо отвергло призыв Зундхауссена к пересмотру застарелых историографических стереотипов. Его методология, основанная на исследовании истории памяти в контексте, по преимуществу, социокультурной истории, имела некоторые существенные просчеты. И это облегчило задачу отражения прозвучавшего вызова¹⁰.

Среди критиков Зундхауссена был и М. Кович, а его критика, пожалуй, была наиболее искусной. Кович не стал писать рецензию на труд Зундхауссена, но опубликовал большую статью в двух версиях (сербской и английской) с внушительным обзором зарубежных работ по сербской истории последних двух или трех десятилетий.¹¹ Задачей стал симметричный ответ европейским, американским и прочим историкам, чьи сочинения о Сербии последнего времени так и пестрят враждебно-пропагандистскими стереотипами, муслировавшимися в ходе войн 1990-х гг.

Хотя такое обвинение явно не касалось Шемякина, его работам под знаком модернизации Кович тоже уделил некоторое внима-

9 Шемякин А. Л., „‘Человек на Балканах’ Научный проект Института Славяноведения РАН“, *Балканские тетради*, Нижний Новгород, 1/2017, 155.

10 Белов М. В., „Сообщество памяти против его исследователя: полемика вокруг книги Х. Зундхауссена ‘История Сербии с XIX до XXI века’“, *Историческая экспертиза* 3/2019, 98–120.

11 Ković M., „Saznanje ili namera: savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku“, *Sociologija* 4/2011, 402–416. Ković M., „Imagining the Serbs: Revisionism in the Recent Historiography of Nineteenth-century Serbian History“, *Balkanica* 43/2012, 325–346.

ние.¹² Он начал с монографии о Николе Пашиче,¹³ в которой подчеркивается противопоставление традиционного селянского общества и европеизированной элиты. На нем, как интерпретирует основной посыл книги Кович, строилась идеология вождя радикалов и его партии. „Европейские, да и балканские рамки феномена сербского радикализма оказались полностью затушеваны в пользу славяно-фильско-русского контекста“. Сам Кович, ссылаясь на некоторые западные работы по индустриальной Европе,¹⁴ пытался связать партию Пашича с общеевропейским феноменом радикализма, то есть с повесткой демократических реформ и социальной политики. А также утверждал, что сопутствующий „обществам в развитии“ национализм имеет, в сущности, модернизирующий эффект.

В этом месте Кович переходит к критике Зундхауссена, а закончив с ним, он вновь возвращается к Шемякину в разделе „Архаичность теории модернизации“. Здесь утверждается, что „теории модернизации“ отслужили свое еще в 1960–70-е гг., а использованная у Шемякина дихотомия социально-экономического „базиса“ и политико-идеологической „надстройки“ имеет еще более отдаленное происхождение. Ссылаясь на Майкла Манна и Марка Мазауэра,¹⁵ Кович увязал феномен тоталитаризма и истребительного насилия XX века с современной бюрократией и массовой демократией, в то время как Шемякин и Зундхауссен указывают на непреодоленную архаику как на источник всех бед. Призывая отказаться от плохой теории, Кович не сообщал здесь, чем бы ее можно было заменить, но в другом месте примерял к истории Сербии (и Балкан в целом) возможности постколониальных исследований.

Парадокс заключается в том, что в других случаях Кович с готовностью отмечал быстрое продвижение Сербии к европейским стандартам демократии. То есть он имел в виду именно ту, давно отвергнутую разновидность теорий модернизации, основанную на фор-

12 Ković M., „Saznanje ili namera: savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku“, *Sociologija* 4/2011, 402-416.

13 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича: формирование и эволюция (1868–1891)*, Москва 1998.

14 Biddis M. D., *The age of masses: Ideas and society in Europe since 1870*, Hassocks 1977; Gildea R., *Barricades and borders Europe 1800-1914*, Oxford 1996.

15 Mazower M., „Violence and the State in the Twentieth Century“, *American Historical Review* 4/2002, 1158-1178; Mazower M., *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, London 2008; Манн М., *Темная сторона демократии. Объяснение этнических чисток*, Москва 2016.

мально-институциональном и структурно-функциональном подходах, которые критиковал Шемякин. В свою очередь когда Кович ссылается на „теневые стороны демократии“ в изложении М. Манна, он игнорирует полемический контекст его выводов. Вероятно, феномен тоталитаризма, геноциды и этнические чистки XX века, следует связывать не с архаикой или модерном, а со специфическим соединением того и другого. Нацизм, например, конечно, был бунтом против современности (индивидуализма и разнообразия) с использованием самых современных технических средств, технологий, дисциплины и бюрократии. И это не отменяет очевидных обращений к архаике в идеологии, символах или расовой политике „третьего рейха“.

Теории модернизации первой волны действительно были раскритикованы за европоцентризм, прямое или косвенное оправдание колониального господства и постколониального косвенного управления. Однако систематическая критика, начавшаяся с конца 60-х, привела к усложнению теорий в 70-х (например, в работах Ш. Эйзенштадта), и затем они получили второе дыхание в начале нулевых с утверждением идеи о множественности путей к современности, о разных (или „переплетенных“) модерностях, а также в связи с дебатами о постмодерне. Несмотря на разочарование в возможности построения нормативной теории модернизации (что является только вариантом общеизвестной утраты „большой теории“ в социальных науках), академический дискурс модернизации сохраняет свою ценность¹⁶.

В ходе работы над проектами, перечисленными выше, в частности, в рамках конференций „Человек на Балканах“ Шемякин стремился учесть эти теоретические сдвиги. В частности, на одной из конференций выступала Валентина Гавриловна Федотова, автор интересной работы „Модернизация „другой“ Европы“ (1997). Однако специального обсуждения теорий модернизации в своих работах Шемякин избегал.

Как же ответил Шемякин на критику Ковича? В подробном отчете о реализации проекта изучения „Модернизации по-балкански“ в 2014 г. он приветствовал „полемические ноты“ („нас это только радует“) и выражал надежду на „предстоящую дискуссию“, которая поспособствует ломке стереотипов, а готовность к таковой

16 Обзор общих работ, а также дискуссию о российской и советской модернизации см. в подборке: „Споря о модерности“, *Новое литературное обозрение* 4/2016.

подтверждается его прежними полемическими выступлениями.¹⁷ В заключительной статье второго тома „Русских...” упоминания статьи Ковича не обнаружено. Полемика с ним присутствует в коллективной монографии 2016 г., где подводятся итоги реализации проекта (она была подготовлена уже после смерти Р. П. Гришиной). Однако Шемякин полемизирует не с оценками теории модернизации, а с интерпретациями политических реалий в отредактированной Ковичем коллективной монографии-словаре.¹⁸

В 2014 г. состоялась защита диссертации Алены Алексеевны Михайловой „Политические и социально-экономические трансформации в Сербии в контексте модернизационных процессов в последней трети XIX – начале XX века“, на которой Шемякин выступал официальным оппонентом. Здесь он снова вспомнил об обзорной статье Ковича, который „... вообще „вывел“ теорию модернизации из научного оборота, назвав ее „архаичной“... Но ведь именно она (в различных ее аспектах) помогает преодолеть ограниченность чисто формального подхода, не способного объяснить, почему одинаковые по форме институты государственной власти в разных странах действуют порой совершенно по-разному.

[Она же]... напрочь ломает „стройные“ построения приверженцев идеи о линейно-поступательном пути Сербии в Европу и, соответственно, о ее „европейском“ характере.

... проблема модернизации Сербии из некогда сугубо академичной трансформируется ныне в принципиальный спор (увы, далекий пока от диалога) по вопросу об интерпретации Новой истории страны в целом.“¹⁹

Способом дискуссии с подобного рода возвышающими иллюзиями (а часто и политической инструментализацией образов прошлого) для Шемякина было противопоставление им полярных свидетельств, особенно из вновь открываемых архивных источников. Такая модель выявляется, например, в финале заключительной ста-

17 Гришина Р. П., Шемякин А. Л., „Научный проект Института славяноведения ‘Модернизация по-балкански’“, *Славянский мир в третьем тысячелетии: человек, общество, народ в истории, языке и культуре*, отв. ред. Е.С. Узенёва, 332.

18 *Человек на Балканах. Особенности „новой“ южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1920 гг.* Коллективная монография, Москва 2016, 172, 185, 204 и др.; *Срби 1903–1914. Историја идеја*, при. М. Ковић, Београд 2015.

19 https://lib.urfu.ru/file.php/118/moddata/data/.../Otzyv_na_avtoreferat_SHemjakin_A.L.pdf

тъи к первому тому „Русских...“²⁰, где после апологетической цитаты из Д. Батаковича, оценившего Сербию начала XX века как „современное европейское государство“, за скупыми комментариями следуют опровергающие ее извлечения из шести авторов, современников эпохи (француза, британки и четырех подданных Российской империи). Шемякин постоянно вступал в полемику с европеизирующими оценками предвоенной независимой Сербии, столь распространенными в национальной историографии, где его надежными помощниками становились свидетельства очевидцев, а теоретическое осмысление концентрировалось на крестьянском составе сербского общества.²¹

Основной интерес на протяжении всего времени реализации „большого“ („Модернизация по-балкански“, „Человек на Балканах“) и „малого“ („Русские о Сербии и сербах“) проектов оставался у Шемякина, по сути, стабильным: „... менталитет сербского традиционного общества — его универсальные характеристики и эволюция в результате воздействия европейских идей и институтов, т.е. в процессе модернизации Сербии“. Впрочем, эволюция, если судить по исследованиям Шемякина, проявлялась слабо. Напротив, малоподвижные социальные и ментальные структуры определили то, что „... процесс модернизации по-сербски обретал деформированный, т.е. неорганичный характер (в отличие от представлений местной элиты и позднейшей национальной историографии о линейном и универсальном пути Сербии в Европу).“²²

Та же задача повторяется и во втором томе „Русских...“, однако указывается превосходящая информационная ценность архивных материалов в силу их особой „конфиденциальности“.²³ Общий замысел тоже корректировался под действием архивных бумаг, прежде всего, вышедших из-под пера П.А. Кулаковского (8 авторских листов

20 Шемякин А. Л., „Традиционное общество и вызовы модернизации Сербии последней трети XIX – начала XX века глазами русских“, *Русские о Сербии и сербах*, Т. 1, 669–670. Ранее эта статья публиковалась в книге: *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX века)*. Сб. статей, отв. ред. Р.П. Гришина, Санкт-Петербург 2004, 10–53.

21 См. например, статью, которую сам автор определял как полемическую по замыслу, хотя в значительной степени она посвящена героическому идеалу „человека вечной войны“: Шемякин А. Л., „Сербия и сербы накануне Балканских войн глазами русских (к дискуссии о „современном“ государстве)“, *Модернизация vs. война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*. Сб. статей, отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин, Москва 2012, 123–162.

22 *Русские о Сербии и сербах*, Т. 1, 6–7.

23 Ibid, Т. 2, 5–6.

во втором томе). Они, вкупе с другими источниками, позволили подробнее исследовать „особенности политического процесса в независимой Сербии (1878–1918) глазами русских“. Таков заголовок статьи закрывающей том.²⁴ В результате, „человек политический“ потеснил „человека воинствующего“, который должен был стать героем третьего тома. На этом этапе „код сербского менталитета“ прочитывался с помощью заимствованной из политологии концепции „политической культуры“, и она, в свою очередь, также восходит к теориям модернизации. Для характеристики сербской политической культуры исследуемого периода Шемякин использовал модель американского политолога У. Розенбаума (1975), определившего подобный тип как фрагментированный и поляризованный (он противопоставлен, соответственно, интегрированному и консенсусному).²⁵

Использование концепции „политической культуры“ в 1970-е гг. свидетельствовало об отходе от фетиша „хороших“ институтов, в которые верили в 60-е. Однако бинарная схема Розенбаума, по существу, была так же статична в своем противопоставлении „хорошей“ и „плохой“ политической культуры. В ней крылась опасность культурного редукционизма и эссенциализма, и она была мало пригодна для анализа сдвигов в политическом поведении или факторов, на них влияющих. Кстати, то же самое, по-видимому, относится и к суждениям внешних наблюдателей, которым не так заметны именно медленные изменения (не обязательно в лучшую сторону), а круг их внимания ограничен, когда они склонны к быстрым обобщениям.

Если Шемякин и не теоретизировал в подобном направлении, он пытался дополнить картину политического процесса в независимой Сербии еще какими-то переменными: неопределенность этнических (национальных) границ, степень близости к маякам модернизации, конфликтные взаимоотношения центра и периферии, сохранение парамилитарных традиций и структур, сужение времени, отпущенного на перемены, в условиях общего тренда на милитаризацию и эскалацию конфликтов в Европе и мире.

И все же интерес к ментальным структурам оставался доминантным. Такая концентрация на проблемах сознания сербского общества объединяла исследовательские усилия А.Л. Шемякина и М. Йовановича.

24 Ibid, 551–627.

25 Ibid, 557–558. В изложении модели Розенбаума Шемякин использовал работу: Пивоваров Ю.С., *Политическая культура. Методологический очерк*, Москва 1996.

УДК 93/94:929 Шемјакин А. Л.
93/94:929 Јовановић М.
930(497.11+470)"1990/..."
94:327(497.11:470)
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.bor.31-41>

Юрий Аркадьевич БОРИСЁНОК, к.и.н.
Исторический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова
rodina2001@mail.ru

др Јуриј Аркадјевић БОРИСЈОНОК
Историјски факултет Московског државног Универзитета „Ломоносов“

**Андрей Шемякин, Мирослав Йованович и российско-сербские
исторические связи (1990-е – 2010-е годы)**
**Андреј Шемјакин, Мирослав Јовановић и руско-српске
историјске везе 1990-2010-их**

Автор этой статьи очень дорого бы дал, чтобы этот текст не пришлось писать вообще. Или писать только первую её часть, посвящённую секретам российско-сербской научной дипломатии – в юбилейный сборник её героям, с обращённым в будущее финальным аккордом, выражающим надежду, что столь прочно и человечно выстроенные ими исторические связи получат в будущем новый, ещё более масштабный импульс. Но теперь, когда биографии так рано ушедших от нас выдающихся историков снабжены не только единым днём рождения 1 мая, но и годами жизни в окончательном формате, упоминать о вкладе Андрея Леонидовича Шемякина (1960 – 2018) и Мирослава Йовановича (1962 – 2014) непременно приходится в двух измерениях, конкретно-историческом и ностальгически-гуманистическом.

Обнимаю историческое пространство

Историческая наука, сколь бы справедливо не ругали М.С. Горбачёва за звонкую пустоту перестроечных фраз, неотделима от человеческого фактора. Этот фактор, собственно, очень часто и двигает вперёд историографию куда быстрее и заметнее любых ритуальных официальных мероприятий, будь то юбилейные торжества, комис-

сии историков и любые другие официальные и тем более официозные мероприятия любого масштаба и пошиба. Без неформального контакта, некогда получившего удачное в целом название народной дипломатии, сколько-нибудь серьёзные двусторонние и многосторонние проекты в историческом цеху категорически невозможны. Оптимальным вариантом при этом, как показывает передовой опыт историков Шемякина и Йовановича, является тот, при котором обе высокие договаривающиеся стороны не только обладают высоким научным авторитетом и несомненным личным вкладом в современную им историческую науку своей страны, но и наделены ценнейшим по нынешним временам даром видеть в этой исторической науке лучшее в своей области и объединять коллег в рамках различных проектов, проявляя при этом и редакторское мастерство, и дипломатическую искусность при заказе, получении, а порой и вытягивании, вытаскивании, выковыривании текстов от крупных специалистов и перспективной научной молодёжи.

Так вот, и Андрей Леонидович, и Мирослав Миркович (каковым отчеством он был снабжён при ближайшем участии российского коллеги) этим редчайшим набором качеств были разносторонне одарены. Редчайшим – ибо примеров противоположного свойства и в российской, и сербской повседневности исторического цеха чрезвычайно много. Уход советской историографии сопровождался, среди прочего, и избавлением от официальных ограничителей типа парткомов, которые, как потом выяснилось, мешали и совсем уж публичной эскалации вечных склок, в „лихие“ 1990-е ставших бесшабашно доходить до откровенно куртуазных манер типа публичного наименования неугодных коллег „идиотами“ и даже похлеще, вплоть до взаимных пылких обвинений у рядом стоящих писсуаров.

Результаты же совместного проектного труда Шемякина и Йовановича были от этих теперь уже устоявшихся от Москвы до самых до окраин обычаев далеки. Иначе никогда не реализовалась бы дерзкая и ими отнюдь не тактически, а стратегически задуманная российско-сербская инициатива „Русские и сербы (сербь и русские): особенности взаимного восприятия“. Правда, „мальчишки иных веков“ или даже ближайших десятилетий скорее всего будут по отдельности рассматривать подготовленные Шемякиным тома „Русских о Сербии и сербах“ (2006, 2014)¹ и собранную Йовановичем

1 *Русские о Сербии и сербах, Т. I. Письма, статьи, мемуары*, Санкт-Петербург 2006; *Русские о Сербии и сербах, Т. II. Архивные свидетельства*, сост., вступ. ст., закл.

антологию „Сербы о России и русских: от Елизаветы Петровны до Владимира Путина“ (2011).² И только обратившись к мемориальному тексту Андрея Леонидовича о научном наследии Мирослава на российском направлении, можно выявить корни указанного начинания, внимательно присмотревшись к такой вот аттестации его работы 2011 года: „Труд являет собой антологию (т.е. обширный – объёмом 857 стр. – свод свидетельств сербских очевидцев о России и русских, охватывающий хронологически более двух с половиной столетий и обнимающий историческое пространство „от России до России“), и выполнен в рамках совместного российско-сербского начинания „Русские и сербы (сербь и русские): особенности взаимного восприятия“, где в российской части формируется “зеркально отражённый” корпус“.³

Сотни страниц уникальных источников, собранных и прокомментированных российским и сербским историками, должны были стать основательной прелюдией к весьма амбициозной цели, призванной изменить не что-нибудь, а исторические настройки сознания современников. Скептики скучно заметят, что это вовсе невозможно в условиях тотальной дебилизации, заметной на уровне игр с представлениями масс о прошлом что в России, что в Сербии уже во время планирования проекта и только нарастающей с той поры в образе „чудовищ вида ужасного“, в которые с лёгкой руки сериально-киношных дилетантов запросто превращаются и эпоха Екатерины II, и даже близкое к нашему время Сергея Довлатова. Однако спрогнозировать сегодняшний уровень исторического дилетантизма и примитивизма лет двадцать тому назад было совсем непросто: казалось, что научному сообществу историков достаточно сплотиться и прогнать конъюнктурную лженауку всех мастей, начиная с особенно мозоливших в ту пору глаза Фоменко с Носовским, и историческая истина восторжествует полностью и окончательно, как выдуманная Хрущёвым в 1959 году победа социализма. Было дело, сообщество во главе с академиками В.Л. Яниным и А.А. Зализняком дружно сплотилось и дало фальсификаторам достойный отпор,⁴ от которого

А.Л. Шемякина; комм. А.А. Силкина, А.Л. Шемякина, Москва 2014.

2 *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): антологија*, при. М. Јовановић, Београд 2011.

3 Шемякин А. Л., „Русские темы Мирослава Йовановича (1962–2014)“, *Славяноведение* 1/2015, 83.

4 *История и антиистория. Критика „новой хронологии“ академика А. Т. Фоменко*, Москва 2000 и др.

те так и не оправились, но ожидаемого триумфа не произошло: пока самую приметную группу извратителей прошлого выгоняли вон из дверей, в окна залетели другие разные прочие, посерьее и попримитивнее, и никакого „восстания масс“ по их изгнанию уже не предвидится, потому как непонятно даже, с кого начинать.

Но их, благородных историков Шемякина и Йовановича, дело не пропало, выражаясь языком подзабытого классика, которому в 2020-м стукнет полтора ста лет. И всё изданное и накопленное в рамках проекта по особенностям взаимного восприятия русских и сербов принесло колоссальную пользу, оказавшись тем самым новым словом в науке, которое сложно было произнести на протяжении долгих десятилетий XX века, когда на это самое взаимное восприятие власти в Москве и Белграде обычно смотрели косо. Но ещё значимее для российско-сербских исторических связей выглядели перспективы проекта, любовно выписанные Андреем Леонидовичем в 2014 году в его предисловии ко второму тому „Русских о Сербии и сербах“: „Такая параллельная работа закладывает фундамент для дальнейшего комплексного исследования теперь уже „двусторонних“ свидетельств очевидцев, что позволит серьёзно уточнить наши представления об особенностях перцепции России и русских в сербском обществе (а Сербии и сербов – в русском) в рамках длительного исторического процесса, вскрыть её „долгоиграющие“ аспекты, не зависящие от смены эпох, и показать (опять же в динамике) эволюцию – как в моменты „совмещения“ былых абстрактных представлений на расстоянии и впечатлений от конкретных встреч с русской (сербской) реальностью, так и во время массовых контактов русских с сербами, связанных, как правило, с „минутами роковыми“ – Восточный кризис 1875–1878 гг., Русская революция 1917-го, освобождение Югославии в 1944 г. Все это поможет освободиться от целого ряда стереотипов, до сих пор бытующих в массовом сознании сербов и россиян. Кроме того, аналитическое осмысление беспрецедентного по богатству материала и хронологическому охвату источникового корпуса, сформированного и опубликованного М. Йовановичем (ожидаемое во 2-й части его проекта), позволит пересмотреть шаблонные представления о России (существующие в двух „крайних“ видах – чисто „критиканского“ негатива или излишнего суперлатива), что и ныне присутствуют в сербских исторических трудах. Такие представления ведут происхождение либо от категорического

незнания реальной России, либо от инерции и воздействия прежних идеологических схем.”⁵

Все эти идеи, предполагавшие, по мысли автора, усложнение первоначального замысла, актуальны и по сей день. В мемориальной статье 2015 года Шемякин совершенно правильно и весьма прозорливо добавил, что избавляться предстоит от стереотипов, бытующих не только в массовом, но и в научном сознании жителей России и Сербии. „Вот только „освободиться“ оно будет уже без Мирослава”.⁶ А с весны 2018-го и без Андрея Леонидовича...

Чувство „Родины“

Вторая свежая струя в развитие исторических связей между Россией и Сербией ныне со стороны просматривается ещё менее отчётливо, чем описанный выше совместный имагологический проект. Шемякин описывал этот феномен так: „Мирослав Йованович был одним из наиболее желанных иностранных авторов исторического журнала „Родина“ и его заслуженным „ветераном“, впервые переступившим порог редакции ещё в середине 1990-х. И именно ему принадлежит знаменитая формула: „‘Родина’ – это не просто издание, это – институция“, выведенная после выхода в 2001 г. большого тематического проекта „Славянский мир“, коему с сербской стороны он немало и поспособствовал. Затем последовали специальные выпуски „Россия и Сербия“ и „Россия и Черногория“, ремейк „Славянского мира“, „Дунайский“ номер. Последняя его статья в „журнале-институции“ появилась совсем недавно – в ноябре 2012 г.”⁷

Действительно, шесть авторских статей Йовановича, увидевших свет в „Родине“ в первые 12 лет XXI века,⁸ достойны всяческих

5 Шемякин А. Л., „Введение“, *Русские о Сербии и сербах*, Т. II, 11-12.

6 Шемякин А. Л., „Русские темы Мирослава Йовановича (1962–2014)“, *Славяноведение* 1/2015, 84.

7 Ibid, 83. См. также текст некролога, написанный Андреем Леонидовичем: [Шемякин А. Л.], „Мирослав Йованович (1962–2014)“, *Родина* 2/2014, 160.

8 Йованович М., „Как братья с братьями. Русские беженцы на сербской земле“, *Родина* 1-2/2001, 144-148; Йованович М., „Ось Белград– Омск. Почему король Александр признал Колчака“, *Родина* 10/2003, 192-194; Йованович М., „Русские высаживаются в Черногории. Как принимали беженцев в Боке Которской“, *Родина* 2006. Специальный выпуск „Россия и Черногория: вехи истории“, 84-88; Йованович М., „Потерянная картина. История эмигрантского фильма, так и не вышедшего на экран“, *Родина* 4/2006, 86-88; Йованович М., „Ленинским курсом. Как русские защищали Дунай от австрийских мониторов на Дунае (1914–

похвал и глубокого уважения к автору. Но за формулой об „институции“ и упоминанием „заслуженных ветеранов“ стояла большая, напряженная и не менее серьезная, чем на проекте об имагологии, работа творческого тандема Андрея Леонидовича и Мирослава. А для проникновения в эту творческую лабораторию одних формальных признаков в виде ярких публикаций уже недостаточно, тут непременно следует подключить ностальгический мотив с пометкой „очень личное“.

Этот творческий тандем в 1996 году впервые переступил порог „Родины“, располагавшейся в ту пору на Воздвиженке, 1, в помещениях, принадлежащих Государственной думе, а в былые времена служивших приёмной для Михаила Ивановича Калинина. Шемякин, если пользоваться фразеологией гашековского подпоручика Дуба, был к тому времени уже лет тринадцать известен мне исключительно с хорошей стороны. Обстоятельствам вклада этого матёрого и обаятельного человечика в жизнь исторического факультета МГУ, Института славяноведения РАН и связанных с ними научных и человеческих контактов (которые в его случае неразлучны и неразделимы) стоит посвятить отдельные большие тексты, здесь же ограничимся их кратким изложением.

Учился Андрей Леонидович, прошедший до истфака МГУ суровую школу армейских рядов, всего курсом старше, выделялся среди факультетской массы и колоритных обитателей общежития ДСВ, где проживали мы оба, поистине „двумя головами выше“, как выражался в сталинскую эпоху о Кутузове какой-то не шибко грамотный автор в погонах. Прочность наших контактов ещё до поступления каждого из нас на кафедру истории южных и западных славян была predetermined общими спортивными интересами – выяснилось, что, вопреки Ильичу, важнейшим из всех искусств для нас является футбол. В один из учебных дней 1983 года во время перерыва между парами Шемякин задал мне хитрый вопрос: а под каким это номером играл на чемпионате мира 1978 года аргентинец Норберто Алонсо. Сей игрок был отнюдь не Марадоной, но в историю футбола вошёл тем, что, будучи полевым игроком, выступал на том первенстве под первым номером. Ответил я на хитрый вопрос в свои тогдашние 17

1915)“, *Родина* 11/2010, 130-132; Йованович М., „Те, кто за Сталина, и те, кто за Гитлера. Российская эмиграция в Югославии в годы Второй мировой войны“, *Родина* 11/2012, 14-16.

лет сразу, с чего и началась наша крепкая дружба с Андреем Леонидовичем протяжённостью в 35 лет.

Эпатажный митрофорный протоиерей Димитрий Смирнов, браня в октябре 2019-го любителей игры с мячом мужского пола, на самом деле попал в точку по части фундамента нашего общения: „Всю жизнь „Зенит“, „Спартак“... А потом выпили, закусили, потом баня, рыбалка, потом „Зенит“, „Спартак“. И это что, жизнь что ли? От „Зенита“ до „Спартака“.“⁹ Это была жизнь, и ещё какая, не исключая и бани с рыбалкой! Шемякин болел за „Спартак“ с четырёх лет, со временем обрёл потрясающую эрудицию в интересных ему спортивных делах, что позволило ему вместе с таким же энтузиастом, преподавателем нашей кафедры и начальником шемякинского курса Харисом Хасьяновичем Хайретдиновым (1942 – 2005) выступить в роли компетентных рецензентов увидевшей свет в 2005-м „Истории российского спорта“, написанной мною в соавторстве с В.А. Фетисовым и Д.О. Тугариным.

Страстный болельщик „Црвены звезды“ Мирослав Йованович, которого я впервые увидел жарким июльским днём 1996 года на Воздвиженке, и по этой части оказался органичным дополнением к нашим устоявшимся дискуссиям. Во время первого посещения Белграда в июле 2000-го Мирослав устроил нам с Андреем Леонидовичем не только посещение знаменитого клубного стадиона, в просторечии „Мараканы“, но и продолжительную встречу с тогдашним главным тренером „звездашей“ Славо Муслином, который потом долго и успешно работал с российскими командами. „Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий“ споры на футбольные темы часто являются поддержкой и порой, будучи в конце концов более осмысленны, чем обсуждение текущей политики, которая для серьёзного историка сложна дополнительно отсутствием достоверных источников для выражения мнений; в футболе же счёт на табло, с ним несколько проще.

При первой совместной встрече летом 1996-го обсуждался и совместный исторический проект. К журналу „Родина“ после того, как я начал там работать в 1991 году, чрезвычайно строгий к себе и к другим в научном плане Шемякин присматривался несколько лет: когда в 1993-м появилось документальное приложение „Источник“,

9 Цит. по: РПЦ раскритиковала любителей футбола // <https://lenta.ru/news/2019/10/20/ploho> [дата обращения 31.10.2019.].

он однажды там опубликовался, выступив в роли лениноведа¹⁰, но собственно „Родину“ он оценил уже после того, как в декабре 1994 года увидел свет специальный номер журнала, посвящённый отношениям России и Польши, подготовленный при активной помощи Х.Х. Хайретдинова и заведующего кафедрой истории южных и западных славян Геннадия Филипповича Матвеева, а также польских историков и в первую голову молодого и энергичного Иеронима Грали из Варшавского университета.

К тогдашней „Родине“ и вправду присмотреться следовало: журнал на общем фоне действительно выделялся „лица необщим выраженьем“. Основанное в 1989-м при газете „Правда“ общественно-политическое издание в лихие девяностые по идее обречено было на скорое вымирание. Но редакция перестроечного дитяти вовремя перестроилась сама, превратившись в популярный исторический журнал на том основании, что именно в „Родину“ в 1989 году с санкции Горбачёва регулярно поставлялись для печати уникальные по тем временам исторические документы – именно там, к примеру, была впервые серьёзно затронута тема расстрела большевиками царской семьи в 1918 году. Выжить же „Родине“ в тяжелейшие 1992-1994 годы помог не только переход под учредительство высоких структур новой российской власти, но и то, что лучшие историки страны украсили собой журнальные страницы. У них был для этого и дополнительный стимул, появившийся с лёгкой руки генерал-полковника Д.А. Волкогонова. Влиятельный на излёте перестройки обличитель сталинизма, появившись в редакции, дал, как потом выяснилось, очень перспективную рекомендацию: а вы печатайте статьи со сносками, и к вам потянутся соискатели научных степеней и званий. Наличие в начинавшем с чистой публицистики журнале такой мелкой с виду „загогулины“ усилиями работавших в „Родине“ историков с профессиональным образованием было доведено до сочетания в большинстве статей доступности изложения с самой настоящей научностью. Именно это привлекло историка Шемякина, именно это привлекло историка Йовановича, именно это стало поводом для фразы Мирослава о „журнале-институции“, но уже после того, как оба внесли в развитие этой институции самый достойный вклад: Андрей Леонидович стал активно привлекать лучшие славистические кадры и стал на долгие годы деятельным полпредом

10 „Сектант, прошедший марксистскую выучку“. Воспоминания А.Н. Потресова о В.И. Ленине“, публ. А.Л. Шемякина, *Источник* 4/1993, 20-27.

„Родины“ в Инславе; Мирослав сделался активным пропагандистом журнала на белградских научных просторах.

Уже летом 1996 года на Воздвиженке российско-сербский творческий тандем предложил идею специального номера „Родины“ об отношениях России и Сербии. В эпоху, когда компьютеры уже были, а интернет проникал далеко не всюду, блистательная в итоге реализация проекта затянулась на семь лет – в октябрьском номере 2003 года увидела свет обложка с портретом Карагеоргия, предварявшая 26 текстов под общим названием „Россия и Сербия: веки истории“. Но прежде был готовившийся в 1999-2000 годах более полутора лет общеславянский проект, увенчавшийся тем, что „Родина“ встретила XXI век роскошным по тематике и содержанию двойным 224-страничным номером. В ходе этих больших славянских хлопот в июле 2000 года я впервые увидел Белград. Творческий тандем сделал всё, чтобы великий город при слиянии Дуная и Савы пополнил список тех приятных глазу агломераций, по которым без особого напряжения передвигаешься под интереснейший компетентный рассказ неизменных сопровождающих, каковыми на долгие годы стали Андрей Леонидович и Мирослав.

Правда, вытащить Шемякина в ту суровую летнюю пору в послевоенный Белград было непросто: он только недавно перестал ездить в любимый город на поезде. Самолёт казался большому учёному-слависту странным многотонным сооружением, которое вообще-то летать не должно. Но деваться в 2000 году и далее было некуда, и парить в воздухе приходилось: к счастью, аэрофобия у Андрея Леонидовича оказалась не такой суровой, как у популярного в ту пору футболиста Денниса Бергкамп по прозвищу „Нелетучий голландец“. Тяга к очередному свиданию с любимой столицей сербов перевешивала все страхи, на высоте положения оказался и сербский пилот компании JAT, мастерски поднявший в воздух и посадивший на родине выдавший виды „Боинг“ 1977 года выпуска.

Тот первый визит, начавшись с означенных фобий, с первого дня задался на славу. Творческие и научные дела для подготовки сербской части славянского проекта были осуществлены тандемом виртуозно, равно как и узнавание прежде невиданного мною большого города, ещё недавно бывшего жертвой натовских бомбардировок. Ответ на вопрос, вошедший в 2006 году в заглавие книги Виктора Ивановича Косика „Что мне до вас, мостовые Белграда?“ с неизменной и артистичной помощью Шемякина и Йовановича оказался много-

летним, объёмным, роскошным и по-белградски неповторимо уютным. Каждый из упомянутых в цитате Шемякина в начале этой главы проектов „Родины“ сопровождался не только основательной и искусной редакторской работой Андрея Леонидовича и Мирослава и их авторской статьёй для журнала, но и непременно посещением мест, где Сава впадает в Дунай, равно как и визитами профессора Йовановича в Москву с плодотворными встречами в знаменитых закромах „Родины“ на 14-м этаже здания на Новом Арбате, 19, где с апреля 1997 по начало 2015 года располагалась редакция.

Каждый такой спецвыпуск „Родины“ реально продвигал вперёд российско-сербские связи в области исторической науки. В конце 2010 года, после выхода „дунайского“ проекта, объединившего специалистов из всех стран, по которым течёт великая река, мне с удовольствием довелось посетить основанный в том году Мирославом Центр по изучению России при философском факультете Белградского университета. Параллельно продвижению учёных контактов наличествовала многолетняя роскошь человеческого общения, на бумаге выразимая лишь частично и приводившая порой к чудным открытиям в области исторического просвещения современников. Так, однажды профессор Йованович, основательно присмотревшись, разрешил жаркий спор авторов „Родины“ о символике новых интерьеров новоарбатского пивбара „Жигули“. Картина охоты с участием товарища Брежнева стала понятнее после того, как зоркий глаз историка высмотрел в зарубежном госте не Эриха Хонеккера, но Иосипа Броз Тито. Мне же удалось основательно убедиться в правоте популярной в СССР в ту пору, когда советских граждан выпускали в Югославию с таким же скрипом, как и в капстраны, песни о Белграде в тёмное время суток. Всякий раз накануне отлёта в Москву, основательно подискутировав уже после заката с Андреем Леонидовичем и Мирославом, я ловил себя на мысли, что в голове вертится именно эта строчка из песни, которую когда-то пел Эмиль Горовец: „Ночным Белградом пойдём мы снова рядом...“ И всякий раз казалось, что это будет повторяться ещё долго и часто. Но в последний раз мы все втроём с большим чувством прошли ночным Белградом в тёплом октябре 2012 года.

Вслед за историками Йовановичем и Шемякиным ушла из жизни и та „Родина“, которую они долгие годы тщательно выстраивали и украшали собой. Журнал, как известно, не умер, но с весны 2015 года подвергся переформатированию, по итогам которого

прежние масштабные международные проекты ныне уже невозможны. Но тем ценнее тот вклад в российское-сербское научное взаимодействие, который теперь, по прошествии некоторого времени, уже можно достойно оценить и измерить.

Андрей Леонидович Шемякин и Мирослав Йованович – из тех, о ком хорошо написал известный журналист Юрий Михайлович Лепский, вспоминая фильм „Застава Ильича“ кинорежиссёра Марлена Мартыновича Хуциева (1925 – 2019): „Какие заставы остались у нас сегодня? Есть ли они? Казалось бы, последняя – СССР – уже рухнула. Кое-что осталось, кое-что есть. Что же? Ты сам, те, кого ты любишь, те, кто от тебя зависит, кто слабее тебя, любимая работа, друзья, твои учителя – очные и заочные, которым ты благодарен, любимые места на этой земле. Наши последние заставы. Не так уж мало, если вдуматься.“¹¹ И совершенно точно есть на пространстве исторической славистики застава Шемякина и застава Йовановича.

11 Лепский Ю., „Застава Хуциева“, *Российская газета*, 20. 3. 2019., 1.

УДК 94(497.11)"18"

93/94 Шемякин А. Л.

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.vis.43-53>

Ярослав Валерианович ВИШНЯКОВ, д.и.н., проф.

Московский государственный институт международных отношений
(университет) МИД Российской Федерации
vishnyakov@yandex.ru

Проф. др Јарослав Валеријанович ВИШЊАКОВ

Московски државни институт међународних односа (Универзитет)
Министарства спољних послова Руске Федерације

Народ и власть в независимой Сербии в оценках А.Л.

Шемякина

Народ и власт у независној Србији према оценама А. Л.

Шемјакина

Соотношение понятий „европеизация“, „вестернизация“, „модернизация“ является обширным полем для дискуссий исторической и политической наук. По данному вопросу было опубликовано значительное число работ, в том числе фундаментальных, дающих, как теоретическое, так и прикладное описание данной проблемы.¹ Мы же, посвятив свою статью особенностям этого процесса в Сербии последней четверти XIX – начала XX века, будем опираться на методологическую основу, заложенную в трудах российского историка А.Л. Шемякина. Прежде всего в этом контексте отметим выпущенные им 2006-2014 гг. два фундаментальных тома документальных материалов „Русские о Сербии и сербах“,² представляющие ценный комплекс свидетельств русских дипломатов, путешественников, общественных и культурных деятелей о Сербии со второй половины XIX до событий Первой мировой войны, важных для понимания сложных процессов политической, экономической и культурной трансформа-

1 *Модернизация: зарубежный опыт и Россия*, Москва 1994; Тойнби А., *Цивилизация перед судом истории*, Москва 1996; Федотова В. Г., *Модернизация „другой“ Европы*, Москва 1997; Хобсбаум Э., *Век империи*, Ростов-на-Дону 1999.

2 *Русские о Сербии и сербах, Т.1*, Санкт-Петербург 2006; *Русские о Сербии и сербах, Т. 2*, Москва 2014.

ции сербского общества.³ Действительно, эти заметки российских и европейских современников – свидетелей происходящих в Сербии трансформаций, позволяют реконструировать социокультурный контекст изменений, происходивших в стране после 1878 года.

Заметим, что понимание сущности сербской модернизации второй половины XIX – начала XX вв., как особой модели „догоняющего развития“, позволяют связать общую специфику ее развития с региональными кризисами, ставшими, в том числе и поводом к началу мировой войны. Достаточно лишь указать, что со второй половины XIX века Сербское государство приняло участие в шести войнах – 1876, 1877-1878, 1885, двух балканских войнах 1912-1913 гг., а также в Первой мировой войне - 1914-1918 гг.

Действительно, все преобразования в Сербии после 1878 года сопровождались рядом специфических особенностей, которые касались не только кардинальных перемен в основах политической и экономической систем, но и в попытке создания сербской элитой особой символики государства, что в итоге привело их к отрицанию системы европейского универсализма и попытке создания собственного социально-экономического, политического, культурного и национального базиса. В выпущенном в 2011 году Институтом славяноведения РАН обобщающем труде „Югославия в XX веке“ исследователь рельефно и убедительно показывает, что „золотой век“ сербского парламентаризма 1903-1914 гг., „несмотря на демократизацию политического процесса в результате смены династий и принятия конституции 1903 г., сохранил „родовые черты“ прошлой эпохи“.⁴ Он отмечал, что „принимая универсальную терминологию за сущее, т.е. за реальную практику управления, исследователи грешат против истины, когда полагают, что с введением в Сербии институтов либерального государства (по конституции 1888 г. или при ее „переиздании“ в 1903 г.) в ней автоматически сложился столь же либеральный режим - т.е. парламентская демократия европейского типа.“⁵ В этом же контексте, исходя из анализа стереотипов тра-

3 Отметим также, что еще ранее данные дискуссионные вопросы были отражены в статьях выпущенного к 200-летней годовщине первого сербского восстания сборнике статей „Двести лет новой сербской государственности. К юбилею начала первого сербского восстания 1804-1813“ (*Двести лет новой сербской государственности*, отв. ред. В. К. Волков, Санкт-Петербург 2005), и в научно-издательском проекте „Человек на Балканах“.

4 *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, Москва 2011, 30.

5 Ibid, 30.

диционного мышления, историк объясняет популярность войны в сербском обществе, подчеркивая, что „героическое начало закладывалось в сербских детях с малых ногтей, что не могло не сказаться на формировании их мироощущения, какое всегда оставалось сугубо конфронтационным, в рамках оппозиции свой-чужой“.⁶

Подчеркивая, что с помощью методов исключительно институционального анализа невозможно объяснить, почему одинаковые по форме институты государственной власти в различных странах порой действуют совершенно по-разному, в своих работах А.Л. Шемякин доказывал, вопреки мнению многих сербских коллег, очевидность того факта, что „Сербия кануна мировой войны отнюдь не являлась „современным европейским государством“ (равно, впрочем, как и никто из иных ее балканских соседей) — в силу хотя бы прочного традиционного сознания, сложившегося в патриархальном сербском социуме, консервации которого способствовали практически не менявшиеся на протяжении всего периода независимости архаичные формы и условия его существования.“⁷ Опираясь на свидетельства российских официальных представителей в Белграде, общественных деятелей Сербии, путешественников, ученый показал, что „институционально имитировать Европу автоматически совсем не означает являться ею“, а „все политические факторы и институты, особенно заимствованные в Европе (парламентаризм, демократия, конституционный строй), представлены как бы вне сербской социальной реальности“.⁸ Таким образом, по его словам, политика в молодом сербском государстве стала инструментом беспощадной борьбы политических партий, относящихся к своим оппонентам как к непримиримым врагам, и не понималась лидерами страны как „способ амортизации общества“.⁹

6 Ibid, 44.

7 Шемякин А. Л., „В плену у традиции: русские путешественники о Сербии и сербах (вторая половина XIX — начало XX века)“, *Политическая культура и международные отношения в новое и новейшее время: Сб. научных трудов*, Нижний Новгород 2009, 132.

8 Шемякин А. Л., „Традиционное общество и вызовы модернизации. Сербия последней трети XIX - начала XX в. глазами русских“, *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX - первая половина XX в.)*, Санкт-Петербург 2004, 29.

9 Шемякин А. Л., „Московский профессор о независимой Сербии. Платон Андреевич Кулаковский“, *Родина* 12/2013, 49.

Действительно, важная черта политического развития Сербии второй половины XIX-начала XX вв. состояла в том, что практически все высшие слои чиновничьей и военной элиты являлись выходцами из сельской среды, обеспечивая своей деятельностью не столько решение конкретных управленческих задач государства, сколько весьма важную и устойчивую связь между центром и провинцией, внося в политику свою партикулярную, архаичную, зачастую „семейную“ мотивацию. Именно поэтому сербская модель либерализма значительно отличалась от западноевропейского аналога прежде всего тем, что элита, призванная осуществлять идеи „европеизации“ на практике и получившая образование в западноевропейских университетах, создавалась искусственно, „сверху“, без учета ментальности общества и специфики развития сербских традиционных структур. В условиях отсутствия в Сербии даже зачатков капиталистических отношений, глубинные трансформации управленческого аппарата в связи с внедрением западноевропейского опыта были весьма туманны и в результате свелись лишь к праву „образованного человека занимать соответствующие должности в школе, суде, министерстве“.¹⁰ Результат подобного формирования элиты был закономерен. Историк-славист В.И. Ламанский тонко подметил: „Простые умные сербы очень верно выражают эту общественную болезнь Сербии, говоря: ‘У нас та беда, что каждый серб хочет быть министром, а каждый министр князем’ “.¹¹ На практике это выражалось в бесконечной борьбе партий, а сама скупщина – законный орган страны, по словам историка П.А. Ровинского „обратилась в пустой парад, на котором дебютировали министры и их клеветы, а остальные были безгласными свидетелями“.¹² К концу XIX века это положение вещей стало столь заметно, что даже верный сторонник короля Милана Обреновича, известный сербский государственный деятель Владан Джорджевич откровенно отметил: „Средние и высшие учебные заведения поставляли для Сербии сравнительно слишком большое число чиновничьего пролетариата, который, не имея возможности иным путем зарабатывать насущный хлеб, бросился

10 Кузьмичева Л. В., „Сербская государственная идея 60-70-е гг. XIX в.“, *Двести лет новой сербской государственности*, 157.

11 Ламанский В. И., „Сербия и южно-славянские провинции Австрии“, *Русские о Сербии и сербах*, Т. 1, 29.

12 Ровинский П. А., „Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 году“, *Русские о Сербии и сербах*, 76.

в политическую партизанскую борьбу. И ныне каждая из существующих партий имеет полный состав чиновников, так что, когда она партия у власти, другие стараются всеми силами низвергнуть ее, ибо подобная политика стала уже вопросом насущного хлеба.”¹³

Итак, по итогам Берлинского конгресса 1878 года территория сербского государства оказалась с трех сторон в окружении австрийских владений, что естественным образом привело к усилению политического и экономического давления Вены. Это привело к резкому изменению курса сербского князя Милана Обреновича. Новый курс вполне отвечал государственным интересам страны в связи с надеждами на ее вхождение в мировую систему хозяйства и комплексную модернизацию ее экономической и политической системы. Именно Вена могла стать Белграда ключом, с помощью которого можно было добиться процветания собственной страны, поскольку, „чтобы стать богатыми и могущественными, им надо было стать как Запад.”¹⁴

24 апреля (6 мая) 1881 года был подписан торговый договор с Австро-Венгрией, а в июне этого же года Милан заключил с Веной политическую конвенцию сроком на 10 лет, по которой Сербия отказывалась от своих притязаний на Боснию и Герцеговину и Новопазарский санджак. Вскоре была подписана и военная конвенция, а 22 февраля 1882 года Милан провозгласил себя королем. Именно „напредняки“ во главе с М. Пирочанцем, которые сменили правительство либерала Й. Ристича, в октябре 1880 года возглавили правительство, пытаясь, с опорой на опыт двуединой монархии, превратить Сербию в государство „централизованное, основанное на власти закона, с парламентской системой (но ограниченной ровно настолько, насколько она могла бы обеспечивать законодательную гегемонию новой интеллектуальной олигархии), сильным аппаратом (как бы проводником реформ сверху) и исключительно политическими функциями. Внутренняя индустриализация, для проведения которой правительство активно привлекало иностранный капитал, становилась основой его экономической стратегии, а свобода личности и этика индивидуализма объявлялись высшими общественными добродетелями.”¹⁵

13 АВПРИ. Ф. Политархив, д. 499, л. 84 (об).

14 Хантингтон С., *Столкновение цивилизаций*, Москва 2003, 134.

15 Шемякин А. Л., „Сербия на переломе. Обретение независимости и проблема модернизации (1880-е годы)“, *Славянские народы: общность истории и культу-*

24 апреля (6 мая) 1881 года был подписан торговый договор с Австро-Венгрией, а в июне этого же года Милан заключил с Веной политическую конвенцию сроком на 10 лет, по которой Сербия отказывалась от своих притязаний на Боснию и Герцеговину и Новопазарский санджак. Вскоре была подписана и военная конвенция, а 22 февраля 1882 года Милан провозгласил себя королем. Казалось бы, уже первые принятые законы должны были стать основой для быстрой модернизации страны. Сам король Милан, принимая депутатов Скупщины в 1884 году, произнес: „Было время, когда судьбу народа решало только оружие и только от его успеха зависел прогресс народа. Но политические успехи на этом пути поставили нас в положение, когда мы ведем борьбу с регрессом, борьбу с бездельем, борьбу с азиатскими пережитками.“¹⁶ Прежде всего продолжились, начатые еще в первой половине XIX века реформы образования. Еще в 1838 году, в Крагуевце, по указу Милоша Обреновича был основан Лицей, в 1841 году переведенный в новую столицу страны Белград. На его базе, в 1863 году, была сформирована Великая школа, в 1905 году преобразованная в Университет. В 1881 году были приняты законы о печати и о собраниях. В 1882 году появился закон о начальных школах, согласно которому было введено всеобщее начальное образование, а за период с 1882 по 1903 год в стране было открыто 393 начальных школы¹⁷; в этом же году появился еще ряд важных законодательных актов: о судьях, о валюте, о Народном банке. Важную роль в сербской экономике конца XIX - начала XX вв. играл построенный в 1857 г., по образцу аналогичного предприятия в итальянском Турине, позднее ставшего производить известную марку автомобилей „Фиат“, военный завод в Крагуевце, который, кроме производства и ремонта вооружений, стал и арсеналом оружия и боеприпасов для

ры, Москва 2000, 23.

16 Perović L., „Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti Srpske države“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, 237.

17 Вукичевич М., *Король Петр I и Сербия*, Петроград 1915, 24. К 1912 году в стране насчитывалось уже 1425 начальных школ и 49 средних и специальных учебных заведений. Заметим, что, несмотря на строительство школ, к началу XX века основная масса сельского населения Сербии читать и писать не умела, а ученики по окончании школы быстро забывали все полученные знания. Как заметил А.Л. Шемякин, „мотивация для получения образования еще не созрела“. См.: Шемякин А. Л., „В плену у традиции: русские путешественники о Сербии и сербах (вторая половина XIX — начало XX века)“, *Политическая культура и международные отношения в новое и новейшее время: Сб. научных трудов*, 134.

сербской армии. Значительную роль в модернизации сербской военной индустрии играли французские военные технологии.¹⁸

По мнению нового главы сербского кабинета министров такой курс, обусловленный резким отходом от прорусской ориентации сербских правящих кругов, был вполне оправдан. Россия, несмотря на статус Великой державы, по его мнению, никогда не сможет догнать быстро развивающуюся европейскую культуру, что делало перспективы русско-сербского сотрудничества весьма туманными. По мнению Пирочанца сербы намного ближе к австрийским славянам, чем к славянам из России. Кроме того, внешнеполитические стремления России к вытеснению с Балкан Австро-Венгрии он считал по существу завоевательными, а потому не соответствующим сербским интересам.¹⁹ Подобное отношение к России, никак не согласующееся с идеей славянофилов о славянском братстве под сильным крылом двуглавого российского орла, не ускользнуло от внимательного взгляда российских дипломатов. Посланник в Сербии Г.Н. Трубецкой заметил в своих мемуарах, что „сербская культура сложилась в значительной степени под воздействием русской литературы и австрийского соседства. Россия была далеко, торговые отношения с ней были слабы. Сербии трудно было избавиться от экономической зависимости от Австрии. Будапешт и Вена были ближайшими европейскими центрами. Туда сербы ездили торговать, там они часто учились. При всей ненависти к швабам сербы перенимали их навыки, иногда даже их наружный облик. У швабов же они нередко перенимали отношение к России как к 'варварской стране'“.²⁰ Да и сам торговый договор с Веной, по справедливому мнению С.И. Данченко, „отвечал интересам сербских крестьян, вывозивших сельскохозяйственную продукцию на рынки Пешта и Вены, чем и объяснялась

18 Ратковић-Костић С. Б., *Европеизација српске војске: 1878-1903 године*, Београд 2007, 402-403. В 1891 году в сербской армии появились новые французские пушки 120 Ц - М 1890. Бјелајац М., *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901-1999*, Београд 2010, 28-29. Вишняков Я. В., *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, Москва 2016.

19 Раич С., „Милан Пирочанац, Стоян Новакович и Владан Джорджевич – интеллектуальная „троица“ сербских напредняков (прогрессистов) о славянской взаимности“, *Историки-слависты МГУ: кн. 8: славянский мир в поисках идентичности: В ознаменовании 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи*, Москва 2011, 366-367.

20 Трубецкой Г. Н., *Русская дипломатия 1914-1917 гг. и война на Балканах*, Монреаль 1983, 91.

поддержка этой непопулярной в глазах оппозиции акции напредняцкого правительства. ²¹

Однако брошенный властью вызов патриархальному социуму не мог остаться без ответа, а цена, которую Милану и его преемнику Александру Обреновичу пришлось заплатить за эти реформы, оказалась слишком высока. Основная масса сельского населения Сербии воспринимала политические изменения в стране весьма своеобразно, поскольку, по выражению А.Л. Шемякина, „политический человек европейского типа спал в Сербии глубоким сном. ²²

Новый проавстрийский курс политики Милана Обреновича вылился во вполне конкретный внутривнутриполитический кризис. Основным противником нового режима стала Радикальная партия во главе с Н. Пашичем, чья концепция прогрессивного развития страны основывалась на возможности альтернативной модернизации, более соответствующей сербским традициям и реалиям. И его шансы победить были высоки, поскольку за ним стояла монолитная, устойчивая контрэлита – сербское крестьянство, отметим при этом слабо дифференцированное, имеющее примерно одинаковый экономический статус, и объединенное в особую социальную структуру – задругу. ²³ Именно ее ценности и традиции естественным образом легли в основу возрождения новой сербской государственности, что формировало архаичное представление общества о характере центральной власти, когда монарх, в глазах народа, воспитанного на традициях „крестьянской демократии“, был скорее главой семьи, за которым, по справедливому замечанию того же А.Л. Шемякина, „они призна-

21 Данченко С. И., *Развитие сербской государственности и Россия 1878-1903*, Москва 1996, 74.

22 Шемякин А. Л., „Особенности политического процесса в Сербии глазами русских. (последняя треть XIX- начало XX века)“, *Славяноведение* 5/2010, 14.

23 Задруга, являясь, по сути, большой патриархальной семьей, состояла из 20-30 человек, как правило, нескольких сыновей одного отца с их семьями, жившими на одном большом дворе. Историк-славист П.А. Ровинский так описал своё знакомство с такой большой семьей: „Тут в семействе жило вместе не более 10-12 человек, с детьми (кроме священника), но рядом двор принадлежал к этой же семье: собственно, это один двор, который недавно только перегородили надвое. Еще две семьи, вышедшие из этого двора, поселились подальше. До разделения вместе жило душ до 30-ти, и составляли одну семейную общину - задругу, которая имела одного выбранного поглавара, или старейшину, общее неразделенное имущество, жила и работала сообща, повинуюсь распоряжению одного и семейному совету“. См.: *Русские о Сербии и сербах: письма, статьи, мемуары*, сост. А.Л. Шемякин, А.А. Силкин, Санкт-Петербург 2006, 97.

вали лишь первенство, но не превосходство. “²⁴ Тем более, что к началу XX века она из семейной структуры стала превращаться в значительную производственную кооперативную единицу – важную часть экономики страны.²⁵ Главное и первое противоречие в жизни страны было налицо. Политическая вестернизация страны находилась в отрыве от традиционных общественных структур, а реальная, особенно государственная, жизнь в Сербии была далека от общепринятых в Европе поведенческих норм и социокультурных стандартов. „шумадийский селяк и воспринимал свое нарождающееся государство как многократно увеличенную копию своего же ‘микромира’“, - отмечает тот же А.Л. Шемякин.²⁶

Такое „семейное“ восприятие народом своего монарха являлись естественным выражением отношения традиционного крестьянского общества к власти и собственному государству, когда правитель выдвигался из своей же собственной среды и ей же мифологизировался. Именно поэтому мы не видим на сербском престоле представителей иностранных династий.²⁷ Таким образом, можно с уверенностью констатировать, что политической жизни Сербии второй половины XIX - начала XX века свойственно противоречие: с одной стороны, отсутствие авторитета или сакральности королевской власти, а с другой - отсутствие консолидированной и образованной политической элиты, способной сплотить общество, а также традиций парламентаризма западноевропейского образца и культуры политической борьбы. В то же время внедрение „сверху“ европейских политических норм стало несовместимо с патриархальной моделью монархической власти и соответствующей ей восприятием образа правителя сербским крестьянством. Все это делало Сербию государством с нестабильной политической системой и непред-

24 Шемякин А. Л., „Народ и власть в независимой Сербии“, *Двести лет новой сербской государственности*, 192.

25 Первая подобная кооперативная земледельческая „задруга“, основанная, в том числе и для сбыта сельскохозяйственной продукции, была основана в марте 1894 года. В 1908 году в Сербии насчитывалось уже 636 таких задруг, „располагавших собственными капиталами на общую сумму свыше 12 миллионов динар“. Содомов А. И., *Сербия*, Москва 1915, 31.

26 Шемякин А. Л., „Народ и власть в независимой Сербии“, *Двести лет новой сербской государственности*, 177.

27 Ibid, 177. Данная точка зрения также раскрыта в работах М.В. Белова, посвященных изучению источников, идейных основ и особенностей формирования сербской „повстанческой государственности“.

сказуемым порядком престолонаследия. Укажем в этой же связи на типичный для Сербии институт регентства, прошедший через всю историю существования двух сербских династий, а также на то, что в течение XIX века насильственное смещение монарха было скорее правилом, чем исключением.²⁸ Именно насилие, по словам А.Л. Шемякина, причем “сверху” и “снизу” „являлось важнейшим фактором политического развития Сербии.”²⁹ а к началу XX века началу XX века по его словам „авторитарная политическая культура, сопровождавшаяся насилием, не имела возможности эволюционировать и дорасти до высот толерантности; соответственно идея о бесконфликтном решении проблем была обречена на невостребованность.”³⁰

В свою очередь, корифей сербской историографии Латинка Перович отметила по этому поводу, что именно Задруга „с ее экономическими и социальными функциями, системой ценностей лежит в основании идеологии сербского социализма шестидесятых и семидесятых годов, или радикализма восьмидесятых годов XIX века. Квинтэссенция этой идеологии - народное государство в противовес современному государству, которое вводит власть права, основывает институты и создает административное сословие - бюрократию.”³¹ Не случайно сам проводник нового европейского экономического курса Милан Обренович и его сын Александр с подозрением относились к этим земледельческим союзам, небезосновательно полагая, что они могут стать очагом распространения радикализма и представлять опасность для правящей династии.³² В этом смысле А.Л. Шемякин убедительно показал, что „патриархальные крестьянские представления о собственной государственности как ор-

28 Об этом пишут как российские, так и сербские исследователи. См., напр., Никифоров К. В., „Четыре этапа сербской истории“, *Югославянская история в новое и новейшее время: материалы научных чтений, посвященных 80-летию со дня рождения профессора В.Г. Карасева (1922-1991)*, Москва 2002, 21-35. Так, одной из значительных фигур сербской политики второй половины XIX-начала XX века являлся Й. Ристич, бывший регентом при Милане и Александре Обреновичах. А в 1914 году принцем-регентом при своем старом отце стал Александр Карагеоргиевич.

29 Шемякин А. Л., „Особенности политического процесса в Сербии глазами русских (последняя треть XIX - начало XX века)“, *Славяноведение* 5/2010, 10.

30 Ibid, 8.

31 Перович Л., „Сербия в модернизационных процессах XIX-XX веков“, *Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX - середина XX в.)*, Санкт-Петербург 2007, 28.

32 Вукичевич М., *Король Петр I и Сербия*, 26.

ганичном “продолжении” традиций задруги, общины и кнежины очень скоро столкнулись с жесткой логикой реально формирующегося княжества, которая проявилась в его институционализации и централизации. Согласно ей (сначала в рамках “военной монархии” Карагеоргия, а затем - олигархии уставобранителей и “просвещенного абсолютизма” Михаила Обреновича) шел активный процесс „перевоплощения“ сербского крестьянина из бывшего бунтовщика против турок в бесправного подданного своего государства, из повстанца-партизана в регулярного солдата, из самодостаточного производителя в налогоплательщика с постоянно растущими податными обязательствами.”³³ Системный кризис власти был налицо, поскольку традиционно избираемые патриархальным, аграрным населением старейшины, которые соответственно были перед ним и ответственны постепенно выдавливались назначаемыми сверху „чужими“ чиновниками. Таким образом, наступающая вместе с новым веком европеизация с одной стороны, и борьба за сохранение внутренней свободы с другой, стали глубинными противоречиями патриархального сербского социума конца XIX – начала XX века, а сама политическая вестернизация страны, наиболее активно начавшаяся после 1878 года, находилась в глубоком разрыве с традиционными общественными структурами страны.

Итогом „нового“ курса Милана стал, уничтоживший Обреновичей, государственный переворот 29 мая 1903. Однако убийство королевской четы одновременно стало новым цивилизационным выбором страны, а сербское правительство сделало, по словам А.Л. Шемякина, ставку на прочную привязку „‘маленького сербского плота к могучему русскому кораблю’, как тогда говорили, и на мобилизацию собственного народа как главного внутреннего фактора будущей реализации ‘заветной мысли сербской.’”³⁴

33 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича: формирование и эволюция*, Москва 1998, 23-24.

34 см. Шемякин А. Л., „Сербская национальная идея в 1878-1903 гг. Время разочарования и осмысления“, *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII - начало XX вв.*, Москва 1997, 156-157.

УДК 93/94:929 Шемјакин А. Л.
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.den.55-58>

Доц. др Далибор ДЕНДА
Одељење за војну историју
Институт за стратегијска истраживања МО РС, Београд
dalibor.denda@mod.gov.rs

Далибор ДЕНДА, др. доц.
Институт стратегических исследований Министерства обороны
Республики Сербии

**Андреј Л. Шемјакин као сарадник Одељења за војну историју
Института за стратегијска истраживања МО РС
Сотрудничество Андрея Л. Шемякина с Отделением
военной истории Института стратегических исследований
Министерства обороны Республики Сербии**

У релативно кратком року остали смо без два велика историчара, која су делила исту истраживачку страст према животу и делу Николе Пашића, далековидог државника и највештијег српског политичара у 20. веку. Први од њих, проф. др Ђорђе Станковић, напустио нас је 9. августа 2017, а други, др Андреј Леонидович Шемјакин, 8. марта 2018. године. Професора Ђорђа Станковића памтим као великог ерудиту, увек добронамерног педагога и ретког посленика господства старе београдске школе, који је знао да на ненаметљив начин одржи потребну дистанцу између студента и професора. Професор Станковић био је познат и по томе да није знао да сакрије радост и задовољство због стручног успеха његових студената. Други повесничар личности Николе Пашића, Андреј Леонидович Шемјакин био је за мене човек без дистанце, научни узор и више него пријатељ. Упознали смо се случајно, и такорећи на улици, испред Филозофског факултета, давне, 2004. године. Налазио сам се у друштву руских колега Олега Ајрапетова и Василија Каширина са којима сам се сусрео по препоруци рано преминулог професора Мирослава Јовановића, *spiritus movens-a* српско-руских научних веза међу историчарима. Андреј Леонидович је тада био већ зрео научник од формата, познат како у Русији тако и у Србији, али се то по његовом понашању није могло ни наслутити. Са тада тек студентом магистарских студија, раз-

говарао је отворено, људски и без имало сујете. Пасија према струци коју смо обојица делили, његова према Пашићу и моја према војној историји Србије и Југославије, брзо нас је повезала. Од тада ни један његов боравак у Београду није прошао, а да се бар једном нисмо срели уживајући у дугим и плодотворним дискусијама на српско-руске теме. Моје стручно сазревања било је добрим делом везано за његову личност и велики утицај који је као научник и старији колега имао на мене. Андреј Леонидович, знао је да поштује саговорника, али и да му неприметно, кроз ваљану аргументацију помогне да прошири видике, и превазиђе провинцијску оптику, која се у историографији рађа у одсуству интензивне међународне комуникације и размене мишљења. Био је човек који је давао много, а са друге стране био изузетно захвалан и на мрвицама нових информација, које би биле од користи да, макар, за милиметар прошири квантум знања о темама, које су га интересовале. Из нашег дугогодишњег дружења развила се и интензивна сарадња др Андреја Шемјакина са Одељењем за војну историју Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије. Први корак у тој сарадњи начињен је 2010. године, када је у једном од бројева нашег часописа *Војноисторијски гласник* за 2010. годину објављен његов рад „Како је убијен у Београду носилац руског ордена Светог Ђорђа (прилог за историју Мајског преврата 1903. године)“. У том свом раду, сучељавајући сведочанства очевидаца, министровог зета, мајора Божицара В. Јанковића и руског војног аташеа, генералштабног пуковника И. Н. Сисојева успео је да одбрани част кавалира руског ордена Светог Ђорђа, српског министра војног генерала Милована Павловића, који је у извештајима о погибији приказиван као кукавица. Осврнувши се на све што је до тада писано на ту тему у напоменама и коментарима, овим својим радом дао је школски пример критике извора.¹

Др Андреј Шемјакин био је и члан редакцијског одбора два међународна научна скупа, које су заједно организовали Одељење за војну историју Института за стратегијска истраживања и Историјски институт из Београда (*Балкански ратови 1912-1913: нова виђења и тумачења* 2012. године и *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе* 2014. године) и једног у којем се у организацији двома поменутих институцијама придружила и Матица српска из Новог Сада (*Добро-*

1 Шемјакин А., „Како је убијен у Београду носилац руског ордена Светог Ђорђа (прилог за историју Мајског преврата 1903. године)“, *Војноисторијски гласник* 2/2010, 187-204.

вољци у *Великом рату 1914–1918*, 2016. године²). У тематским зборницима радова који су настали на подлози саопштења поднетих на тим научним скуповима др А. Шемјакин био је присутан са два рада. Први је говорио о Лаву Троцком и његовом виђењу Србије и Срба током Балканских ратова (1912-1913),³ док је други био посвећен вечној инспирацији Андреја Шемјакина, Николи Пашићу и његовом боравку у Петрограду и Москви, након српске голготе у зиму 1915/1916. године.⁴ Захваљујући др Андреју Шемјакину и његовом преводилачком труду у зборник радова Института за славистику РАН, посвећен Првом светском рату и судбини народа Централне и Источне Европе уврштен је и чланак једног припадника Одељења за војну историју ИСИ, о српском официрском кору из времена Великог рата,⁵ док је у нашем часопису објављен вредан прилог сарадника Института за славистику РАН Никите Гусева о пропагандном рату Србије и Бугарске за Македонију у Петрограду 1912. и 1913. године.⁶ Када је у питању тај рад колеге Н. Гусева, желимо још једном да истакнемо људскост Андреја Леонидовича и спремност да се увек помогне млађем колеги. Наиме, између наших и руских историчара - србиста већ доста дуго постоји леп и обострано користан договор, да ми преводимо њихове радове на српски, а они у замену, наше на руски језик, чиме се добија на квалитету рукописа. Према таквом једном договору у коме је посредовао Андреј Леонидович, ја сам прихватио да преведем рад Никите Гусева на српски, а Никита Гусев требало је да преведе мој чланак на руски. Колега Гусев је и потписан као преводилац тога рада. Међутим, пошто смо сарадњу наставили, из каснијих разговора са њим дошао сам до закључка да колега Н. Гусев не гово-

2 Зборник радова са овог скупа у коме је Андреј Шемјакин био члан уређивачког одбора појавио се постхумно, 2018. године: *Добровољци у Великом рату 1914 – 1918*, ур. С. Рудић, Д. Денда, Ђ. Ђурић, Београд; Нови Сад 2018.

3 Шемјакин А., „Лав Троцки о Србији и Србима током Балканских ратова (1912-1913)“, *Балкански ратови 1912-1913: нова виђења и тумачења*. ур. М. Милкић и С. Рудић, Београд 2013, 111-124.

4 Шемјакин А., „Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године“, *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе*, ур. С. Рудић и М. Милкић, Београд 2015, 197-205.

5 Денда Д., „Сербский офицерский корпус в годы Первой мировой войны“, *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории*, отв. ред. Е. П. Серапионова, Москва 2015, 98-115.

6 Гусев Н., „Руски фронт борбе за Македонију: Срби и Бугари у Петербургу 1912 – 1913“, *Војноисторијски гласник* 2/2015, 77-95.

ри српски и да је прави преводаца мога рада био Андреј Шемјакин, што је колега Н. Гусев и потврдио.

Од 2017. године др Андреј Шемјакин био је изабран за иностраног члана редакције часописа *Војноисторијски гласник*. Последњи прилог који је припремао за наш часопис био је некролог проф. др Ђорђу Станковићу.⁷ Игром несрећних околности у истом броју *Војноисторијског гласника* за 2018. годину, поред Шемјакиновог некролога проф. Ђ. Станковићу, објављен је и мој некролог њему.⁸ Његовим прераним одласком Одељење за војну историју изгубило је вредног сарадника, а његови припадници велики научни ауторитет и искреног пријатеља на којег смо се увек могли ослонити.

7 Шемјакин А., „In Memoriam. проф. др Ђорђе Станковић (1944 – 2017)“, *Војноисторијски гласник* 1/2018, 272-277.

8 Денда Д., „In Memoriam. др Андреј Леонидович Шемјакин, научни саветник Института за славистику РАН (Тула, 5. мај 1960 – Тула 8. март 2018)“, *Војноисторијски гласник* 1/2018, 280-282.

УДК 930(093.3)
821.161.1-94
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.kuz.59-60>

Людмила Васильевна КУЗЬМИЧЕВА, к.и.н., доц.
Исторический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова
kuzmicheva3@yandex.ru

Људмила Васильевна КУЗМИЧЕВА, др. доц.
Историјски факултет Московског државног Универзитета „Ломоносов“

На родине Николы Пашича У завичају Николе Пашића

Осенний вечер наступил внезапно и сразу же перешел в ночь. За окнами нашего автобуса в темноте на холмах и в долинах горели огни костров – это крестьяне восточной Сербии жгли сухую траву. Осенний воздух был напоен ароматами увядающей листвы, дыма костров и свежего холодного воздуха. Октябрь – завершение сбора урожая, осенних работ, подготовки нив и пашен к зиме. Это один из главных этапов годичного цикла сельской жизни. Сербское село, на котором веками держалась страна, продолжало свой неизменный порядок жизни, казалось, не замечая трагизма происходящего. Четыре года назад распалась страна, кровь лилась на границах новых государств, толпы растерянных беженцев заполняли городки и сёла Сербии, блокада лишила людей возможности свободно передвигаться, исчезли лекарства, многие продукты, стиральный порошок. Инфляция достигла немыслимых размеров, полученную зарплату надо было истратить в ближайшие часы, так как уже завтра деньги обесценятся еще больше. Люди покидали страну, искали укрытия в благополучной Европе или за океаном. Журналисты, преподаватели, инженеры и чиновники в панике размышляли о том, куда бы уехать от хаоса распада. А сербское село продолжало стоять и выполнять свою неизменную, вековую работу – пахать и сеять, выкармливать скотину, коптить мясо на зиму, „выпекать“ ракию, готовить „зимницу“. Практически каждый горожанин был связан родственными узами с селом, и оно не давало ему голодать.

Автобус продвигался на восток в сторону Заечара, на родину Николы Пашича – человека, стоявшего у истоков создания страны,

которая теперь так кроваво разваливалась. Пассажиры автобуса собирались на следующий день провести конференцию, посвященную 150-летию со дня рождения этого титана сербской политики. Большинство пассажиров были сербскими историками, чужаков было всего трое – двое русских и один американец. Сербия находилась под санкциями, в том числе и под запретом культурных и научных связей, так что иностранных участников приглашать было нельзя. Нас трое – американский исследователь Дэвид МакКензи, Андрей Шемякин и я были исключением. И, конечно же, ни для кого из нас не был так важен этот день как для Андрея Леонидовича Шемякина.

К тому времени он уже больше десяти лет посвятил изучению жизни и деятельности Пашича, защитил посвященные ему дипломную работу и кандидатскую диссертацию и готовил о нем докторскую диссертацию. Он любил своего героя, знал о нем многое, даже самые мелкие подробности его жизни и, конечно же, уже бывал на его родине. Но сейчас это был его праздник, его триумф, ведь все мы собрались чествовать его героя, говорить о его жизни, дискутировать, спорить...

Это был праздник славы Пашича после десятилетий молчания, когда имя его было под запретом в социалистической Югославии. Это был и праздник Андрея Шемякина. Он просто цвёл в эти дни конференции. В музее Заечара, где с 1992 г. была основана „Задужбина Николы Пашича“ он знал каждый экспонат, с директором музея они были в приятельских отношениях. Среди приехавших сербских ученых была и замечательная исследовательница русско-сербских революционных связей Латинка Перович. Их с Андреем связывала искренняя дружба и большая совместная работа по публикации документов.

После научных докладов, как всегда, у сербов – обильный ужин с неизменной жареной ягнятиной, каймаком, „печеной паприкой“ и прочими замечательными произведениями сербской кухни. Тосты и разговоры. Андрей Леонидович и тут свой человек, знающий толк и в сербских яствах и напитках. На следующий день экскурсия в виноградники и винные погреба Тимоцкого края. Как органично вписался молодой, высокий, крепкий, тогда еще безбородый Шемякин в сербский пейзаж! Все здесь для него было родным и, казалось, он гордится плодородием и красотой этих мест не меньше, чем их коренные обитатели.

Так он мне и запомнился в солнечный осенний день в разноцветных виноградниках края, где родился и рос герой его творчества - Никола Пашич.

УДК 93/94:929 Шемјакин А. Л.
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.leo.61-66>

Доц. др Данко ЛЕОВАЦ
Филозофски факултет Универзитета у Београду
danko.leovac@f.bg.ac.rs

Данко ЛЕОВАЦ, др. доц.
Филозофский факультет, Белградский университет

Андреј Л. Шемјакин – пријатељ и колега
Андрей Л. Шемякин – друг и колега

Напустио нас је 8. марта 2018. године велики пријатељ и колега Андреј Леонидович Шемјакин, научни сарадник Института за славистику Руске академије наука. Био је један од највећих руских стручњака за историју Србије и Балкана у модерном периоду. Својим дугогодишњим преданим радом стално је унапређивао знања о српској историји, посебно друге половине 19. и почетка 20. века. Бројним радовима о Николи Пашићу и Народној радикалној странци остаће упамћен као један од ретких иностраних историчара, који је покушао да разуме нововековну српску политичку историју. Ипак, Шемјакина није претерано занимала висока политика, дипломатија, државне одлуке. Био је више историчар осећања и утиска. Желео је да види и прикаже и обичан народ, менталитет, политичку културу. То се посебно види из зборника *Человек на Балканах*¹ и

1 *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.*, Санкт-Петербург 2002; *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.)*, Санкт-Петербург 2004; *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя треть XIX – начало XX в.)*, Санкт-Петербург 2006; *Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.)*, Санкт-Петербург 2007; *Человек на Балканах. Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.)*, Санкт-Петербург 2009; *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011; *Модернизация vs война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн*, Москва 2012; *Человек на Балканах: Особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1920 гг.*, Москва 2016.

*Русские о Сербии и Сербях*², чији је био један од главних приређивача и уредника. Њихова вредност лежи у чињеници да су странци остављали сведочанства повезана са многим областима свакодневног живота, запажали наизглед рутинске детаље који су им били необични, а ту страну историје најчешће немамо у домаћим историјским изворима. Запажања странаца о Балканском полуострву садрже драгоцене податке о анонимним и познатим појединцима, локалној и националној историји, заједницама и народима, становништву и бројним миграцијама, верама и веровањима, црквама, о школама и образовању, о обичајима, о ношњи и изгледу кућа, путевима и хановима, рекама и мостовима, начину и условима путовања, сеоским сукобима, вишевековним конфликтима. Шемјакин је анализирао степен развоја политичке културе упоређивањем руских са српским и страним сведочанствима. Констатовао је да је модернизација присутна у много нижем степену од става српске историографије и приметио постојање снажних антимодернизацијских процеса, додајући насиље као одлику политичке културе. Донекле је преоштро критиковао последње Обреновиће, понајвише захваљујући његовим личним ставовима о самом Николи Пашићу и радикалима, те се може истаћи да је Србију у многоме гледао „Пашићевим очима”. Без Шемјакинових напора свакако не бисмо сазнали шта су о Србији и Србима писали Кулаковски, Скаљковски, Мешћерски, Максимов, Успенски, Марков и многи други знаменити Пашићеви савременици. Они су формирали слику о Србији у руском јавном мњењу. Бројни историјски извори које је објавио, многи зборници радова које је уредио и посветио народима Балкана, сврставају га у једног од најплоднијих историчара с краја 20. и почетка 21. века.

Андреја сам први пут упознао у децембру 2009. године, непосредно након мог дипломирања и уписивања мастер студија. Тај сусрет, у канцеларији проф. др Сузанае Рајић, оставио је на мене велики и дубок утисак. Прво што би свако приметио, након сусрета са Андрејем, била је чињеница да је српски језик говорио готово без акцента, без било какве грешке. Тада сам сазнао да је у циљу израда кандидатске (*Образование Радикальной партии в Сербии в 1881–*

2 *Русские о Сербии и сербах*, Т. 1: Письма, статьи, мемуары, Санкт-Петербург 2006; *Русские о Сербии и сербах*, Том II (архивные свидетельства), Москва 2014.

1883 годах), потом и докторске дисертације (*Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция* (1868–1891)) дуго боравио у Србији.

Током мог боравка у Москви, децембра 2010. године, поново сам срео Андреја. Наиме, у организацији Историјског факултета Универзитета М. В. Ломоносов”, Института Славјановеденија Руске академије наука и Руског државног хуманитарног универзитета, у Москви је 3. и 4. децембра 2010. године одржана Међународна научна конференција под називом „Славянский мир: в поисках идентичности – В ознаменование 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи”. Рад четврте секције, који је био дефинисан темом „Јужнословенске државе и народи у другој половини 19. и почетком 20. века”, био је изузетно плодан, како по приказаним радовима, тако и по дискусији. Од те конференције и мог даљег једномесечног боравка у Москви, а у циљу прикупљања архивске грађе и израде докторске израде, датирају и прве праве пријатељске везе са колегом Андрејем Шемјакином. Несебично ми је помагао добронамерним саветима у вези принципа рада у архивима Руске Федерације, посебно у *Архиву спољне политике Руске империје* (АВПРИ – *Архив внешней политики Российской империи*). По први пут у руској престоници, на преко минус 30 степени, без тада још увек формираних пријатељстава са другим колегама из Русије, познанство са Андрејем много ми је значило. У његовој канцеларији, у Институту Славјановеденија, увек би вас дочекао озареног лица, пријатељског осмеха, најпре са питањем: „Драги пријатељу, како си”? И заиста, ти разговори су, поред нашег „занатског” посла историчара и разматрања ставова у историографији о појединим питањима, увек носили снажан печат пријатељства и другарства. Широког знања и истанчаног смисла за хумор, Андреј је знао да вам улије додатно самопоуздање и отвори нове видике у историјској науци, са стилом, ненаметљиво. Од тог тренутка сваки Андрејев боравак у Београду или мој у Москви, не би протекао да не позовемо један другог и не састанемо се „уз чашицу пријатељског разговора”.

У јуну 2011. године одиграо се један догађај, који је мени остао трајно урезан у сећању, као посебан показатељ пријатељства Андреја Шемјакина. Мој тадашњи боравак у Москви требало је да буде завршен летом са аеродрома Шереметјево 30. јуна. Безвизни

режим између Републике Србије и Руске Федерације важио је за боравке до 30 дана. Несмотреношћу администрације, а захваљујући и мом неискуству, у Москви сам остао скоро један дан дуже. Тог, 30. јуна око 5 сати поподне, враћен сам са аеродрома уз обавезу вађења визе. Не знајући шта да радим одмах сам позвао Андреја. Док сам узнемирено објашњавао новонасталу ситуацију, Андреј ме је смирио и обећао да ће се све решити. Са аеродрома сам кренуо возом пут железничке станице Белорускаја, где ме је сачекао Андреј. Његове речи да се и то дешава и да није ништа страшно утицале су да се колико толико смирим. Да не бих плаћао хотел, Андреј ме је позвао на преноћиште у свој стан. Чашица вотке, руски пељмени и пријатељска подршка Андреја, смирили су мој дотадашњи стрес. Сутрадан је требало да посетимо Федералну миграциону службу и извадим визу. На том путу сам од Андреја и први пут спознао колико се разликују појмови близу–далеко у нашем и руском схватању. По изласку из Метроа поставило се питање да ли да наставимо пешке или сачекамо тролејбус. На моју констатацију да ако није далеко можемо наставити пешке, Андреј је одговорио: „Не, драги мој, близу је!“. То „близу“ је у ствари био пут од скоро три километра. По доласку у канцеларије Федералне миграционе службе, око 8 часова 30 минута, приземље је било преплављено десетинама људи различитих националности, који су подносили захтеве, чекали визе, боравишне дозволе. Радио је један шалтер администрације. У себи сам размишљао о томе да ћемо тешко успети да завршимо било шта данас. Ћутао сам! Андреј, као да је схватио о чему размишљам, одмах се упутио до шалтера и након краћег разговора са службеницом, у року од 15 минута били смо примљени код руководиоца одсека за визни режим. У канцеларији на другом спрату остали смо скоро пола сата. Након Андрејевог објашњења, руководилац нас је понудио пићем и обећао да ће све завршити. Ранија заиста стресна ситуација, прерасла је малтене у пријатељски пријем. Нешто пре 10 сати у пасошу сам добио визу Руске Федерације. Следеће питање је било решавање куповине авионске карте. На летовима српске и руске националне авио компаније није било места. Андреј је тада позвао једну пријатељицу и успео да ми обезбеди карту за чартер лет од Москве до Тивта, а одатле до Београда. Ови догађаји трајно су учврстили наше пријатељство. Тада смо се договорили да када

ја долазим у Москву, Андреј обавезно плаћа ручак, док је за мене исто важило када би он долазио у Београд. Ова наша традиција потрајала је све до његове превремене смрти.

Андрејеви доласци у Београд, традиционално сваке године у децембру, од тада нису протицали без обавезног позива и сусрета. Ручак у ресторану „Касина“ или „Златно буренце“, разговори о науци, новим радовима, публикацијама, али и текућим стварима и ситуацији, остаће заувек урезани у мом сећању. Андреј је сваке године у децембру, на годишњицу смрти Николе Пашића, остављао цвеће на његовом гробу. Једном приликом, на моје питање зашто то ради, одговорио је: „Ја сам захваљујући њему [Пашићу] обезбедио посао и хлеб и на неки начин морам да му се одужим“. Заћутао сам, у тренутку, размишљајући о томе да ли је још било ко од историчара био толико предан да личностима којима су се бавили или чије су биографије писали посети гробно место и тиме макар симболично ода одређени гест поштовања. Ниједан Андрејев долазак у Београд није протекао без доношења нових наслова објављених у Русији, али и чувених колача из његове родне Туле. Много је волео град у коме је рођен, и са жаром причао о њему. Посао га је одвео у Москву, а смрт га је вратила у родну Тулу.

Већ у септембру 2017. године, на научном скупу „Русија/СССР и државност Србије/Југославије“ видео сам да је Андреј озбиљније болестан. Упркос томе, и наш тадашњи сусрет протекао је традиционално, ручком у ресторану „Златно буренце“. Андреј се није жалио, али ме је једном реченицом подстакао на размишљање да је претпостављао да се ближи крај. „Драги пријатељу, живот брзо прође! Немам за чим да жалим, једино за људима које нисам стигао да видим у скорије време“.

Нисам га ништа даље питао, мислио сам да није ни време ни место. Тада, нисам ни слутио да је то последњи сусрет са драгим колегом и пријатељем.

Андреј Шемјакин се одликовао ретком озбиљношћу у научном послу и истраживачким радом је достигао високе резултате, садржане у бројним научним публикацијама, књигама, чланцима, есејима. Красиле су га племенитост, несебичност, срдачност и љубазна подршка и спремност да пружи помоћ свима, који би му се обратили. Био је насмејан и тих човек, подносећи и тужне тренут-

ке, којих је свакако било и које знају они који су га добро познавали. Посвећеност послу и његова урођена ведрина остаће у трајном сећању у свима нама. Научни, морални и људски квалитети могу бити узор свима који су познавали Андреја Леонидовича Шемјакина. Са поносом могу да истакнем да ми је била част да будем део његовог друштва, не само као колега већ као искрени пријатељ. Нека му је вечна слава!

Мария Войттовна ЛЕСКИНЕН, д.и.н.

Институт славяноведения РАН

marles70@mail.ru

Др Марија Војтовна ЛЕСКИНЕН

Институт за словенске студије Руске академије наука

Андрей

Андреј

Когда поэты или барды пишут о своей будущей смерти, это считается предчувствием, а если обстоятельства ухода из жизни совпадают с напророченными в деталях, говорят, что автор предсказал, предвидел свою судьбу. С такими объяснениями можно соглашаться или не соглашаться, но ведь всякий, а рефлексирующий человек тем более, знает, что его не станет. А те, кто живет интенсивно и внутренне наполнено, ставя себе высокую планку, конечно, понимают, что вовсе не в состоянии отдохновения застигнет их смерть. И Андрей это знал. И думал об этом. И нередко говорил. Когда приходилось бывать на панихидах, провожая в последний путь наставников, учителей, старших коллег и соратников, друзей. Андрей тяжело, болезненно и долго переживал эти утраты. Он не только навещал могилы и помнил печальные даты, но много сил и времени отдавал для того, чтобы неоконченные труды коллег были завершены и изданы. Считал своим долгом. Всегда готов был отложить собственные статьи, изменить планы, чтобы эта сложная работа была сделана как можно быстрее, однако стремился сохранить авторские замыслы, как он их понимал и представлял.

В связи с этим и заходили разговоры о собственных поминках. Иногда, когда он начинал хвалить меня, я останавливала: „Так складно и хорошо говоришь, не забудь сказать это на моих поминках, чтобы все знали“. И он грустно откликался, что не ему на мои, а мне – на его доведется идти.

Это ощущение приближающегося, неотсроченного ухода, как мне кажется, особенно в последние годы, придавало, несмотря на нездоровье и огромную нагрузку на работе, напряженную интен-

сивность его труду. Он не только много писал и много думал о своих (незавершенных в итоге) проектах: монографии „Балканский детектив“ и третьем томе „Русских о Сербии и сербах“, но постоянно находился в размышлениях о нескольких перспективных, но отдаленных от основного, сербско-балканского, направления своих исследований, „сюжетах“. Казалось иногда, что они отвлекают его от главного. А теперь думается, что, напротив, именно они и придавали новую оптику тому, что он хорошо знал и что уже было продумано и выверено десятилетиями – только необходимо было записать.

Андрей, несомненно, был очень одаренным человеком, однако все, чего он достиг, не далось ему легко, а досталось трудом, терпением, волевыми усилиями. Он считал себя, и, полагая, что вполне справедливо, „self-made man“. Он был Тружеником с большой буквы, человеком долга и совести – что во все времена не облегчает жизнь, а в наше время и в нынешнем состоянии науки – увы, становится частую преградой. Обладая прекрасной, поражающей многих, кто знал его, эрудицией и памятью (по настроению мог цитировать страницами „Мертвые души“, „Двенадцать стульев“ и „Золотого тельца“, повести Довлатова, и, конечно, Толстого, не говоря уже о стихах), он никогда не „страдал“ начетничеством – ни в жизни, ни в научной работе. Андрей умел восхищаться людьми, их талантами, он абсолютно лишен был зависти или ревности к чужим успехам. Именно это и приводило к тому, что, увлекаясь идеями или творчеством кого-либо, он склонен был создавать кумиров из таких (в первую очередь ученых) авторитетов. С присущей ему увлеченностью он превозносил их безгранично, не позволяя критиковать их или высказывать хотя бы тень сомнения по адресу их идей. И эта его особенность в последние годы приводила к горьким разочарованиям в некоторых (к счастью, немногих) из них.

При этом он не принимал сразу, на веру, ничего из тех новых для него научных идей, концепций и направлений, которые он охотно, увлеченно и даже радостно осваивал тогда, когда многие из его ровесников и коллег освоились в статусе „больших и опытных ученых“ и не желали ни менять привычной исследовательской колеи, ни вникать в новые и трудные методы зарубежных, в частности, гуманитарных исследований. Потому Андрей высоко ценил тех, кого любопытство и желание переосмыслить известное и пересмотреть очевидное знание, отлитое в бронзу и кажущееся вечным и неизменным, вело к новым областям, сравнительным ракурсам исследо-

вания, методике анализа. Это восхищало его, например, в Ритте Петровне Гришиной, которую он уважал и высоко ценил.

В 2015 году Андрей, много лет сопротивлявшийся отдыху в отпуске (обычно он, как и многие из нас, интенсивно работал именно в это время), неожиданно легко согласился поехать с друзьями на Корфу. Но не отдых у моря привлекал его, а столетний юбилей „Албанской Голгофы“, которую он именовал исключительно „Сербской“. Он очень волновался накануне поездки в Сербский мемориальный дом. Конечно, пел надтреснувшим уже голосом одну из самых любимых песен – „Тамо, далеко...“ и очень переживал, что выходит она у него не так, как раньше. В музее он рассказывал о страданиях – страстях – сербов на Корфу, об их трагической гибели.

Он часто говорил о чем-то близком и дорогом ему: „Это – мое“. И это тоже было „его“. Сербия была для него вторым Домом, он крестился в Сербии, там жили его самые близкие друзья и учителя. Он всегда был в каком-то особенно приподнятом настроении после возвращения из командировок. Но при этом, и это, конечно, известно коллегам, Андрею удалось избежать своеобразного „этнографического синдрома“, который присущ многим ученым-страноведам разных специальностей: идеализации этноса, государства, истории и менталитета изучаемого народа. Хотя он и признавался, что такой период в его биографии был. Однако это стремление разобраться „объективно“, критично посмотреть на то, что хорошо знаешь и любишь, было бесконечно далеко от практических или даже меркантильных целей вызвать к себе интерес, эпатировать научную общественность и тем более от какого-либо чувства „превосходства“ разной природы. Это чувство или установку Андрей категорически отвергал – и в том числе, когда писал об особенностях европейских и российских нарративов о Сербии и сербах. Высокомерие или самообожание были глубоко чужды ему и в обыденной жизни. Он часто с гордостью (точнее, с детской непосредственностью, – так не вязавшаяся с его внешним обликом, эта трогательная черта не покидала его никогда) говорил, что после обретения докторской степени он ничуть не изменился в отношениях с людьми, в самоощущении и самовыражении.

Андрей был цельным человеком, как мне кажется, непротиворечивым внутренне, ему не свойственны были сомнения и метания, он считал их проявлениями слабости и даже (да простят меня многочисленные исповедники корректно-гендерных формулировок,

которые Андрей категорически не разделял) женскими чертами. Отсюда – его жесткость, временами бескомпромиссность и потрясающее упрямство. Оно помогало, укрепляло, придавало сил, держало на плаву, поддерживало ослабевающий инстинкт самосохранения. Но оно же мешало, осложняло отношения с людьми, мешало отклонить уже принятое скорое решение, подпитывало чувство долга, которое зачастую просто не давало возможности сделать паузу в череде бесчисленных срочных рецензий, откликов, памятных статей и тех всем известных околонаучных жанров, не связанных с основной темой научных изысканий („студий“ - как любил он это называть в своих работах).

Андрею присущи были верность и преданность – идеям, убеждениям, людям. И надежность его была редкой природы: он был таким не только по отношению к своей матушке (только так он называл свою маму) и друзьям, коллегам и ученикам. Он был таким со всеми, во всех ситуациях. Был убежден, что мужчина должен „брать на себя“ самое тяжкое бремя и независимо от меняющихся обстоятельств обязан держать слово. Всегда – что бы ни случилось – он не забывал и не отказывался выполнить обещания, даже если все кардинально перестраивалось и сделать это было почти невозможно. Представить, что он мог переложить на кого-то другого ответственность, сложную или срочную работу, неприятный разговор или трудное решение – невозможно. Андрей был „правильным“ человеком – он любил правила и поступал по правилам, которых неукоснительно придерживался. Принципиальность его в научных вопросах известна многим. Но он не был скучно-„правильным“ занудой. Этого не позволял ему его горячий темперамент. Добрый и отходчивый по складу характера, он не мог долго держать обиду в душе. Хотя никогда и ничего не забывал.

Андрей обладал редким даром сочувствия и сопереживания, умел слушать и вникать в чужие горести и беды. Слушателем он был кротким и внимательным. Всегда готов был помочь советом, „разбором ситуации“ и делом, конечно. Многим, очень многим он помогал, не ожидая просьб. Его ласковое обращение „голубчик“ было адресовано многим из нас – независимо от возраста и пола.

Андрей был эмоциональным человеком, бурно реагировавшим на многое, в том числе – на ложь и несправедливость, неслучайно ему были особенно близки душевно идеалисты второй половины XIX века. Он не раз говорил, что он человек прошлого. Консерватизм в

привычках, в быту, нежелание принимать ничего нового, даже упрощающего жизнь, вызывали иногда иронические замечания и даже выводили из себя – когда речь заходила о новой технике или о поиске нужной книги в Интернете. Он и с компьютером мирился, наверное, только потому, что тот исправно выполнял функции печатной машинки. Но некая принципиальная „устарелость“ позволяла ему как-то по-своему, нестандартно понимать и анализировать поступки и идеи своих героев: Николы Пашича, Николая Раевского („Вронского“), Павла Ровинского и многих других, о которых мог рассказывать часами и так легко, увлекательно, встраивая повествование в детектив или интригу, что даже люди, далекие от науки, слушали с интересом. В Андрее-рассказчике на публике просыпался актер, и он становился неподражаем, заразителен и весел.

Все мы выбираем темы и героев прошлого, близкие нам по духу, по душевному складу. Андрей был похож на многих своих персонажей позапрошлого века: склонный к идеализму и самопожертвованию, в своих суждениях о людях он мог быть неожиданно резок, даже груб, и при этом романтизм у него сочетался с аналитическим складом ума. Но с учеными и деятелями эпохи народничества и позитивизма Андрея роднила прежде всего увлеченность любимым делом, горячее и эмоциональное стремление к новому знанию и новым ответам на старые вопросы. Совокупность личных качеств и особенностей эрудиции и ума сделали его оригинальным и сильным исследователем. Работоспособный, талантливый, преданный своему делу и требовавший этого от других, он при этом был чуток и деликатен с женщинами. Считал, что женщинам всегда труднее в жизни, чем мужчинам, и особенно в научном труде.

Андрей любил обсуждать то, о чем думал и писал, с друзьями (учеными и не только), с учениками, со временем ставшими коллегами и друзьями. С ним непросто было спорить. Даже когда он готов был признать свою неправоту вначале, позже непременно находил аргументы, обосновывавшие верность именно его суждения или позиции. Особенное пристрастие он испытывал к формулам – „чеканным“, как он их называл. Использовал их часто, во многих статьях. Я иногда иронизировала по этому поводу, в очередной раз обнаружив, что вычеркнутые мной „Буква выхолащивает Дух“, „Всё так“ и другие, все равно оказываются в окончательном тексте публикации. Вообще стиль Андрея очень узнаваем – эмоциональный, с многочисленными отточиями, страничными примечаниями, восклицатель-

ными знаками, этими самыми „чеканными формулами“ и любимыми словечками.

Все мы знаем, что Андрей в последние годы всерьез занимался теоретическими проблемами, связанными с модернизационными процессами на Балканах – в первую очередь, конечно, в Сербии. В связи с чем он обращался к изучению важных и для других европейских империй и государств вопросов конфликта социально-экономического уклада традиционного общества с новыми, европейскими политическими идеалами и конкретными формами управления и власти. Интересно (и об этом Андрей говорил, но, насколько мне известно, подробно не успел написать) – что в последнее время он думал об отказе от определения „европеизированный“ (то есть скроенный по европейским лекалам из домотканого балканского полотна), которое, как он полагал, не очень точно отражает универсальный характер данного процесса – ведь сложные пути „перехода“ на модернизационные рельсы и новые рыночные механизмы в связи с бурным промышленным ростом переживали разные регионы и социальные группы в странах Западной Европы. Европейская универсальность и общий прогресс второй половины XIX века – такой же миф, как и однозначная отсталость европейских „окраин“ (как северных, так и юго-восточных). Всерьез занялся он и исследованием политической культуры в историко-культурном значении. Статью об этом переделывал неоднократно, чтобы максимально ограничить возможные упреки, по его словам, в культурологическом подходе к анализу. Однако даже эти опасения не помешали Андрею весьма энергично осваивать работы не историков – социологов, историков культуры, этнологов. Следует признать, что для него и дисциплина „культурология“, и само слово часто выступало эвфемизмом некачественных исследований, „болтологии“. Впрочем, российская культурология, расцветшая в 2000-е гг. при довольно определенном состоянии гуманитарной науки, к сожалению, во многом заслужила такую репутацию. Однако при этом Андрей довольно серьезно штудировал историко-культурные и теоретико-методологические сочинения „высокого полета“, пытаясь найти в них объяснения тем феноменам сербской истории и этнокультурной имагологии, к которым не мог не обращаться, реконструируя „человека балканского“, „человека вечной войны“.

Давно, на поминках одной нашей институтской коллеги – большого ученого, другая коллега, также замечательный исследо-

ватель, член-корреспондент РАН, произнесла слова, которые меня поразили. Прочитать не могу, но смысл был таков: „Я всегда считала, что в нашей научной среде важнее то, каким человек был ученым, а не то, хорошим или нет он был человеком. А сейчас пришла к выводу, что человеческие качества важнее научных талантов, заслуг и вклада...“ Удивили эти слова потому, что для меня, наоборот, всегда было очевидно и бесспорно, что уходит Человек – уникальный, особенный, единственный такой. И именно его личные качества, добро или зло, которое он нес, радость или скорбь, которыми он наделал других, тепло, которым делился, много важнее того, что оставил после себя ученый. Хотя я склонна думать, что одно неизбежно связано с другим и так или иначе накладывает отпечаток – во всяком случае, на качество научного анализа, на отношение к делу, на выбор темы и ракурса исследования. Индивидуальность отражается во всем, что человек делает. В общем, это, конечно, банальности, о которых говорили и писали всегда, во все века. О Сербии и сербах напишут еще немало, и, быть может, даже ярче и точнее. А вот душевно щедрого Человека, настоящего Друга, заботливого Учителя, любящего Сына, каким был Андрей – нет.

Мы не прочитаем „Балканский детектив“. И никто не окликнет ласково: „Голубчик!“

УДК 94(497.11)"18":930
93/94 Шемякин А. Л.
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.nik.75-90>

*Константин Владимирович НИКИФОРОВ, д.и.н.
Александр Александрович СИЛКИН, к.и.н.*

Институт славяноведения РАН
k.nikiforov@voxnet.ru
alexander.silkin.as@gmail.com

*Др Константин Владимирович НИКИФОРОВ
Др Александар Александрович СИЛКИН*
Институт за словенске студије Руске академије наука

**Андрей Шемякин о Сербии и сербах
Андреј Шемјакин о Србији и Србима**

8 марта 2018 г. в возрасте 57 лет умер Андрей Леонидович Шемякин. Его преждевременная смерть повергла всех в шок. Он ушел в самом расцвете творческих сил, не сделав многого из задуманного.¹

Последнее, что он успел сдать в печать, – некролог белградскому профессору Джордже Станковичу.² Работая над ним, Андрей Леонидович сетовал, что непросто в одном тексте совместить описание жизненного пути и личных черт старшего товарища с оценкой его научных достижений. Мы оказались в том же положении. Можно ли в небольшой заметке объяснить, каким был А.Л. Шемякин?

У тех, кто с ним общался, в памяти останется его яркий образ. У каждого свой. А тем, кто его не знал, в двух словах не расскажешь. Главное, что талант ученого сочетался в нем с выдающимися человеческими качествами. В чем причина такой гармонии? Наверное, имели значение основные события его биографии – где родился, как рос, когда призвали на военную службу и т.д. Не зря он так

1 В основу статьи положены два некролога, вышедшие в Институте славяноведения РАН: Никифоров К. В., „Спасибо России за то, что она подарила нам Андрея...“, *Славянский мир в третьем тысячелетии* 1-2/2018, 7-11; Силкин А. А., „Человек на Балканах: творческий путь А.Л. Шемякина“, *Славяноведение* 5/2008, 109-117.

2 Шемякин А. Л., „Джордже Станкович (1944-2017)“, *Славянский альманах* 1-2/2018, 420-425.

любил вспоминать о своей „малой родине“, об армии, студенческих годах, о том, как впервые оказался в Сербии, как пришел в Институт славяноведения.

* * *

Андрей Шемякин родился 1 мая 1960 г. в Туле, не то, что очень далеко от Москвы, но все-таки в провинции, в семье инженеров-оружейников Анны Сергеевны и Леонида Андреевича. К своей любимой профессии Андрей пробился не сразу. После окончания в 1977 г. школы около года проработал в Государственном архиве Тульской области. В ноябре 1978 г. молодой архивист оказался в армии, где его владение литературным языком, наверное, впервые было оценено по достоинству. Не один офицер, рассчитывавший на продвижение по службе, поставил свою подпись под текстами, написанными рядовым, а к концу „срочной“ старшиной Шемякиным. Не исключено, что „легкое перо“ спасло ему жизнь. Романтично и патриотично настроенный Андрей Леонидович подал прошение о переводе в Афганистан, которому „отцы-командиры“ не дали хода. По-видимому, не хотели лишаться столь полезного бойца. Российское славяноведение должно быть им за это благодарно.

В ноябре 1980 г. А.Л. Шемякин поступил на подготовительное отделение исторического факультета МГУ, называемое в обиходе „рабфаком“, и в сентябре 1981 г. стал студентом 1-го курса. Далее уже ничто не сбивало его с прямой дороги. Ленинский стипендиат, гордость курса и кафедры истории южных и западных славян, которую он избрал для специализации. Еще точнее – Андрей начал специализироваться по Новой истории Сербии. Более того, по совету научного руководителя, заведующего кафедрой истории южных и западных славян В.Г. Карасева он уже в студенческие годы выбрал и главный объект своего изучения – сербского государственного деятеля конца XIX – начала XX вв. Николу Пашича. И это оказалось любовью на всю жизнь.

В ноябре 1986 г., окончив с отличием истфак, он поступил в аспирантуру при избранной кафедре. Во время обучения в аспирантуре Андрей трижды съездил на стажировку в Югославию, проведя в ней в совокупности около года. Результатом стала не только закладка источникового и историографического фундамента буду-

щих научных изысканий, но и блестящее знание сербского языка, на котором А.Л. Шемякин говорил и писал (Sic!) лучше не только *всех* отечественных историков-сербистов и югославистов, но и многих сербских коллег. Тогда же стала более осязаемой его любовь к Сербии и Балканам в целом. Не зря по возвращении в Москву он с горящими глазами говорил своему товарищу по комнате в общежитии, что „Балканы – это наркотик“.

После окончания аспирантуры случилось еще одно судьбоносное событие в жизни А.Л. Шемякина. В декабре 1989 г. он стал сотрудником Института славяноведения и балканистики АН СССР (ныне – Институт славяноведения РАН), где без перерыва проработал почти тридцать лет и все эти годы в одном секторе, который ныне называется Отделом истории славянских народов периода мировых войн.

В 1990 г. он защитил кандидатскую диссертацию „Образование Радикальной партии в Сербии в 1881–1883 годах“, написанную на родной кафедре под руководством профессора В.Г. Карасева. Позже кандидатская была переработана в монографию „Радикальное движение в Сербии. Зарождение, становление, первые шаги (1875-1883)“.³

В Институте славяноведения А.Л. Шемякин быстро стал своим, и скоро во многом начал определять его научное лицо. В 1998 г. в Институте Андрей Леонидович защитил в качестве докторской диссертации монографию „Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891)“.⁴ Позже эта монография была переведена на сербский язык. Отметим и тот факт, что, если первая монография была посвящена автором своему учителю – В.Г. Карасеву, то вторая – матери Анне Сергеевне, с которой он всегда был чрезвычайно близок.

Тогда же он стал заведующим отделом, сменив на этой должности Р.П. Гришину, которая сыграла в его научной карьере далеко не последнюю роль. Осмелимся предположить, что сотрудничество с Риттой Петровной для Андрея Леонидовича имело то же значение, что и знакомство с ним для его собственных учеников, для которых самым страшным было разочаровать ожидания наставника.

3 Шемякин А. Л., *Радикальное движение в Сербии. Зарождение, становление, первые шаги (1875-1883)*, Москва 1993.

4 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891)*, Москва 1998.

Сам же он с тем же пиететом относился к мнению только двух человек – Ритты Петровны и сербского историка Латинки Перович.

В конце 2004 г. А.Л. Шемякин принял предложение занять должность заместителя директора института. Однако административные обязанности его явно тяготили. Он не стремился делать карьеру и хотел заниматься только наукой. Как будто предчувствовал, что времени у него оставалось немного... Поэтому в 2009 г. он вернулся в свой отдел, в котором в качестве ведущего, а затем и главного научного сотрудника работал вплоть до кончины.

За годы научной деятельности А.Л. Шемякин опубликовал около 200 работ, в которых рассмотрены несколько важных проблем: государственно-политическое и социокультурное развитие Сербии и Балкан в последней четверти XIX в. – начале XX в.; официально-дипломатический и общественный аспекты русско-сербских отношений того же времени; роль Сербии в Первой мировой войне; взаимоотношения сербов с остальными югославянскими народами и процесс образования Югославии.

Андрей Леонидович не был обычным академическим кабинетным ученым. Он работал самозабвенно, с упоением, азартом и вдохновением. Своей страстностью заражал всех, кто имел счастье с ним общаться. Ничто не могло воспрепятствовать его научной деятельности – ни долгие годы скитаний по Москве без собственного угла, ни тотальное безденежье 1990-х годов, которое выбило из профессии многих ученых его поколения.

Уже в 1990-е годы А.Л. Шемякин становится признанным специалистом по деятельности Радикальной партии и ее бессменного лидера Николы Пашича. Специалиста подобного уровня в наше время не было не только в России, но и в самой Сербии. Никола Пашич не просто стал героем научных изысканий Андрея Леонидовича. Он буквально вжился в этот образ, скрупулезно по дням изучал каждый поворот биографии знаменитого серба, переписывался даже с его внуком. До этого личность Пашича не привлекала столь пристального внимания отечественных историков, хотя явно этого заслуживала. Своими книгами и многочисленными статьями о Николе Пашиче, его сподвижниках по сербскому радикализму, других его современниках, об истории Сербии того времени А.Л. Шемякин закрыл имевшуюся в российской историографии лауну. Остается только сожалеть, что нереализованным остался замысел еще одной

его монографии о великом сербе: „Балканский детектив. Никола Пашич в эмиграции. Болгария, Румыния, Россия (1883-1889)“.

Отношение Андрея Леонидовича к своему главному герою эталонно с точки зрения научного подхода к историческим личностям. Сами по себе их библиографические персоналии обычно считаются менее важным научным жанром и даже не заслуживающими монографического исследования. Понимая это, А.Л. Шемякин преподносит лидера радикалов, прежде всего, как человека своего времени и окружения, как воплощение определенных черт и устремлений сербского народа. Показательно, что в книге, послужившей основой для его докторской диссертации, имя Николы Пашича фигурирует не в именительном, а в родительном падеже, то есть в связи с его идеологией. Та, по словам автора, „не просто мировоззрение отдельно взятого политика“, а „индикатор целой общественной тенденции“. Или, другими словами, „реакция сербского аграрного общества на вызов эпохи.“⁵

Разумеется, написанное о Пашиче носит сильный отпечаток личного отношения Андрея Леонидовича к своему герою. При его отношении к научным изысканиям иначе и быть не могло. И в целом он высоко и безоговорочно оценивал вклад лидера радикальной партии в развитие сербской государственности. Тот именуется „прирожденным организатором и блестящим партийным лидером“, обладающим „мощной харизмой“. ⁶ А дабы „очертить точный ‘калибр’“ вождя радикалов, А.Л. Шемякин приводит также оценку Д. Станковича: „Как историческая личность он представляет собой научный вызов, которому трудно найти аналог в историографии развитых стран.“⁷ Таким образом, коллегам Андрея Леонидовича трудно было не заметить, что и сам он в известной мере подпал под обаяние „мощной харизмы“ своего персонажа. Тем более что Пашич был не только крупной политической фигурой, но и признанным русофилом.

Его идеи по сохранению в Сербии общины-задруги в чем-то, несомненно, перекликались с идейными построениями русских народников, были интересны и для лучшего понимания истории Рос-

5 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891)*, Москва 1998, 12.

6 Ibid, 344, 341.

7 Шемякин А. Л., „Никола Пашич: человек, политик, национальный лидер“, *Листая страницы сербской истории...*, Москва 2014.

сии. Однако в программе Н. Пашича историк обнаруживал и ответы на актуальные вопросы, которые волновали его в связи с российской действительностью. В описании противостояния радикалов с их противниками – напредняками сложно не усмотреть аналогии с той дилеммой, перед которой, по мнению многих, в том числе и А.Л. Шемякина, стояла Россия в начале 1990-х годов: „В то время, как одни тянули в Европу, к гражданскому обществу и либеральным порядкам, ломая все на своем пути; другие тяготели к традиции, ценностям ‘славянской цивилизации’, стремясь напрочь отгородиться от проникновения ‘эгоистичной западной культуры’“.⁸ Нетрудно догадаться, на чьей стороне был в то время Андрей Леонидович.

Однако подчеркнем одно важное обстоятельство. Отношение к Н. Пашичу не оставалось у Шемякина статичным. Оно развивалось по мере того, как более глубокими и разносторонними становились представления Андрея Леонидовича о социальном контексте, в котором существовали его герои. В середине 1990-х годов А.Л. Шемякин утверждал: „Они боролись за власть, ... чтобы проводить политику в интересах большинства народа и обеспечить его защиту от эксплуатации немногих.“⁹ С течением времени оценки радикалов становились все более сдержанными. В поздних работах акцент делался не на различиях между „традиционалистами“ и „западниками“, а на том факте, что и тех, и других характеризовало „стремление к монополии на патриотизм и мессианская претензия на политическое господство.“¹⁰ В 2015 г. Андрей Леонидович констатировал, что радикальная партия, как и „каждая партия“ (Sic!), „грешила“ тем, что „всерьез отождествляла себя со всем сербским народом... воспринимала себя как спасительницу Сербии, относясь к другим не как к политическим оппонентам, но как к непримиримым врагам.“¹¹ Радикалы и их оппоненты политику „воспринимали не как способ “рационализации конфликта”, но как войну всех против всех.“¹² Таковы проявления „авторитарной политической культуры“ – одной

8 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891)*, 208.

9 Ibid, 34.

10 Шемякин А. Л., „Особенности политического процесса в независимой Сербии (1878-1918) глазами русских“, *Русские о Сербии и сербах, Том II (архивные свидетельства)*, Москва 2014, 608.

11 Ibid, 561.

12 Ibid, 570.

из „универсальных характеристик сербского традиционного общества“. Именно их А.Л. Шемякин называл „главным предметом своего научного поиска“.

Развитию сербского социума в 1878-1914 гг., рассматриваемому в разных аспектах и в сопоставлении с аналогичными процессами в соседних странах, посвящены наиболее значимые из многочисленных статей Андрея Леонидовича – те, что вышли в рамках модернизационного проекта „Человек на Балканах“. Восемь сборников статей стали плодом сотрудничества А.Л. Шемякина с Р.П. Гришиной (последний сборник был завершен и увидел свет уже после ее кончины).¹³ Вдохновителей серии объединяло понимание, что „политическое поведение“ балканских народов обусловлено их социо/этнокультурными особенностями. Без изучения оных нельзя объяснить логику и результаты пути, пройденного сербами, черногорцами и болгарами после обретения независимости.

За десятилетие с лишним, что длился проект (2002-2016 гг.), вокруг его инициаторов сложилась большая группа исследователей-единомышленников, заинтересованных в „изучении особенностей модернизационных процессов в балканских странах“; выявлении „характерных проявлений ментальности ‘балканского человека’“, а также „исследовании специфики формирования в регионе гражданских обществ, способов их взаимодействия с государственной властью.“¹⁴ Решение перечисленных задач достигалось, по словам А.Л. Шемякина, посредством „нового для традиционного позитивистского дискурса инструментария“, а именно – путем „привлечения

13 *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.*, Санкт-Петербург 2002; *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.)*, Санкт-Петербург 2004; *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя треть XIX – начало XX в.)*, Санкт-Петербург 2006; *Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.)*, Санкт-Петербург 2007; *Человек на Балканах. Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.)*, Санкт-Петербург 2009; *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011; *Модернизация vs война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн*, Москва 2012; *Человек на Балканах: Особенности „новой“ южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1920 гг.*, Москва 2016.

14 Шемякин А. Л., „PostScriptum“, *Человек на Балканах. Особенности „новой“ южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1920 гг.*, 395, 400.

данных из смежных с историей наук: этнологии, демографии, социологии, культурологии, имагологии.”¹⁵

В последнем, восьмом выпуске серии А.Л. Шемякин пишет о научном значении серии „Человека на Балканах“, которое видит- ся ему в „ломке застаревших стереотипов (особо характерных для историографий ряда балканских стран)” и „освобождении от сковывавших мысль умозрительных представлений”. Главное же, по словам А.Л. Шемякина, что завершившийся проект „дает импульс к переосмыслению мифологических обществоведческих построений – утверждает примат разума и научного анализа перед фантазией и эмоциональным отношением к истории.”¹⁶ Мы же полагаем, что все перечисленное лучшим образом описывает и личный вклад, и, одновременно, мотивацию самого Андрея Леонидовича как ученого.

К модернизационному проекту прямо или косвенно примыкают индивидуальные монографии Р.П. Гришиной о болгарской модернизации, В.Б. Хлебниковой о подобных же процессах в Черногории, ряд других работ. Андрей Леонидович также задумывал написать собственную индивидуальную монографию о сербской модернизации, но, к сожалению, не успел. Впрочем, из всех написанных им глав, предисловий, послесловий, примечаний и комментариев вполне может сложиться отдельный сербский томик. Отметим и то, что А.Л. Шемякин был горячим, азартным полемистом. И именно по вопросам первой сербской модернизации этот талант проявился в полную силу. Он вел непримиримую дискуссию с рядом сербских историков, которые, на его взгляд, преувеличивали весьма скромные достижения во многом еще патриархальной страны.

Показательно, что и тема его докторской диссертации „Идеология Николы Пашича” – вызов расхожему, сформировавшемуся еще в межвоенное время представлению, будто глава радикалов был исключительно политиком-практиком. Будучи лишенным идейного багажа, он, якобы, поэтому не оставил после себя сколь-нибудь значимых „письменных следов”. „Что ж, за подобными утверждениями легче скрыть недостаток архивных изысканий”, – уже на 11-й странице монографии об идеологии Пашича А.Л. Шемякин бросает перчатку к ногам своих оппонентов, которым он противопоставил источниковую и фактологическую фундированность собственных аргументов.

15 Ibid, 394.

16 Ibid, 402.

Полемику о мнимой безыдейности Н. Пашича можно считать прологом к „дебатам о сути радикализма“ в Сербии, которые в свою очередь „органично вплетаются в другой и более принципиальный спор... – по вопросу интерпретации Новой истории страны, в целом.“¹⁷ Возражал Андрей Леонидович той „части историков“, которые в силу своей провинциально-неофитской „европейскости“ или „прозападной“ политической ориентации преподносят Сербию второй половины XIX в. – начала XX в. „современным европейским государством.“ Так характеризовать ее им позволяет простое наличие в ней либеральных государственных институтов – парламента, политических партий и конституции. По мнению этих приверженцев „формально-институционального“ подхода, „Сербия с момента своего основания была восприимчива к западным концепциям либерализма, парламентаризма и демократии, а образованная в западных университетах политическая элита полностью приняла западную модель развития и модернизации.“ Последнее относится к Радикальной партии, которая, якобы, „принадлежала к великой семье европейского радикализма“, а ее идейные корни „восходили к европейской (прежде всего – французской) политической традиции.“¹⁸

Опровержение этого утверждения в работах Андрея Леонидовича – иллюстрация того, сколь знание архивных материалов и соответствующей литературы эффективно в преодолении умозрительных построений и мифов, для создания и воспроизведения которых, как известно, не требуются ни факты, ни источники.¹⁹ „Идеи народнического социализма являлись сущностным компонентом общественной философии Пашича“,²⁰ – читателю монографии Андрея Леонидовича не составит труда убедиться в непоколебимой аргументированности данного тезиса. Ту же позицию разделяют и единомышленники А.Л. Шемякина из числа сербских историков – Латинка Перович, Ольга Попович-Обрадович и Дубравка Стоянович:

17 Шемякин А. Л., „Идеология сербского радикализма (1881-1903 гг.): историографические стереотипы и дилеммы“, *Россия и Сербия глазами историков двух стран*, Санкт-Петербург 2010, 163.

18 Ibid, 143.

19 Ibid, 151-153.

20 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868-1891)*, 360.

„Идеология Сербской радикальной партии – это народническая идеология, поскольку ее социальный стержень – эгалитаризм.“²¹

Что касается „аутентичной парламентской демократии“, якобы сформировавшейся в Сербии к началу Первой мировой войны, то даже беглого взгляда на характер политической жизни и нравы ее колоритных участников достаточно, чтобы убедиться в несостоятельности этого мифа. Андрей Леонидович же в своих индивидуальных работах, а также вместе с коллегами по упомянутому модернизационному проекту предпринял основательную „реконструкцию политических и социокультурных реалий на Балканах.“ Она показала, что „принятие конституций, введение парламентских и других “европейских” институтов и процедур составляло лишь фасад, который пристало иметь независимому государству, но за которым скрывались – будучи доминирующими в политической культуре – весьма патриархальные (недемократические и авторитарные) навыки и подходы“. Именно они определяли поведение элит и всего общества в целом. Его приверженность „антииндивидуалистическим ценностям“, – А.Л. Шемякин цитирует Д. Стоянович, – сближала его „с коллективистскими и эгалитаристскими... политическими проектами куда больше, чем с институционализированной парламентской монархией.“²²

Спор о характере сербской государственности имел отношение к основной сфере научных интересов Андрея Леонидовича и потому красной линией проходил через все его творчество. Не уклонялся он от полемики, и когда та или иная „контроверза“ затрагивала условно второстепенные темы, его интересовавшие. Например, ему регулярно приходилось „ставить на место“ некоторых современных авторов, в работах которых проявлялось присущее сербской публицистике и отчасти историографии обыкновение безосновательно возлагать на Россию ответственность за те или иные трагические эпизоды сербской истории XIX – начала XX в. В написанных А.Л. Шемякиным главах „Истории Югославии в XX в.“ значительное место уделяется разоблачению голословного утверждения о причастности России и ее представителей к организации майского переворо-

21 Шемякин А. Л., „Идеология сербского радикализма (1881-1903 гг.): историографические стереотипы и дилеммы“, *Россия и Сербия глазами историков двух стран*, 146.

22 Ibid, 164.

та 1903 г., положившего конец правлению Обреновичей в Сербии.²³ В Белграде увидела свет одна из его посмертных статей, в которой опровергаются домыслы о финансировании Петербургом в 1880-е годы заговора радикалов, ставивших целью свержение злосчастной династии. „Появление таких версий связано с крайне слабым знанием их авторами русских исторических материалов“, – Андрей Леонидович не знал жалости, вынося „приговор“ некомпетентности коллег.²⁴

Анализируя роль Сербии в Первой мировой войне, А.Л. Шемякин не мог не отреагировать на утверждения некоторых российских коллег, будто официальный Белград после успешных Балканских войн (или даже еще раньше – в 1903 г.) определился с тем, что его стратегической целью и актуальной национально-политической задачей является объединение с другими югославянскими народами в результате разрушения монархии Габсбургов. Для ее достижения следовало „сравнить“ Вену и Петербург, который к 1914 г. якобы стал заложником устремлений своего агрессивно настроенного балканского союзника.²⁵ Подобные „сомнительные тезисы“, в подтверждение которых „уважаемые коллеги не привели ни одного (!) источника“, А.Л. Шемякин рассматривал в контексте международных попыток пересмотра причин Первой мировой войны и установления ее „подлинных виновников“ в лице России и Сербии: „В последние полтора десятка лет такая тенденция, возникшая на Западе в 20-30-е гг., только усилилась – в тесной связи с балканскими событиями конца XX в.“²⁶

Предчувствуя очередное усиление этой тенденции в преддверии 100-летней годовщины начала Первой мировой войны, Андрей Леонидович подготовил к печати „Балканские воспоминания“ первого секретаря российской миссии в Сербии в 1911-1915 гг. В.Н. Штрандтмана – „аутентичное подспорье в интеллектуальной дуэли с очередными носителями идеи ‘ревизии истории’“. Мемуары, опубликованные в 2014 г., стали дополнительным аргументом

23 Шемякин А. Л., „Сербия“, *Югославия в XX веке: очерки политической истории*, Москва 2011, 19-22.

24 Шемякин А. Л., „Россия, Никола Пашич и режим Милана Обреновича в 1883-1889 гг. (в развитие дискуссии)“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, Београд 2018, 160.

25 Шемякин А. Л., „Василий Николаевич Штрандтман и его ‘Балканские воспоминания’“, Штрандтман В. Н., *Балканские воспоминания*, Москва 2014, 14.

26 Ibid, 12.

в арсенале А.Л. Шемякина, который в ряде работ убедительно доказал – после Балканских войн сербское правительство и двор не были заинтересованы в конфликте с Австро-Венгрией и всячески старались его избежать.

Много времени и усилий Андрей Леонидович посвятил „следующему“ по хронологии сюжета – роли Сербии в процессе создания Югославии. Ее анализ выявил несостоятельность двух противоположных позиций, которые можно встретить в хорватских и сербских работах. Согласно первой, сербские правящие круги, прикрываясь лозунгом югославизма, на самом деле, на протяжении войны двучленно преследовали сугубо „великосербские“ цели, действуя за спиной у партнеров из Югославянского комитета. Приверженцы второй утверждают, что официальная Сербия, провозгласив в конце 1914 г. своей целью „объединение с несвободными братьями – сербами, хорватами и словенцами“, неуклонно и последовательно следовала только этой линии. Подтверждение тому – Корфская декларация, подписанная летом 1917 г. представителями сербского правительства и Югославянского комитета.

В отличие от двух приведенных точек зрения шемякинская трактовка политики Сербии в ходе Великой войны не была обусловлена ложным морализаторским подходом, в рамках которого исторические персоны оцениваются по шкале „народный – антинародный“, „прогрессивный – реакционный“ и т.п. По мнению Андрея Леонидовича, при определении политического курса сербский истеблишмент руководствовался не теорией народного единства югославян, а представлениями о реалистичности, практической целесообразности и собственной ответственности перед соотечественниками/избирателями. Поэтому ни до, ни после начала войны объединение с хорватами и словенцами не было единственной или приоритетной целью официального Белграда. Да и не могло быть, ведь до осени 1918 г. судьба Австро-Венгрии оставалась неизвестной. До этого сербское правительство (как и югославяне-эмигранты) озвучивали югославистские лозунги, в первую очередь, с целью решения тактических задач: дестабилизации тыла многонациональной империи Габсбургов; оказания давления на союзников, требовавших от Сербии уступок в пользу Болгарии; увеличения собственного веса на международной арене после Февральской революции и фактического исчезновения главного союзника в лице России и т.д. „Стремясь при любом “раскладе” обеспечить прежде всего интересы Сербии и

сербского народа, он (Н. Пашич. – *авт.*) в зависимости от изменений международной обстановки колебался от ‘великосербства’ до ‘югославизма’.”²⁷ Окончательный выбор в пользу последнего состоялся, только когда стало окончательно известно, что Австро-Венгрия развалится, и победа будет полной.

Следует оговориться, вышеприведенные примеры участия А.Л. Шемякина в полемике по тому или иному вопросу не значат, что он нарочно искал повода „скрестить шпаги“ с кем-нибудь. Они – свидетельство того, что приближение к исторической истине неизбежно ведет к столкновению с небрежностью, дилетантизмом или, еще того хуже, политиканством, которые не желают уступать своих прочно удерживаемых в историографии позиций.

Сегодня фигура Пашича уже неразрывно связана в историографии с работами Шемякина. Но все же было бы несправедливо связывать научное творчество Андрея Леонидовича только с этим историческим персонажем. Так, он довольно неожиданно обратил внимание на внука прославленного героя Бородинской битвы Николая Николаевича Раевского – добровольца, погибшего в Сербии в войне против турок. А.Л. Шемякин посвятил Раевскому специальное исследование на стыке истории и литературоведения, в котором убедительно поддержал версию о том, что именно Раевский являлся прототипом графа Вронского из толстовской „Анны Карениной“. Книга Шемякина „Смерть графа Вронского“ вышла двумя изданиями (М., 2002 и СПб., 2007).

Удивительно, но избежать „конфликта“ Андрею Леонидовичу не удалось и в этом случае. Не станем вдаваться в детали, в чем состояла причина разногласий. Главное, опубликовав монографию, автор счел, что „научная необходимость требует продолжить дискуссию“, что не могут быть проигнорированы „фактические и концептуальные огрехи“ его критика. Именно этому человеку мы обязаны появлением в 2007 г. уже упомянутого второго расширенного и дополненного издания „Смерти графа Вронского“. Оба варианта книги вышли в Белграде в переводе на сербский язык.

Подчеркнем, осознавая свою правоту в споре с оппонентами, А.Л. Шемякин не впадал в самонадеянность или нарциссизм. Как подлинный ученый, он допускал, что не все его работы выдержат ис-

27 Шемякин А. Л., „Первая мировая война. Рождение Югославии“, *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, Москва 2011, 202.

пытание временем. Поэтому особое значение Андрей Леонидович придавал публикации источников, в которых видел непреходящую для историка ценность. Так появились вышеупомянутые мемуары Штрандтмана, до них – переписка Н. Пашича с сербским митрополитом Михаилом,²⁸ 3-й том большого документального проекта „Москва-Сербия, Белград-Россия“,²⁹ подготовленный вместе с сербскими коллегами, а также два тома наблюдений путешественников „Русские о Сербии и сербах“, охватывающие более полувека – с 1860-х до 1920-х годов. В первый, опубликованный в 2006 г., вошли уже бывшие в печати материалы, а во второй (2014) – документы сугубо архивные, никогда ранее не публиковавшиеся.

Этими двумя книгами Андрей Леонидович внес свой вклад в так называемое имагологическое направление, то есть в исследования, связанные с представлениями, стереотипами, интерпретациями образов „других“, „чужих“, „инородных“. В Институте славяноведения РАН подобными исследованиями до него занимались в основном литературоведы, прежде всего В.А. Хорев, но среди историков А.Л. Шемякин оказался первопроходцем. В двухтомнике „Русские о Сербии и сербах“ А.Л. Шемякин выступал не только как составитель, но и как автор комментариев, а главное – больших проблемных вводных и заключительных статей. Он задумывался и о третьем томе своей „антологии“, который целиком бы относился к заметкам о Сербии П.А. Ровинского – путешественника и исследователя, более известного по своим запискам о Черногории. Андрей Леонидович высоко ценил его наблюдательность и уже начал работать над новой книгой, отобрал необходимый для публикации материал, написал ряд статей.³⁰ Будем надеяться, что в том или ином виде этот труд его коллегам все же удастся довести до конца. Кстати, имагологическую тематику подхватили сербские историки, где большое сходное исследование на „зеркальную“ тему „Сербь о России и русских“ провел М. Йованович.

28 Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка (1884-1888), при. А. Шемякин, Београд 2004.

29 Москва – Сербия, Белград – Россия. Сборник документов и материалов. Том 3. Общественно-политические и культурные связи. 1878-1917 гг., Москва-Белград 2012.

30 См., например: Шемякин А. Л., „Сербские сочинения П.А. Ровинского (первичное осмысление и перспективы исследования)“, *Историјски часопис* 67/2018, 287-308.

В 2006 г. Андрей Леонидович, держа в руках только что вышедший первый том „антологии“, сказал одному из авторов этих строк, что, по его мнению, только ею он останется в истории науки. Остальные работы, написанные им самим, дескать, забудутся. Позволим с этим не согласиться. Во-первых, если что из современного отечественного славяноведения и пригодится потомкам, то это созданное такими авторами, как Шемякин. Во-вторых, не забывал же он сам наследия своих ушедших учителей и старших коллег, не дал забыть опубликованные им записки русских ученых, побывавших в Сербии за сто лет до него. В шемякинской характеристике одного из них – профессора П.А. Кулаковского, мы узнаем самого Андрея Леонидовича с его отношением к современной Сербии, которая так много для него значила: „Он не был *идеалистом* в отношении сербов и не разделял... „либерального славянолюбия“... С другой стороны, профессиональный славист... Кулаковский стремился к достоверности, не скрывая при этом симпатий к сербскому народу и живо переживая политические ошибки, допущенные элитой: „Мне иногда бывает в душе тяжело за самих сербов“... Такое равнодушие дополнялось у него справедливой критикой политики собственной страны: ‘Плана у нас нет, цели у нас не осознаны, не определены: в этом беда... России помогает лишь народная вера в нее – вера, скажу прямо, которой мы, пожалуй, недостойны...’ “³¹

Хотелось бы еще раз отметить яркое, живое перо А.Л. Шемякина, в этом смысле он был, несомненно, продолжателем славных традиций таких корифеев отечественной исторической науки, как Е.В. Тарле и В.Н. Виноградов. Андрей Леонидович был хорошим оратором, особенно ему удавались эмоциональные выступления на сербском языке. Воистину, как кто-то уже отмечал: „Пишет – зачитаешься, выступает – заслушаешься“. Поражала его эрудиция, широкий круг интересов. Он был безупречен с точки зрения научной этики: несмотря на всю полемичность, доброжелателен с коллегами, охотно всем помогал, особенно молодым. Он был очень порядочным человеком.

Андрей Леонидович много печатался в Сербии, был желанным автором практически всех сербских научных журналов исторического профиля. Его можно без преувеличения назвать одним из са-

31 Шемякин А. Л., „Особенности политического процесса в независимой Сербии (1878-1912) глазами русских“, *Русские о Сербии и сербах, Том II (архивные свидетельства)*, Москва 2014, 555.

мых известных российских историков в Сербии. Недаром на его уход откликнулись все сербские научные институции – от Сербской академии наук и искусств, Белградского университета и Матицы сербской до профильных исторических институтов, отдельных ученых и рядовых граждан. В одном из частных соболезнований, пришедшим в Институт славяноведения РАН от Ивана Кнежевича, говорилось: „Спасибо России за то, что она подарила нам Андрея, спасибо Вам за все, что делает Ваш Институт...“

Такие люди встречаются редко. И они вызывают чувство гордости за Россию, за то, что, несмотря ни на что, русская земля не иссякла на яркие таланты. Они вызывают чувство гордости за историческую науку, за то, что при любых обстоятельствах всегда находятся ученые, которые остаются честным и принципиальными людьми.

Он ушел очень рано. Однако и то, что он успел, хватило бы и на несколько научных судеб. Новые поколения историков-сербистов обязательно будут учиться на его работах. Его будут помнить.

УДК 93/94:929 Шемјакин А. Л.
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.per.91-96>

Др Латинка ПЕРОВИЋ
inis@ptt.rs

Др Латинка ПЕРОВИЧ

Пријатељство и сарадња са А.Л.Шемјакином Дружба и сотрудиштво с А.Л. Шемякиным

Са рано преминулим А.Л.Шемјакином, руским историчарем, који је читав радни век посветио проучавању историје Србије друге половине XIX века, била сам дуго година пријатељ и сарадник. Практично, од његовог првог доласка у Србију (1986), до његове смрти (2018). Зато ћу данас о њему говорити из обе ове перспективе.

Почетком 80-их година прошлог века Катедра за историју Јужних и Западних Словена на Московском универзитету Ломоносов одржавала је добре професионалне везе са свим историјским институтима у Београду, и са многим историчарима појединачно. На челу Катедре у то време налазио се професор Виктор Георгијевич Карасјов. Повезивала нас је иста област проучавања. Он је одбранио докторску тезу о Светозару Марковићу и приредио је списе Живојина Жујовића, које је овај објавио током свог школовања у Русији. Ја сам Марковића и Жујовића проучавала у оквиру своје тротомне студије Српски социјалисти XIX века (1,2).

Професор Карасјов и ја имали смо, дакле, добре разлоге за честе сусрете и разговоре.

Као добар педагог, професор Карасјов је веома бринуо о својим ученицима. Тако је и свог аспиранта, А.Л. Шемјакина, коме је долазак у Србију било прво путовање у иностранство, упутио на др Надежду Јовановић коју је познавао још из времена када је она живела у Совјетском Савезу, и на мене. Обе смо тада радиле у Институту за историју радничког покрета Србије, садашњем Институту за новију историју Србије.

Сваки руски историчар морао је тада да испуни два услова: да добро научи језик народа чију историју проучава и да осим, проучавања земље у прошлости, упозна њену савременост. Шемјакин је

у Београд стигао са добрим знањем српског језика које је затим, уз А.А. Силкина, довео до савршенства.

Успоставио је везе и са људима ван струке. Годинама је одседао код брачног пара (Богдан и Беба Кеслер) у Косовској улици, недалеко одавде. У нашим бројним сусретима, помињао је Срећковића и Ивана Кнежевића, који су помагали његове честе доласке у Београд. Са једном породицом у Крушевцу се окумио и редовно је одлазио да их посети. Добро васпитан, срдчан, радознао, пун знања којим се није разметао, Андреј Шемјакин је приман са поверењем и симпатијама.

Шемјакин је путовао по Србији, вођен потребама истраживања, али и са жељом да упозна живот у њој. У Нови Сад је одлазио да би радио у Матици српској, али и да би срео Алексеја Арсењева, припадника треће генерације руских избеглица, који је поседовао велики архив. Захваљујући Арсењеву дошао је до мемоара В.Н. Штрандмана, чије је руско издање приредио (2014). Радио је и на успоменама Ирене Грицкат, познате лингвисткиње и члана Српске академије наука и уметности. Али га је смрт претекла и да их и објави.

У Зајечар је одлазио због Задужбине Николе Пашића, која је тамо успостављена, али и да би се срео са Бором Димитријевићем, главним покретачем проучавања локалне историје. Због Пере Тодоровића ишао је у Смедеревску Паланку. Посетио је Водице, село у коме је Тодоровић рођен, његову кућу и њену реплику.

Андреј Шемјакин је био у вези са српским историчарима свих генерација. Са неколицином, њему генерацијски најближих, остварио је и лична пријатељства. У првом реду, са покојним професором Мирославом Јовановићем, који се бавио историјом Русије, посебно руске емиграције. Али и са Николом Поповићем. Из Москве је сваке године долазио на Светог Николу да му лично честита славу.

Шемјакин је учествовао на многим научним скуповима у Србији. Увек је долазио са неком новом научном информацијом. Није игнорисао ни скупове о локалној историји. То је био један од начина да стекне нова познанства. Био је пажљив и нежан син. Мајку, Ану Сергејевну, којој је посветио српско издање своје докторске дисертације, једном је довео у Београд. Хтео је да јој покаже град за који је био везан његов, не само, професионални рад него, у великој мери, и његов живот.

Широк, незлобив човек, велики радник, Андреј Шемјакин је међу колегама и људима изван академске заједнице, био омиљен.

Умео је, уз „чашицу“, да се опусти и да до суза насмеје саговорника. У мојој породици осећао се као међу својима.

О људима је стварао слику на основу сопствених искустава с њима. Свакога је саслушао, а закључке је доносио самостално. Мој однос са Андрејем Шемјакином, а нарочито наша професионална сарадња, која је трајала три и по деценије, дали су ми довољно основа да у њему видим мислећу личност, која је и људски и професионално стално сазревала.

Андреј Шемјакин је био, без остатка, посвећен струци. То је имало високу цену коју је он плаћао без роптања. Талентован студент, уживао је, нема сумње, потпору својих учитеља, и да тако кажем, државе. Али, годинама је био без стана. Шест година је као илгалац у студентском дому, делио собу са једним Вијетнамцем. Деведесетих година прошлог века живео је од давања часова, не помишљајући да напусти струку. Никада није засновао своју породицу.

Андреј Шемјакин је био рано усмерен на проучавање радикализма, Народне радикалне странке и њеног вође – од оснивања (1881), до његове смрти (1926). Ишао је тим трагом. Истраживао је у руским и српским архивима, али и у бугарским и румунским архивима. Пратио је домаћу и страну литературу. У исто време, схватао је да се личност Николе Пашића не може разумети изван контекста: историје Србије у другој половини XIX века, Балканских ратова, и Првог светског рата Краљевине Југославије од 1918-1941. године. Зато је и истраживао све архивске фондове, релевантне за помену-та раздобља. Био је њихов одличан познавалац, што објашњава његову велику продуктивност и луцидност у повезивању и синтетизовању различитих сазнања.

У истраживању хронолошки и тематски истог оквира, ишли смо из различитих праваца, али смо, независно једно од другог, долазили до истих закључака. У овој прилици могу само да поменем неке од Шемјакинових увида. Сматрала сам их значајном потврдом сопствених увида. Али, држим да су они важни и за српску историографију. Уосталом, наши су увиди у српској историографији и прихватани

и довођени у питање. Ради се, пре свега, о идејном пореклу Народне радикалне странке, прве политичке партије у Србији, чији је модел надживео себе. Док је један број српских историчара њене идејне корене налазио у западноевропском либерализму друге половине XIX века, нас двоје смо те корене налазили у револуционарним идејама руске интелигенције 60-их година XIX века, које су се у Србији кристалисале у писаном делу и покрету Светозара Марковића.

Средишна је идеја непонављање западноевропског пута, то јест, одбацивање капитализма и либерализма. После смрти професора Ђорђа Станковића, који се у српској историографији највише бавио Николом Пашићем, Шемјакин је намеравао да напише студију о разликама у гледању на идејно порекло радикализма у Србији.

Већ погођен болешћу, Шемјакин је написао само некролог Станковићу, који је и његов последњи објављен рад.

Шемјакин је најпре (1990) одбранио кандидатску дисертацију *Формирање радикалне странке у Србији 1881-1883*. Дисертација је објављена у Москви (1993) као монографија под насловом *Радикални покрет у Србији зачетак, формирање и први кораци (1875-1883)*.

Заједно смо (1995) у Београду објавили књигу *Никола П. Пашић Писма, чланци и говори 1881-1891*. Ова збирка докумената различите провенијенције из руских и српских фондова открила је Пашићева обраћања из емиграције руским службеним круговима у којима је образлагао правце Народне радикалне странке, за разлику од праваца других двеју политичких странака у Србији – Напредне странке и Либералне странке. А затим, већ при повратку из емиграције, дисциплиновање странке и њену припрему за освајање власти на изборима, после Устава 1888. године.

Пред веома ауторитативном комисијом, А.Л. Шемјакин је (1998), у Москви, одбранио докторску дисертацију *Идеологија Николе Пашића (1868-1891)*, која је објављена и у Москви и у Београду.

Идеологија Николе Пашића, по Андреју Шемјакину темељи се на источној вери; народу, тј. – патријархалним установама његовог економског (задруга и општина) и политичког живота (самоуправа); и Русији. Укратко, како је говорио Раша Милошевић, један од оснивача Народне радикалне странке – Бог, народ и Русија.

Поред више десетина радова, у Пашићевском корпусу Шемјакиновог дела издваја се едиција *Митрополит Михаил и Никола Пашић – емигрантска преписка 1884-1888*. Ову драгоцену збирку докумената, која баца светло на однос два најистакнутија српска русофила према краљу Милану Обреновићу, као носиоцу западне оријентације у Србији, Шемјакин је приредио сам, за њега карактеристичном акрибијом.

Данас покушавамо да сагледамо учинак рада А.Л. Шемјакина и у српској и у руској историографији. На основу онога што смо овде чули од колеге К.В. Никифорова и властитог увида, који сам за ову прилику покушала да створим, учврстила сам један утисак. Наиме, ми, савременици А.Л. Шемјакина и овде и у Русији, нисмо били довољно свесни његовог великог учинка у историјској науци наших двеју земаља. Овај скуп је први корак у настојању које ће, топло се надам, тек уследити, да сагледамо, ако не у целини, онда бар у највишим достигнућима стваралаштва А.Л. Шемјакина.

По ширини захвата, по познавању епохе, комплексности коментара, и студиозности поговора („традиционално друштво и изазови модернизације Србије трећине XIX и почетка XX века“) издваја се тротомна едиција *Руси о Србији и Србима*.

Шемјакин је био њен инспиратор и реализатор. И сам је, иначе строг према себи и веома скроман, био уверен да ради нешто по чему ће остати запамћен у историјској науци. Први том објављен је 2006. године. Њиме су обухваћени текстови руских научника, дипломата, слависта, новинара, путника, кроз Србију од 1860-1920. године. Углавном, непознати. Марија Тодорова у својој култној књизи *Имагинарни Балкан* не помиње ниједан руски извор. А они, упоређени са западноевропским изворима ове врсте, откривају више подударности, него разлика у виђењу Срба и Србије.

Други том поменуте едиције, објављен је 2014. године. Нажалост, оба тома остала су непреведена на српски језик, и само са једним освртом у научној критици (Зорислав Паунковић у „Руском архиву“).

Трећи том је посвећен П.А. Ровинском. Данас смо чули да се на његовој припреми за штампу убрзано ради. Ровински је више познат као руски аутор у Црној Гори: провео је у њој четврт века и написао је њену вишетомну историју. Мање је познат његов боравак у Србији: уочи и непосредно после убиства кнеза Михаила 1868. године.

У Србију је дошао добро обавештен и на путовању кроз Србију заправо је проверио и учврстио своја сазнања: луцидна и пророчанска. У велике подухвате А.Л. Шемјакина спада осмотомна серија *Човек на Балкану* (2002-2016) у којој су сарађивали и српски историчари. На овој серији А.Л. Шемјакин је сарађивао са Р.П.Гришином, руском историчарком процеса модернизације на Балкану после краја Отоманске империје.

Гришина је иначе била Шемјакинов професионални и морални узор.

Треба поменути и *Балканске успомене В.Н. Штрاندмана* које су у Шемјакиновој редакцији објављене 2014. године. Као смрт грофа Вронског (2001-2007), у Москви, о Николају Николајевичу Рајевском, који је погинуо као добровољац у Србији... Остало је још много радова у нацрту.

У овој прилици не бих помињала своје радове који су се сусретали са радовима А.Л. Шемјакина. Ипак, желим да кажем да је моја књига *Руске идеје и српске реплике*, која ће у издању University Press у Сарајеву, изаћи за овогодишњи Сајам књига у Београду, настала и као резултат вишегодишњих инсистирања А.Л. Шемјакина да је уобличим. Он је написао велики предговор, у коме је анализирао поменуту контроверзу у српској историографији о идејном пореклу радикализма и Народне радикалне странке. То је његов последњи велики рад. Књига је и посвећена њему, пријатељу и сараднику.

УДК 93/94:061.1]:655.4(497.11)"1947/2018"
316.734(497.11:470)"19/20"
93/94:929 Шемјакин А. Л.
DOI <https://doi.org/10.31212/zradowa.17.rusijaisrbija.pop.97-111>

Др Радомир Ј. ПОПОВИЋ
Историјски институт
rjporovic@gmail.com

Др Радомир ПОПОВИЧ
Исторический институт

**Српско-руске теме у издањима Историјског
института – допринос Андреја Шемјакина**
**Сербо-русские темы в изданиях Исторического института -
вклад Андрея Шемякина**

Организовано проучавање прошлости српског народа почело је у 19. веку, када је створена држава-Кнежевина, односно Краљевина Србија*. Образовне установе оснивају се још у време Првог српског устанка (основне школе, Велика школа 1808. и Богословија 1810). Установљење и почетак деловања у континуитету образовних, културних и научних институција везује се за тридесете и четрдесете године 19. века (Народна библиотека 1832, Лицеј 1838, Друштво српске словесности 1841. и Народни музеј 1844. године). Средишња научна установа у Србији у којој се проучава, пре свега, национална прошлост, била је Српска краљевска академија, данашња САНУ, основана 1886. Академији су претходила два научна друштва *Друштво српске словесности* (1841-1864) и *Српско учено друштво* (1864-1892) у чијим су гласилима (ГДСС и ГСУД) штампани историографски радови и историјски извори.¹

* Текст је резултат рада на пројекту Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Евиденциони број пројекта 177031.

1 Ђирковић С., „Српска академија наука и уметности (Српска академија наука, Српска краљевска академија)“, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 125-127.

Са успостављањем новог државног и политичког уређења у Југославији 1945. године, Српска академија наука добила је нову улогу. Како је у првим поратним годинама у Југославији примењиван совјетски модел „пута у комунизам“, по њему је организована и научна и истраживачка делатност. Српска академија наука као највиша научна установа у НР Србији, попут Академије наука СССР, у циљу реализације петогодишњег плана (1947-1952), током 1947. и 1948. године приступила је оснивању бројних института, међу њима и Историјског института 15. јула 1947. године.² Историјски институт САН је од 1947. до 1961. године био део Академије, да би уредбом Извршног већа НР Србије, која је на снагу ступила 29. априла 1961. године, проглашен за самосталну научну установу. Под именом Историјски институт Београд је самостална установа до 1990. године, па у оквиру САНУ и даље као самостална установа (1990-2002), али под називом Историјски институт САНУ, да би од 2002. године, после раскида споразума са Академијом, поново постао самосталан и без атрибута САНУ у називу. Међутим, у току је процес интегрисања Историјског института у окриље Академије.

Историјски институт је најстарији научни историјски институт у Србији. Током седамдесет две године дугог рада, научна политика института се профилисала и она се манифестује у проучавању прошлости српског народа и његових веза са суседним и другим народима, од раног средњег века, до 1918. године, затим у издавању часописа, монографских публикација, критичких издања историјских извора, организовању научних трибина и скупова. У издањима Института до краја 2018. године објављено је 67 бројева „Историјског часописа“, 39 бројева „Грађе / Мешовите грађе (Miscellanea)“, 155 монографских публикација, заједно са приређеном изворном грађом, 39 књига зборника радова, пет монографских издања, у сарадњи с иностраним научним институцијама и десет монографских издања изван серија.³

2 Поповић Р. Ј., Столић С., „Историјски институт 1947–2017. године“, *Историјски институт 1947–2017*, Београд 2018, 7-9.

3 Терзић С., „Историјски институт Српске академије наука и уметности“, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 139-144; Поповић Р. Ј., Столић С., „Историјски институт 1947–2017. године“, *Историјски часопис* 64/2017, 13-25; Мереник С., „Преглед издања Историјског института“, *Историјски институт 1947–2017*, Београд 2018, 234-314; Мереник С., „Библиографија Историјског часописа I–LXVI (1948–2017)“, *Историјски институт 1947–2017*, Београд 2018,

Посебно место у богатој међународној сарадњи Историјског института заузима сарадња са Институтом за словенске студије РАН, некадашњим Институтом за славистику и балканологију Академије наука СССР. Наиме, после отопљавања међудржавних односа Југославије и СССР, средином педесетих година 20. века, успостављена је сарадња два поменута института, па је тих година Историјски институт, између осталих, посетила Ирина Достјан.⁴ Захваљујући тој сарадњи седмдесетих и осамдесетих година покренути су пројекти „Односи између Србије и Русије у другој половини 19. века“ и „Грађа из архива М. Ф. Рајевског“. Два тома критички приређене грађе из фонда истакнутог словенофила, намесника руске цркве у Бечу М. Ф. Рајевског су очигледан доказ те сарадње.⁵ Из годишњих извештаја о раду Историјског института (1987-2000), сазнајемо да су Историјски институт од руских колега најчешће посећивали сарадници данашњег Института за словенске студије РАН Светлана Данченко, Александар Карасјов, Искра Чуркина, Константин Никифоров, Елена Гускова, Владимир Зелењин, академик Виталиј Шеремет, Андреј Шемјакин који је 1989. године постао сарадник Института за славистику и балканске студије РАН и који је током деведесетих година радио на својој докторској дисертацији „Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868-1991)“, био је тих година чест гост Историјског института. Историјски институт и Институт за славистику РАН су 2013. године потписали уговор о сарадњи, па је и организован заједнички научни скуп *Русија/СССР и државност Србије/Југославије (Россия/СССР и Государственность Сербии/Югославии)*, који је одржан 8. септембра 2017. године у Београду. После тог скупа штампан је истоимени зборник са 15 радова српских и руских научника.⁶

317-408; Мереник С., „Библиографија Мешовите грађе (MISCELLLANEA) I – XXX-VIII (1956–2017)“, *Историјски институт 1947–2017*, Београд 2018, 411-426.

- 4 Поповић Р. Ј., Столић С., „Историјски институт 1947–2017. године“, 38.
- 5 *Зарубежные Славяне и Россия: документы архива М. Ф. Раевского: 40–80 годы XIX века*, редколлегия В. Г. Карасец [и др...]; составители В. Матула, И. В. Чуркина, Москва 1975; *Југословени и Русија: Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80-тих година XIX века*: том II, књига 1, гл. ур. Н. Петровић, Београд; Москва 1989. Осим горе поменуте књиге приређене грађе, као заједничко издање Историјског института је следеће збирка докумената: *Политические и культурные отношения с югославянскими землями: документы*, отв. редакторы А. Л. Нарочницкий, Н. Петровић, Москва 1984.
- 6 *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, ур. Срђан Рудић, Константин В. Никифоров, Ј. Блажић Пејић, Београд; Москва 2018; Белов М. В., „Специфика раннего этапа в становлении новой сербской государственности и роль России“,

Гласило Института „Историјски часопис“ сматра се наследником традиције међуратног „Југословенског историјског часописа“. Иако је током излагања пролазио кроз различите фазе, „прилогавајући се научноистраживачким захтевима времена (...), радови у њему одражавају широко засновано дисциплинарно подручје истраживања, анализа и интерпретација политичке, економске и културне историје, од раног средњег века, до прве половине 20. века.“⁷

У Историјском часопису је од првог броја 1948. године до 67-ог 2018. године публикован укупно 21 чланак и прилог српских и руских научника, који се тичу међусобних односа Русије и Србије до краја Првог светског рада. Од тога, највећи број публикованих радова, чак 19, односи се на раздобље тзв. дугог 19. века. Превладавале су

Русија/СССР и државност Србије/Југославије, 11-28; Поповић Р. Ј., „Карађорђево протокол из 1816–1817. године и вождова активност у Петрограду“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 29-48; Никифоров К. В., „О сербској националној програму у 19. веку у контексту руско-српских односа“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 49-72; Леовац Д., „Србија и Русија у почетној фази Кримског рата (1852–1853)“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 73-98; Блажић Пејић Ј., „Русија и просветно питање код Срба (1856–1878)“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 99-116; Самарџић М., „Русија и српска железница 1878–1881: о политичким и привредним аспектима руске политике према Србији после Берлинског конгреса“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 117-146; Шемякин А. Л., „Россија, Никола Пашич и режим Милана Обреновића у 1883–1889“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 147-162; Рајић С., „Владимир Всеволодович Жадовски и Павел Борисович Мансуров – антиподи руске дипломатске мисије у Србији (1898–1901)“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 163-190; Вишняков Ј. В., „Военно-политическое руководство Сербии 1914–1915 гг. в оценках русского военного агента“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 191-212; Милорадовић Г., „Бројно стање српске војске на Солунском фронту 1916–1918. године и војно-политичка подршка Руске империје Краљевини Србији“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 213-254; Тимофејев А., „‘Велика руска револуција дала је велика зла’: разочарење српске елите у привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето 1917“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 255-276; Силкин А., „Југославски сектор комунистическог университета националних мањина запада и „опит руског пролетаријата 1925–1936“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 277-298; Животић А., „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 299-322; Димић Љ., „Последњи сусрет Леонида Иљича Брежњева и Јосипа Броза Тита (Москва, 16–21. мај 1979. године)“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 323-354; Гуськова Е., „Србија: от идеи югославизма к идее сербства“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, 355-370.

7 Поповић Р. Ј., Столић С., *Историјски институт 1947–2017*, 43.

теме које се тичу Велике источне кризе, руских дипломатских представника на Балкану (Јастребов, Вашћенко, Шчербина, Персијани).⁸

У другој периодичној публикацији „Мешовита грађа/ Misellanea“ објављују се критички приређени прилози изворне грађе. Часопис је почео да излази 1956. године – имао је прекид у излажењу 90-их година 20. века – и у њему је публиковано девет документа, који

- 8 У Историјском часопису објављени су следећи радови који се баве руско-српским односима: Грујић Р., „Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку“, *Историјски часопис* 5/1954–1955, 53–77; Недељковић Љ., „Спомен-медаљон руске царице Јелисавете поводом оснивања српског војничког насеља у Русији „Нове Србије“ (1751)“, *Историјски часопис* 8/1959, 157–159; Хитрова Н. И., „Последње године живота Луке Вукаловића“ /превео с руског Бранко Павићевић/, *Историјски часопис* 16–17/1966–1967, 171–185; Карасјов В., „Почетак публицистичке дјелатности Живојина Жујовића у Русији: прилог за биографију“ /превео с руског Бранко Павићевић/, *Историјски часопис* 16–17/1966–1967, 187–201; Писарев Ј. А., „Нови извори за историју руско-српских односа у време Првог светског рата“, *Историјски часопис* 25–26/1978–1979, 219–238; Радевић М., „Настава руског језика у београдским школама од 1849. до 1878. године“, *Историјски часопис* 27/1980, 183–195; Данченко С. И., „Руски научници у Србији од 1878. до 1885. године“ /превод с руског Бисерка Рајчић/, *Историјски часопис* 28/1981, 105–128; Љушић Р., „Руски конзул Вашченко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века“, *Историјски часопис* 29–30/1982–1983, 327–338; Милојевић Д., „Руски конзул А. И. Персијани о приликама у Србији почетком друге напредњачке владе“, *Историјски часопис* 31/1984, 239–248; Данченко С. И., „Руска јавност о Србији и руско-српским односима (1878–1885)“, *Историјски часопис* 33/1986, 113–135; Батаковић Д. Т., „Погибиа руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године“, *Историјски часопис* 34/1987, 309–325; Данченко С. И., „Из историје руско-српских односа крајем седамдесетих и у првој половини осамдесетих година XIX века: (према грађи архива СССР-а)“, *Историјски часопис* 36/1989, 99–109; Шемякин А., „Внешнеполитические взгляды основателей сербской радикальной партии в начале 80-тих годов XIX века: (к вопросу о начале „русофильства“ Николы Пашича)“, *Историјски часопис* 38/1991, 145–161; Фирсова Е. Ф., „Национализм, славянство, Россия и русская эмиграция (взгляды П. Радича. по материалам архива Масарика в Праге)“, *Историјски часопис* 40–41/1993–1994, 215–218; Шемякин А. Л., „Письмо Н. П. Пашича П. А. Кулаковском“, *Историјски часопис* 40–41/1993–1994, 219–232; Шемякин А. Л., „Русский человек на Балканах: сербская одиссея поручника Мамулова (1893–1915)“, *Историјски часопис* 64/2015, 313–335; Блажић Пејић Ј., „Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)“, *Историјски часопис* 64/2015, 337–361; Поповић Р. Ј., „Делатност првог руског конзула у Србији Герасима Вашћенка 1838–1843. године“, *Историјски часопис* 65/2016, 183–204; Блажић Пејић Ј., „Ростислав Фадејев и Источно питање“, *Историјски часопис* 65/2016, 205–227; Шемякин А. Л., „Сербские сочинения П. А. Ровинского (первичное осмысление и перспективы исследования)“, *Историјски часопис* 67/2018, 284–309.

се односе на српско-руске везе од 16. до 20. века, разуме се, највише је за раздобље 19. века.⁹

У едицији „Посебна издања“ штампане су монографије Душка М. Ковачевића, *Србија и Русија 1878–1889: Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана* (2003) и Михаила Војводића *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)* (2009).¹⁰

О српско-руским културним, политичким, дипломатским и привредним везама писано је у зборницима радова који су публиковани после одржаних научних скупова чији је издавач или суиздавач био Историјски институт: *Уједињена омладина српска* (1968)¹¹, *Србија у завршној фази Велике источне кризе: 1877–1878* (1980)¹², *Србија 1917.*

9 Миљковић Д., „Прилози расветљавању привредних односа Србије и Русије у XIX веку“, *Мешовита грађа/Misellanea* 1/1956, 1-87; Стојанчевић В., „Копија известија“ руских конзула о стању у Турској из 1864. године“, *Мешовита грађа/Misellanea* 13/1984, 119-135; Станојевић Г., „Прва руска делегација у Венецији 1581. године“, *Мешовита грађа/Misellanea* 15/1986, 13-21; Петровић-Милојевић Д., „Из „Мојих успомена“ Алимпија Васиљевића. у Русији 1850–1857, 1878, 1892–3 и 1894. године“, *Мешовита грађа/Misellanea* 19/1989, 73-103; Станић М., „Коста Протић о Русима“, *Мешовита грађа/Misellanea* 21/2003, 95-101; Поповић Р. Ј., „Две белешке Илије Гарашанина о руским конзулима у Србији Данилевском и Левшину“, *Мешовита грађа/Misellanea* 32/2011, 337-347; Блажић Пејић Ј., Иванова Ј. В., „Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874)“, *Мешовита грађа/Misellanea* 35/2014, 121-138; Рајић С., „Ростислав Фадејев о руско-српској савезничкој акцији ратне 1877. године“, *Мешовита грађа/Misellanea* 36/2015, 239-250; Блажић Пејић Ј., Иванова Е. В., „Нова сведочанства из живота митрополита Михаила: од свргнућа до поновног повратка (1881–1889)“, *Мешовита грађа/Misellanea* 37/2016, 123-157; Стојић Б., „Искушења француско-руског савезништва у 1915. години“, *Мешовита грађа/Misellanea* 38/2017, 181-202.

10 Ковачевић Д. М., *Србија и Русија 1878–1889: Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003; Војводић М., *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Београд 2009.

11 *Уједињена омладина српска: зборник радова*, уредник Ж. Милисавец, Београд; Нови Сад 1968; Вулетић В., „Уједињена омладина српска и руска књижевност“, *Уједињена омладина српска: зборник радова*, 241-257; Живановић Ђ., „Уједињена омладина и пољска књижевност“, *Уједињена омладина српска: зборник радова*, 259-286; Никитин С., „Српски политички живот 60-тих година XIX века у руској штампи (периодика)“, *Уједињена омладина српска: зборник радова*, 363-374; Кондратјева В. Н., „Историја Омладине према документима Руског спољно-политичког архива“, *Уједињена омладина српска: зборник радова*, 375-381; Макеллан В., „Руси, Срби и револуција“, 1879–1872“, *Уједињена омладина српска: зборник радова*, 383-389.

12 *Србија у завршној фази Велике источне кризе: (1877-1878)*, ур. Д. Милић, Београд 1980; Скоко С., „Улога српске војске у руско-турском рату 1877-1878. године“,

године (1988)¹³, *Свети Сава у српској историји и традицији* (1998)¹⁴, *Европа и Срби* (1995)¹⁵, *Иван Степанович Јастребов* (1996)¹⁶, *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану* (1997)¹⁷, *Европа и Источно пи-*

Србија у завршној фази Велике источне кризе: (1877–1878), 21–37.

- 13 *Научни скуп Србија 1917. године*, ур. С. Терзић, Београд 1988; Поповић Н. Б., „Пашић и Русија 1917. године“, *Научни скуп Србија 1917. године*, 175–179.
- 14 *Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ђирковић, Београд; Краљево 1998; Ђорђевић И. М., „Представе светих Бориса и Гљеба у Милешеву и српско-руске везе у првој половини XIII столећа“, *Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији*, 295–308; Бељаква Е. В., Шапов Я. Н., „Традиции Святого Саввы Сербского на Руси“, *Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији*, 359–367.
- 15 *Европа и Срби: међународни научни скуп, 13–15. децембра 1995*, ур. С. Терзић, Београд; Нови Сад 1996; Терзић С., „Српски национални покрет између Русије и западних сила (велико раскршће друге половине XIX века“, *Европа и Срби: међународни научни скуп*, 299–310; Распоповић Р., „Црна Гора и Русија на почетку XX вијека“, *Европа и Срби: међународни научни скуп*, 381–404; Глазырина В. В., „Русское православие и ислам на Балканах – проблемы формирования конфронтационного сознания“, *Европа и Срби: међународни научни скуп*, 221–227.
- 16 *Иван Степанович Јастребов: зборник радова са научног скупа одржаног у Призрену 31. октобра и 1. новембра 1996*, ур. С. Терзић и др, Призрен; Београд 1997; Стојанчевић В., „Иван Степанович Јастребов у свом времену“, *Иван Степанович Јастребов*, 11–18; Терзић С., „Иван Степанович Јастребов у Старој Србији“, *Иван Степанович Јастребов*, 19–25; Артемије – Епископ рашко-призренски, „Иван Степанович Јастребов и Призренска митрополија“, *Иван Степанович Јастребов*, 27–32; Тимотијевић М., „Иван Степанович Јастребов и Призренска богословија“, *Иван Степанович Јастребов*, 33–39; Бован В., „Сарадња Ивана Степановича Јастребова и Петра Костића“, *Иван Степанович Јастребов*, 41–54; Лиљич Б., „Тодор Станковић – савременик Ивана Степановича Јастребова у Призрену“, *Иван Степанович Јастребов*, 55–60; Ставретић Ђ., „Прогресивне идеје Ивана Степановича Јастребова“, *Иван Степанович Јастребов*, 61–68; Станковић В. А., „Срби из Старе Србије и Иван Степанович Јастребов“, *Иван Степанович Јастребов*, 69–76; Ђуричић М., „Руски конзули у Призрену“, *Иван Степанович Јастребов*, 77–81; Тимотијевић Р., „Значај дела Ивана Степановича Јастребова за проучавање историје уметности Призрена“, *Иван Степанович Јастребов*, 85–90; Ивановић М., „Иван Степанович Јастребов и црквени и културни споменици Горе и Опоља из времена пре њихове исламизације“, *Иван Степанович Јастребов*, 91–109; Питулић В., „Збирка српских народних песама са Косова и Метохије Ивана Степановича Јастребова“, *Иван Степанович Јастребов*, 111–115; Вучинић Д., „Усмено песничко сећање на Немањиће у песмама збирке Ивана Степановича Јастребова“, *Иван Степанович Јастребов*, 117–126; Поповић Р., „Архивска грађа о Ивану Степановичу Јастребову“, *Иван Степанович Јастребов*, 127–131.
- 17 *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану: међународни научни скуп 10–12. децембар 1997*, ур. С. Терзић, Београд; Нови Сад 1998; Шеремет В. И., Кузьмин И. А., „О цивилизационој роли балканској контактної зони (IV–XX вв.)“, *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, 59–67; Глазырина В. В., „Русское пра-

тање (1998)¹⁸ *Европа на раскрићу: нови зидови или уједињена Европа* (1999)¹⁹, *Национални идентитет и суверенитет у Југоисточној Европи* (2002)²⁰, *Нововековне српске династије у мемоаристици* (2007),²¹ *Про-*

вославие и ислам на Балканах – проблемы формирования конфронтационного сознания“, *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, 221-227; Шевцов П. А., „Этноконфессиональные факторы политики Англии на Балканах в XIX веке“, *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, 253-258; Старков Б. А., „Советизация Балкан как попытка создания нового типа цивилизации - по новым документам российских архивов“, *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, 493-504; Гускова Ј., „Сукоб интереса у контексту судара цивилизација на Балкану“, *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, 573-582.

- 18 *Европа и источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене: међународни научни скуп 9–11. децембар 1998*, ур. С. Терзић, Београд 2001; Гускова Е., „Субјективный фактор в истории Балканы и роль Горчакова в формировании исторических традиций русской дипломатии“, *Европа и источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, 141-152; Нарочницкая Н., „Мировой восточный вопрос как отражение религиозно-философских и геополитических противоречий мировой истории“, *Европа и источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, 219-245; Хевролина В. М., „Славянский вопрос в идеях славянофилов конца XIX века“, *Европа и источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, 301-308; Старков Б. А., „Русская армия на Балканах и ее влияние на политику великих держав в восточном вопросе в 1920–1922 (по материалам советских спецслужб)“, *Европа и источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, 371-382; Шемякин А., „Сербия после 1878 г. обретение независимости и проблема модернизации“, *Европа и источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, 537-550.
- 19 *Европа на раскрићу: нови зидови или уједињена Европа: међународни округли сто*, Београд 28–29. април 1999, ур. С. Терзић, Београд 1999; Нарочницкая Н. А., „Агрессия США и НАТО против Югославии – Восход „атлантизма“ – закат Европы“, *Европа на раскрићу: нови зидови или уједињена Европа*, 55-68; Гускова Ј., „Ко може да заустави агресију: проблем Европе и Русија“, *Европа на раскрићу: нови зидови или уједињена Европа*, 121-125; Никифоров К., „Отношение России к Сербии в конце XX века“, *Европа на раскрићу: нови зидови или уједињена Европа*, 157-167.
- 20 *Национални идентитет и суверенитет у Југоисточној Европи: међународни научни скуп 9–10. децембар 1999*, ур. С. Терзић, Београд 2002; Гускова Е., „Историческая роль Сербии в сохранении национальной идентичности балканских народов“, *Национални идентитет и суверенитет у Југоисточној Европи*, 107-117; Нарочницкая Н., „Суверенность государства-нации как основы международного права и проекты передела мира в XX в.“, *Национални идентитет и суверенитет у Југоисточној Европи*, 259-277; Никифоров К., „Нужна ли идентичность для восточной Европы?“, *Национални идентитет и суверенитет у Југоисточној Европи*, 385-390.
- 21 *Нововековне српске династије у мемоаристици*, ур. П. В. Крестић, Београд 2007; Кузьмичева Л. В., „Представители императорского дома Романовых о Караге-

сторно планирање у Југоисточној Европи (2011)²², Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења (2013)²³ Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе (2015)²⁴ и Српска револуција и обнова државности Србије: двеста година од Другог српског устанка (2016).²⁵

Допринос Андреја Шемјакина у проучавању српско-руских веза у 19. веку, судећи према радовима објављеним у издањима Историјског института, веома је значајан. У Историјском часопису објавио је четири рада: „Внешнеполитические взгляды основателей сербской радикальной партии в начале 80-тих годов XIX века (1992)²⁶, „Письмо Н. П. Пашича П. А. Кулаковском“ (1995)²⁷, Русский человек на Бал-

оргиевичам и Петровичам“, Нововековне српске династије у мемоаристици, 261-284.

- 22 Просторно планирање у Југоисточној Европи: (до Другог светског рата), ур. Б. Милковић-Катић, Београд 2011; Кузмичева Љ., „Проблеми урбанизације балканских држава у руској друштвено-политичкој мисли крајем XIX и XX века“, Просторно планирање у Југоисточној Европи, 219-227.
- 23 Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013; Распоповић Р., „Црна Гора на почетку Првог балканског рата према дневничким биљешкама руског војног агента у Црној Гори Н. М. Потапова“, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, 51-65; Шемјакин А. Л., „Лав Троцки о Србији и Србима током Балканских ратова (1912-1913)“, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, 111-124;
- 24 Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015; Тимофејев А., „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата“, Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, 167-179; Шемјакин А. Л., „Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године“, Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, 197-206; Каширин В. Б., „Борбена вредност српске војске на почетку Првог светског рата према оценама руских војних стручњака“, Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, 237-253; Вишњаков Ј. В., „Српско-хрватски односи у Српском добровољачком корпусу у Русији 1916. године“, Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, 315-327.
- 25 Српска револуција и обнова државности Србије: двеста година од Другог српског устанка, ур. С. Рудић, Л. Павловић, Београд; Чачак 2016; Белов М. В., „Сербские эмигранты в Бессарабии, Милош Обренович и Россия“, Српска револуција и обнова државности Србије: двеста година од Другог српског устанка, 73-87; Кудрявцева Е. П., „Второе сербское восстание 1815 г. и международные отношения в Европе“, Српска револуција и обнова државности Србије: двеста година од Другог српског устанка, 89-96; Поповић Р. Ј., „Букурешки мир, кнез Милош и аутономија Србије“, Српска револуција и обнова државности Србије: двеста година од Другог српског устанка, 111-127.
- 26 Шемакин А., „Внешнеполитические взгляды основателей сербской радикальной партии в начале 80-тих годов XIX века: (к вопросу о начале „русофильства“ Николы Пашича)“, Историјски часопис 38/1991, 145-161.
- 27 Шемакин А. Л., „Письмо Н. П. Пашича П. А. Кулаковском“, Историјски часопис 40-41/1993-1994, 219-232.

канах: *сербская одиссея поручника Мамулова* (2015)²⁸ и „*Сербские сочинения П. А. Ровинского* (2018)²⁹. У зборницима радова штампана су четири његова прилога: *Сербия после 1878 г. обретение независимости и проблема модернизации* (1998),³⁰ *Лав Троцки о Србији и Србима током Балканских ратова 1912–1913* (2013)³¹, *Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године* (2014)³² и *Россия, Никола Пашич и режим Милана Обреновича в 1883-1889* (2017).³³ Према томе, Андреј Шемјакин од свих руских историчара има највише објављених радова у периодичним издањима Историјског института.

Наведени радови тематски се могу груписати у три целине: Никола Пашић, модернизација и имагологија. Хронолошки обухватају време последње четвртине 19. века до краја Првог светског рата. Шемјакинове радове одликује савестан истраживачки рад, јасан и на моменте лепршав стил, са честим реторичким питањима („Зашто смо баш њега одабрали за централну фигуру нашег чланка? Разуме се, да ово није случајно. Има неколико разлога, и то веома озбиљних. Да кренемо редом“).³⁴

Пашићева личност и његова грандиозна историјска улога централна је тема његовог научног рада. У првом објављеном раду у Историјском часопису анализирао је спољнополитичке погледе Николе Пашића и Пере Тодоровића, настојећи да проникне у извор и почетке Пашићевог „русофилства“, почетком осамдесетих година

28 Шемякин А. Л., „Русский человек на Балканах: сербская одиссея поручника Мамулова (1893–1915)“, *Историјски часопис* 64/2015, 313–335.

29 Шемякин А. Л., „Сербские сочинения П. А. Ровинского (первичное осмысление и перспективы исследования)“, *Историјски часопис* 67/2018, 284–309.

30 Шемякин А., „Сербия после 1878 г. обретение независимости и проблема модернизации“, *Европа и источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене: међународни научни скуп 9–11. децембар 1998*, ур. С. Терзић, Београд 2001, 537–550.

31 Шемјакин А. Л., „Лав Троцки о Србији и Србима током Балканских ратова (1912–1913)“, *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2013, 111–124.

32 Шемјакин А. Л., „Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године“, *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015, 197–206.

33 Шемякин А., „Россия, Никола Пашич и режим Милана Обреновича в 1883-1889“, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, ур. С. Рудић, К. В. Никифоров, Ј. Блажић Пејић, Београд; Москва 2018, 147–162.

34 Шемјакин А. Л., „Лав Троцки о Србији и Србима током Балканских ратова (1912–1913)“, *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, 113.

19. века.³⁵ И док је струја радикала предвођена Пером Тодоровићем доследно заступала идеју стварања балканске федерације – што је политичко наслеђе Светозара Марковића – дотле је Пашић после завршетка Велике Источне кризе 1878. године, напустио ту идеју и почео да се залаже ослобођење и уједињење српског народа. У испуњењу тог циља Пашић је схватао важност и целисходност политике ослона на Русију, што је било у супротности са тада владајућим аустрофилским курсом краља Милана и напредњачке владе. Како се Пашић приближавао петроградским незваничним и званичним круговима и задобијању њиховог поверења, будући да су царским званичницима биле добро познате Пашићеве везе са руском револуционарном емиграцијом, Шемјакин је показао на примеру Пашићевог писма Платону Кулаковском, истакнутом руском слависти и једно време професору руског језика на Великој школи у Београду.³⁶ Овај рад илустративан је за приказивање Шемјакиновог усредсређеног истраживачког приступа, али и на то, како један историјски документ омогућава доношење важних закључака. Наиме, Шемјакин је у Архиву САНУ, у Београду, пронашао концепт Пашићевог писма упућен извесном „уваженом господину“, из чијег садржаја се могло закључити толико да је писано неком из иностранства, после Тимочке буне. Истражујући у руским архивима, пронашао је оригинал тог писма (Архив спољне политике Русије) и утврдио да га је Пашић писао Кулаковском из Софије 2. априла 1884. године. Вођа радикала у њему образлаже залагање за реформе у Србији, које би биле „увек на страни целокупног српства, словенства и православља“.³⁷ Поред деи краља Милана са Вуком Бранковићем, Пашић борбу радикала против аутократског владара тумачи „као борбу Срба за одбрану своје отаџбине“, али и као „борбу против германизма“, чији је експонент у Србији сам краљ.³⁸ Шемјакин је закључио да је реч о првом озбиљном Пашићевом покушају успостављања везе са руским словенофилима. У раду „Са Крфа у Русију“ приказан је у историографији непознати друштвени аспект Пашићеве последње посете Русији током априла и маја 1916. године. Иако је Пашићева посета Русији 1916. го-

35 Шемјакин А., „Внешнеполитические взгляды основателей сербской радикальной партии в начале 80-тих годов XIX века: (к вопросу о начале „русофильства“ Николы Пашича)“, *Историјски часопис* 38/1991, 145-146.

36 Шемјакин А. Л., „Письмо Н. П. Пашича П. А. Кулаковском“, *Историјски часопис* 40-41/1993-1994, 219.

37 Ibid, 228.

38 Ibid, 229.

дине била проучавана у српској историографији, Шемјакин је користећи богату грађу из руских архива, као и оновремену периодичку пластично описао „незваничне“ догађаје везане за Пашићев пријем у петроградском и московском друштву, доручак у кругу царске породице и прикупљање немале новчане суме за помоћ Србији. У епилогу рада Шемјакин се бави судбином прикупљених новчаних средстава, који су после рата завршили на Пашићевом личном рачуну. Наиме, Пашић је желео да се та средства - депонована у банци - искористе за подизање споменика цару Николају II, али његова жеља није била испуњена, а траг том новцу се изгубио 1946. године. Као у претходном раду, Шемјакин се и у овом послужио грађом, првенствено руских архива, али и једним важним документом српског порекла, штедном књижицом Николе Пашића, која је похрањена у архиву „Тимочке крајине“ у Зајечару. У томе ништа не би било чудно, да Пашићева штедна књижица није откупљена и смештена у архив у новије време, што показује са колико је страсти и знатижеље Шемјакин приступао истраживањима и писању својих научних радова.³⁹

Ако се пође од дефиниције појма модернизације Алберта Мартинелија да је она „специфични скуп друштвених, економских, политичких и културних промена широког опсега“, који се може пратити од краја 18. века и чији је политички центар била Европа, да је тај процес обележен бројним специфичностима (географским, привредним, политичким, културним итд.), те да га стога не треба нужно посматрати никако једнозначно⁴⁰, Србија је, тако посматрано, читав 19. век била обухваћена модернизацијским процесима. Шемјакин у раду *Србија после 1878 г. обретенне независности и проблема модернизације*, с правом истиче чињеницу да је 1878. година важна у државном и друштвеном развоју Србије, и стога модернизацију посматра кроз „однос према Европи, њеним вредностима и моделима“.⁴¹ У основи његовог акрибичног рада је разматрање међусобно супротстављеног односа „српских европејаца“ - напредњака, политичке групације и странке која је уз подршку владара руководила политиком земље осамдесетих година 19. века и „српских антиевропејаца“,

39 Шемјакин А. Л., „Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године“, *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, 197-206.

40 Јовановић В., Вулетић А., Самарџић М., *Наличја модернизације, Српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017, 7-11.

41 Шемјакин А., „Србија после 1878 г. обретенне независности и проблема модернизације“, *Европа и источно питање (1878-1923): политичке и цивилизацијске промене: међународни научни скуп 9-11. децембар 1998*, 538.

радикала који су се налазили у политичкој опозицији. Док је главни циљ напредњака успостављање „либералне државе“, у којој су слобода личности и њена права највише вредности, те да је циљ преобразити патријархалну у савремену европску државу што имплицира спровођење реформи од горе према доле, дотле се радикали залажу за очување постојећих традиционалних института и норми обичајног права, у политичком систему успостављање система самоуправе, тзв. „задружне демократије“. Шемјакин је закључио да је идејна борба о концепту и карактеру државе која се јавила у Србији после 1878. године, између напредњака и радикала „одржавала дубоку различитост у погледу правца и принципа, којима су њихови творци тежили и којима су се супротстављали“ и да је кулминирала избијањем Тимочке буне 1883. године.⁴²

Шемјакинов рад „Лав Троцки о Србији и Србима“ делимично се бави тумачењем процеса модернизације, а делимично виђењем и анализом Срба и Србије очима једног од вођа Октобарске револуције, који је као ратни извештач неколико руских листова, током Балканских ратова боравао у Београду и Софији. Шемјакин је компаративном анализом четрнаест извештаја Лава Троцког, које је послао током два Балканска рата, са потоњим оценама српских савременика и историчара (Слободан, Јовановић, Ђорђе Станковић, Димитрије Ђорђевић, Сима Ћирковић, Дубравка Стојановић, Сузана Рајић) указао на објек-

42 Ibid, 549. Стицање независности 1878, подстицајно је деловало на размишљања о правцима будуће модернизације државе и друштва, као што је сличан замах приметан у време стицања аутономије 1829. односно 1830. године. Приликом обнародовања Хатишерифа из 1829. године на Народној скупштини у Крагујевцу од 3. до 5. фебруара 1830. године кнез Милош је у беседи посланицима рекао: „Велика је и вешествена разлика између садашњег и одсадашњег стања нашег: до сад је стање наше друго било, а од сад сасвим друкчије постаје. До сад смо били безусловни поданици самовластија турског и робови, а сада постајемо самобитним народом... Сад постајемо равнима осталим благообразеним и срећним народима хришћанских држава! Од сад нам треба и у правитељству нашем и у судовима и у свим прочимнутреним земаљским уредабама, осталим цветајућим и срећним народима подражавати, и с њима се сравнити. Треба нам установити књаза и уредити правитељство; треба установити судове; треба подигнути училишта; треба градити болнице, треба завести књигопечатње...“ Гавриловић М., *Милош Обреновић III (1827-1835)*, Београд 1912, 156. Бирокарски државни апарат, судство, основе образовног система успостављени су у Кнежевини Србији за време владавине уставобранитеља (1842-1858). Тада је против новотија и европеизације, на пример доношења Грађанског закона из 1844. године, био највећи демагог у Србији у 19. веку Тома Вучић Перишић који се залагао за очување старих установа и обичаја.

тивност и тачност његових закључака. Троцки није извештавао само о војним операцијама, већ се бавио и анализом „српских и балканских прилика, укључујући и општи ниво модернизације (европеизације) Србије“.⁴³ Став Троцког о томе да од Будимпеште почиње политички и културолошки „Исток“ засновано је, према његовом виђењу, на уређењу политичких система у балканским државама, који су „имитација европских узора“. Троцки о Србији и Бугарској пише као о „закаснелим народима“ и државама, указује на непостајање „средњег staleжа, градова и градске културе“ за остварење прокламованих, европских, либералних начела.⁴⁴ Ако се узму статистички параметри, Троцки је у праву што се тиче односа градског и сеоског становништва, правних институција и политичких система, не само у Србији, већ и у другим балканским државама. Међутим, према нашем мишљењу, у тој оцени је занемарен револуционарни и национално-ослободилачки потенцијал балканских народа, који су током 19. и почетком 20. века (Српска револуција 1804-1835, Грчка револуција 1821-1829), према Димитрију Ђорђевићу, прошли кроз четири фазе. Због ограничења условљених историјским и друштвеним развојем, жилавим присуством османске државе на ширем простору Балкана у „најдужем веку Империје“, уз садејство интереса других великих сила, национални планови свих балканских народа обликовани су на принципу историцизма.⁴⁵ Када је Србија 1913. године повратила своје историјске територије, поставило се питање њихове интеграције, и ту се у свој оштрини поставило питање тренутне снаге Србије да то учини. Шемјакин свој рад завршава пророчким закључком Лава Троцког: „Србија укључује сада у своје границе пола милиона Македонаца, као што је раније укључила пола милиона Албанаца. Заиста је огроман успех! Уствари, овај непријатељски расположен милион може и да буде кобан за историјско постајање Србије“.⁴⁶

Павел Л. Ровински (1831-1916), један од најистакнутијих руских слависта, оставио је вредне белешке о Србима за време својих боравака у Кнежевини 1868/69. и 1878. године. То је, уједно, један од последњих чланака, који је Шемјакин написао и који је постхум-

43 Шемјакин А. Л., „Лав Троцки о Србији и Србима током Балканских ратова (1912–1913)“, *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, 113.

44 Исто, 117.

45 Ђорђевић Д., *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995, 147-151.

46 Шемјакин А. Л., „Лав Троцки о Србији и Србима током Балканских ратова (1912–1913)“, *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, 122.

но штампан. Као ниједан руски истраживач пре, Ровински је обишао Србију „уздуж и попреко“, упознао се са животом на селима и у градовима, спознао менталитет народа. Као главну црту националног менталитета истакао је „самозадовљство“, из чега су проистицале „самоувереност“ и „заслепљеност“. Ратови са спољним непријатељем и чести унутрашњи сукоби са крвавим исходима, дали су за право Ровинском да окарактерише Србе као *homo militaris*, који и године мира проводе спремајући се за рат, што је ометало њихов привредни, културни и уопште, друштвени развој. На основу „Записа о Србији“ Ровинског, али и виђења других Руса, Шемјакин је у овом раду оставио тестаментарни научни закључак да су се у Србији, у другој половини 19. и почетком 20. века, иза „формално-институционалне фасаде европских иновација“ која се огледала у либерално-буржоаском државном уређењу, увођењу савременог образовног система и војне службе, скривале „стабилне структуре и навике традиционалног друштва; управо су оне одређивале стил живота и понашање, не само обичног сељака, већ и већег дела српске елите.“⁴⁷

47 Шемјакин А. Л., „Сербские сочинения П. А. Ровинского (первичное осмысление и перспективы исследования)“, *Историјски часопис* 67/2018, 300.

УДК 94(497.11)"18/20":930(470)

93/94 Шемјакин А. Л.

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.raj.113-120>

Проф. др Сузана РАЈИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Београду

srajic@f.bg.ac.rs

Сузана РАИЧ, др. проф.

Филозофский факультет, Белградский университет

Српска политика и друштво 19. и с почетка 20. века - парадигме Андреја Шемјакина

Политика и общество Сербии в 19 и начале 20 века - парадигмы Андрея Шемякина

Наше познанство и сарадња са Андрејом Шемјакином били су условљени двома битним компонентама. Прва се односила на препли-тање тема наших научних истраживања. Шемјакин се дуго занимао историјом Радикалне странке, а посебно Николом Пашићем, а ја Србијом за време последњих Обреновића. Ко макар и мало познаје националну историју 19. века сигурно зна да су ова два истраживачка поља неодвојива и да се једно без другог не дају објаснити, нити разумети. Друга важна компонента тичала се историјских извора за ова научна питања. Познато је да је архива Обреновића готово у потпуности намерно уништена. Од минорног броја сачуваних докумената у домаћим архивима, највећи број потиче од противника Обреновића – радикала. Па и то не директно из периода њиховог сукобљавања, већ накнадно, после нестанка Обреновића са историјске позорнице.

Оба ова факта су ме као научника неминовно водила ка руским архивима. Може се неко са разлогом упитати, зашто не ка онима у Бечу? Једноставно стога што су дела југословенске и српске историографије о Србији друге половине 19. и почетка 20. века писана, углавном на основу грађе из Бечких архива. Директна политичка и економска заинтересованост за Србију, те сама географска близина, утицали су на монолитност информација и, рекли бисмо, на предимензионирање њиховог значаја, када се ради о опасности коју је наводно Србија представљала по Аустро-Угарску. Самим тим, са методолошког становишта, било је неопходно проучити руску грађу, тим пре што се зна да

су у годинама пре, као и након Берлинског конгреса, Беч и Петроград имали сучељене интересе на Балкану, а посебно у Србији.

Читајући и пратећи научни рад Андреја Шемјакина, поставља-ла сам себи питање, како је могуће да су Обреновићи и сви њихови сарадници, министри, политичари, истомишљеници, у Шемјакино-вим радовима, увек поткрепљеним изворима, представљени нега-тивно, и у црно-белој боји. То је био озбиљан повод за наше сусрете и дискусије. Већ из првих разговора схватила сам да пред собом имам озбиљног саговорника, који одлично влада историјским изворима, како историчари често кажу „држи их у малом прсту“!

За сваки сусрет евидентирала сам контрааргументе којима сам намеравала да ослабим његове „тврде“ ставове, пре свега у пи-тањима унутрашњих државних потреба Србије, реалних ометајућих фактора за веће политичке слободе, а посебно у питању Шемјакино-вог става о простом повођењу Србије за западноевропским узорима и квазимодернизацији, о чему је он често писао.

После вишегодишњих истраживања у фондовима руских ар-хива (АВПРИ¹, ГАРФ², РГВИА³) много боље сам разумела и историју но-вовековне Србије, али и природу тадашњих српско-руских спорова и неслагања, којима је совјетска историографија дала снажан печат у де-лима насталим током друге половине 20. века. Нова сазнања до којих сам дошла, променила су и моје почетне циљеве. Тада сам одлучила да, уместо доказивања и побијања ставова оног «другог», разговоре са Шемјакином преобратим у изношење аргументованих објашњења, која ће показати зашто ми изводимо различите закључке у вези кру-цијалних питања унутрашњег развика младе српске државе и њене спољне политике. Потакла сам разговоре о потребама Србије за стра-ним капиталом, саобраћаном инфраструктуром, тржиштима на који-ма су се могли пласирати главни извозни артикли (сировине и жива стока). Од њега сам добијала врло аргументоване одговоре о томе, како је из угла руских интереса схватана држава потреба Србије да са Аустро-Угарском има уговорне односе, које ће јој обезбедити мате-ријалну егзистенцију и сигурност престола. То виђење „другог“ ми је помогло да схватим које аргументе у објашњавању појединих исто-ријских проблема морам да оснажим ширим, разуђенијим контекстом. Своја истраживања сам обогатила и природом аустро-руских односа

1 Архив внешней политики Российской империи.
 2 Государственный архив Российской федерации.
 3 Российский государственный военно-исторический архив.

након Берлинског конгреса, указујући на непобитну чињеницу да је, уз благослов и подршку остатка Европе, а посебно Немачке, Дунавска монархија закорачила на Балкан и окупацијом Босне и Херцеговине накнадила се за територијалне губитке с краја педесетих и шездесетих година 19. века. Исто тако, аргументовала сам битну последицу чињенице, да је Русија такво стање прихватила и оснажила га својим потписом на уговорима најпре са Аустро-Угарском, а потом и у оквирима додатка обновљеног Тројецарског савеза из 1881. године. Сама Србија није могла да стане на пут даљем продору моћне монархије на југоисток, а да јесте у томе покушала, сигурно би њен даљи развитак био озбиљно доведен у питање. Модернизацију Србије током 19. века, коју је Шемјакин сматрао посебно спорном, не наводећи поименице српске историчаре који о њој пишу, али међу којима је свакако била и моја маленкост, ја сам увек и на сваком месту у својим научним делима поткрепљивала обиљем непобитних историјских доказа:

- да Србија у време укидања феудализма (1835) нема писмене, нити високообразоване људе

- да се то стање мења на боље систематским описмењавањем, увећањем броја школа од 70 на 400, а након стицања независности увођењем обавезног основношколског система на територији целе земље (1882)

- да се обичајне и повремене Народне скупштине из времена Српске револуције и након ње трансформишу и посебним законима, а посебно уставима, прерастају у савремена представничка тела

- да се бирачко право у Србији ширило постепено и да је временом то право стекло најпре 50%, па 72% , све до 90% пунолетног мушког становништва (по Изборном закону из 1890)

- да је од једне слабо проходне земље, Србија у 20. век ушла са близу 600, а 1910, са више од 1300 км железничких пруга, које су јој омогућиле економско ослобођење од Аустро-Угарске, али су кориштене и у војне сврхе

- да је Србија своју народну милицију са успехом трансформисала у модерну војску касарнског типа, са преко 1350 школованих официра

- да је Србија 1882. постала Краљевина, што представља трајну тековину за њен статус на Балкану, а не само за династију Обреновић. Виши државни ранг остао је у наслеђе држави и супарницима, који су их на престолу наследили

Све су то били очити показатељи да се Србија модернизовала и да је стално напредовала, упркос великим ограничењима, које

је имала због свог континенталног положаја, али и услед лоших финансија и индустријске неразвијености.

У једном од наших сусрета централна тема је била прецизна констатација руског канцелара Горчакова да „ко год (да) управља Србијом, никоме неће успети да од ње направи непријатеља Русије.”⁴ Шемјакин се са њоме сложио и врло пластично и богато ми представио шта се под таквим размишљањем, које није став само једног канцелара, већ многих важних руских историјских личности 19. века, па и самог цара, подразумева. Поређењем многих епизода, од времена Карађорђа и Милоша наовамо, све до последњег Обреновића, схватила сам и Горчаковљеву изјаву и Шемјакиново објашњење као закономерност. Веру Срба у Словенство Шемјакин је доживљавао у духу негдашњег великог русофила митрополита Михаила – неопходним условом самог постојања Србије и очувања њене самобитности. Зато се он и ослањао на богате збирке и колекције руских славенофила, који су били митрополитови пријатељи и сарадници у борби против Обреновића. Из личних збирки Черњајева, Ламанског, Нила Попова, Ивана Паљмова, Победоносцева, Рајевског и других, јасно се чита да подршку и помоћ великог православног заштитника могу да добију само они, који мисле и осећају као митрополит Михаило. Сви остали који се другачије понашају, јесу непријатељи и издајници Српства, Словенства и Русије и немају права да објасне и аргументују своје мисли и дела.⁵ Иако није прихватљиво да историчар заузима став било које стране негдашњих сучељених историјских актера, што је Шемјакин чинио, опет је очигледно да се југословенска и српска историографија до Шемјакина нису занимале овим темама, које је управо он открио и оставио нам у аманет да их даље проучавамо. То је битна чињеница коју увек морамо да имамо у виду.

Од 2002. године, као уредник вишетомне едиције *Человек на Балканах*, од којих је последња књига објављена 2016. године, Шемјакин са групом истакнутих руских историчара почиње да обрађује најважнија питања из историје државе и државних институција, друштва, политике Србије, Црне Горе, Бугарске, Босне, Грчке.⁶ У

4 ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1147, л. 94.

5 Види Шемјакинов предговор у: Шемјакин А., *Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884 – 1889*, Београд 2004, 19-40.

6 *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.*, Санкт-Петербург 2002; *Человек на Балканах и процессы модернизации: синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX - первая половина XX в.)*, Санкт-Петербург 2004; *Человек на Балканах. Государство и его институты:*

истом интервалу Шемјакин је објавио два тома грађе *Русские о Сербии и Сербях*.⁷ Последњој књизи грађе претходио је зборник радова *Человек на Балканах глазами русских*⁸ у којем је шеснаест руских историчара обрадило више руских извора, делом мемоарског карактера, а делом из пера руских војних изасланика на Балкану, о Србима у Србији и Црној Гори, Грцима, Бугарима, Румунима. Рекли бисмо да, тек након овог Шемјакиновог колосалног труда као уредника и као приређивача историјских извора, следи још један, исто тако важан напор, да се изврши рангирање изворних информација, односно да се прецизном унутрашњом критиком извора, одреди њихово стварно место и улога при доношењу научних закључака.

Дакле, изворе које је Андреј Шемјакин деценијама скупљао, корак по корак је представљао читаоцима у оквиру својих радова у *Человек на Балканах*. Али, временом је и кориговао своје представе, употпуњавао их и уобличавао. Довољно је само погледати његове радове у Зборнику из 2006. и 2016. године,⁹ на основу којих се то најочигледније може утврдити. Имајући велику част да од Шемјакина добијем књиге чим се појаве из штампе, са особитим интересовањем сам их читала и поредила са оним што је раније објављивао. Зато сам мишљења да нас је Шемјакин напустио у највећој научној зрелости, од које се могло много још очекивати.

У том, нажалост, последњем раду из 2016. године, посвећеном специфичности политичког процеса у независној Србији¹⁰, он је знат-

грамасы политической модернизации: (последняя четверть XIX - начало XX в.), Санкт-Петербург 2006; *Человек на Балканах: социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах: (середина XIX - середина XX в.)*, Санкт-Петербург 2007; *Человек на Балканах: власть и общество: (конец XIX - начало XX в.)*, Санкт-Петербург 2009; *Модернизация и война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн: (1912-1913)*, Москва 2012; *Человек на Балканах: особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878-1921 гг.*, Москва 2016.

7 *Русские о Сербии и сербах. Т. I. Письма, статьи, мемуары*, Санкт-Петербург 2006; *Русские о Сербии и сербах. Т. II (архивные свидетельства)*, Москва 2014. У међувремену се појавила још једна едиција Москва-Србија, Београд-Русија, у којој су паралелно представљена изворна документа руских и српских архива, а на тему српско-руских односа и веза од њихових почетака до 20. века, а на којој је радио и Шемјакин.

8 *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011.

9 Види нап. 6.

10 Шемякин А. Л., „Особенности политического процесса в независимой Сербии (1878–1918): между ‘национальным идеалом и ‘гражданским обществом’“, *Человек на Балканах: особенности «новой» южнославянской государственности*:

но мирнији, те многа питања о којима је десет година раније писао са пуно жара и страсти, разматра сталоженије. Али, како су његови извори остали исти, а то су били културни и јавни радници, пуни емоција, строге судије и још веће моралисте, то ни научни исход није могао да буде другачији. Историјске личности на које се Шемјакин позивао, а које су писале о Србији, волеле су Србе и Србију, али не и оно што је она била – земља проевропске „швабске“ интелигенције, у којој се, како су они схватили, урушава и пропада све традиционално и национално.¹¹

До 2016. године Шемјакин никада није у својим радовима помињао моје научне резултате, изузимајући мој приређивачки напор на готово нечитком рукопису Пироћанчевих дневничких бележака, које сам публиковала 2004. године. Од тада, иако умерено и постепено, Шемјакин је у своје радове уносио моје критичке мисли о неким унутрашњим политичким питањима из српске историје. То нисам схватила као лични успех и утицај на њега, већ као ширење његових научних видика и схватања, у којима је било места и за другачије погледе. И сама сам му дала пример, штампајући од 2010. године у часопису, чији сам један од уредника, све његове радове, без било какве интервенције. Увек сам имала на уму потребу да се наука не монополише кроз било чије «истине». Пре него што се научна истина уобличи корисно је, чак неопходно, да се узму у обзир различита мишљења.¹²

Одавно већ мислим о томе да је Шемјакин историчар душе, осећања, утиска. Њега није занимала висока политика, међународни уговори, статистика, испитивање државних одлука кроз рашчлањивање бројних сложених друштвених, социјалних финансијских сег-

Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878-1921 гг., Москва 2016, 169-260.

11 У том духу Кулаковски је писао чланке за руске новине, увек наглашавајући да се радикали залажу за добре односе са Русијом. Као да друге две странке и кнез нису били за добре односе са Русијом, што никако не одговара истини. Од почетка 1882. године Кулаковски о радикалима пише као „здравом народном елементу“ који проповедају спасење народа од Аустрије. На помолу је била нераскидива конекција странке коју чини цео народ, а на коју се Русија желела ослонити, игноришући „швапску интелигенцију“ односно, министре и самог кнеза као легитимне представнике власти. Данченко С., „Руска јавност о Србији и руско-српским односима (1878–1885)“, *Историјски часопис* 33/1986, 127-128; Шемякин А. Л., „Сербская национальная идея в 1878–1903. Время разочарования и осмысления“, *На путях к Югославии: за и против: очерки истории национальных идеологий югославянских народов: конец XVIII - начало XX вв.*, Москва 1997, 132-184.

12 <https://serbianstudies.weebly.com>

мената. За њега су осећање народа, проблеми у почетним фазама развитка и деловање појединих институција, а посебно оштрина и разврат политичке борбе, били најпре израз српског менталитета, а затим последица непостојања политичке културе.

Међутим, тиме се никако не могу негирати прогреси у ново-вековној Србији у готово свим државним, друштвеним, политичким аспектима. Институције модерног друштва су временом сазревале, патећи, природно, од дечијих болести. Ако пак због њих негирамо прогрес, то би било исто као када би смо тврдили да Француска, та колевка грађанских вредности и либерализма, није била зрела за уставне промене и републичко уређење зато што је, од краја 18. века до Треће републике, кључала у политичким борбама и врењима, који су је носили од републике ка монархији и обратно! Ништа мање страсне и жестоке борбе у Француској могли бисмо исто приписати недостатку политичке културе, а опет, нам не пада на памет да то учинимо! Морамо се запитати да ли је такво уопштавање научно оправдано.

Истраживачки сензибилитет Андреја Шемјакина није био подложен променама. То сам разумела тек када ми је недавно одговорио на моје питање шта је то Николу Пашића чинило посебним и персоном грата на руском двору те је задобио поверење императора и статус који га је идентификовао са целокупним српским народом? Његов одговор је гласио: „Никола Пашић је био русофил у души, увек тих и покоран, са спуштеном главом пред императором“.

Када сам му одговорила да је и Стојан Новаковић већ од краја осамдесетих година 19. века постао искрени русофил, у шта сам се уверила из многобројних историјских извора српске провенијенције, он ми је кратко одвратио: „Да. Али, постоји велика разлика између те двојице. Новаковић је руковођен разумом и српским националним интересима, који су потребовали руску дипломатску подршку, а Пашића је водило срце“ и „вера у Бога и у Русију“.

Нема сумње да је та констатација била и лично виђење Шемјакина, као историчара. О томе сведочи његов научни корпус. Упркос чињеници да такав приступ можемо сматрати као поједностављење једне изузетно сложене научне проблематике када су у питању руско-српске везе у прошлости, сигурно је да такав приступ, који је Шемјакин фаворизовао, умногоме објашњава многобројне несугласице, чак и отворене сукобе, до којих је често долазило у богатој историји у којој изучавање српско-руских односа имају посебан значај и димензију.

Остало ми је још да поделим са колегама и читаоцима жал што Андреј Шемјакин није стигао да објави своју другу књигу о Николи Па-

шићу и Радикалној странци, на којој је интензивно радио последњих пет, шест година. Након прве, која се појавила пре двадесетак година и која је досезала само до прве Пашићеве владе 1891¹³, од друге сам очекивала истраживачка откровења. Без обзира на чињеницу што је Шемјакин на Србију 19. и с почетка 20. века гледао Пашићевим очима, он је то чинио кроз призму историјских извора, насталих из пера еминентних руских мислилаца – филозофа, новинара, писаца – који су били Пашићеви истомишљеници. Без Андреја Шемјакина никада не бисмо сазнали, шта су о Србији и Србима писали Кулаковски, Скаљковски, Мешћерски, Максимов, Успенски, Марков, Јевреинов и други. Они су формирали слику о Србији у руском јавном мњењу, али и у вишим аристократским круговима, који су били блиски двору. Наравно, постајали су и други, не мање значајни, познаваоци прилика и личности у Србији, који су били врло критични према начину и моделима заступања руских државних интереса у Србији и шире на Балкану. Ја сам, на пример, увек проналазила такве и поклањала им посебну пажњу. Нема сумње да вешто научно одмеравање потребује оба става, оба виђења, обе критике. Зато је Шемјакин оставио неизбрисив печат у српској историографији. Повезао нас је са непознатим виђењима, упутио нас на нове изворе информација који шире наше видике.

Ако не приликом објављивања овог зборника радова, а оно свакако у што скорије време, требало би се позабавити састављањем свеобухватне библиографије Андреја Леонидовича Шемјакина. Она је потребна свима нама, не једино као увид у његов рад, већ и као снажна изворна основа. Мало ко од нас је толико личног напора уложио у објављивање историјских извора и то оних, који су расути по бројним архивским збиркама и колекцијама Русије и који раније нису у науци коришћени. Сигурно је да се, када је реч о модерној српској историји, радови Андреја Шемјакина неће моћи заобићи. Шемјакин је носио ретку стваралачку енергију која нас је, нажалост, прерано напустила.

Слава и вечная память Андрею Леонидовичу

13 Шемјакин А. Л., *Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция: (1868-1891)*, Москва 1998. На српском језику: Шемјакин А., *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција: (1868-1891)*, Београд 2008.

УДК 93/94 Шемјакин А. Л.
94(497.11):930(470)"1971/..."
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.fro.121-128>

Марина Михайловна ФРОЛОВА, к.и.н.
Институт славяноведения РАН
marinafrolova59@mail.ru

др Марина Михайловна ФРОЛОВА
Институт за словенске студије Руске академије наука

**А.Л. Шемякин – как автор серии коллективных трудов
„Славяне и Россия“**

**А. Л. Шемјакин као аутор серије зборника радова „Словени и
Русија“**

Серия коллективных трудов „Славяне и Россия“ появилась как следствие ежегодно проводимых в Отделе истории славянских народов Юго-Восточной Европы в Новое время Института славяноведения РАН Никитинских чтений в память профессора Сергея Александровича Никитина (1901–1979), который внес весомый вклад в развитие российского славяноведения, способствуя возрождению этого направления исторической науки, почти уничтоженного в СССР к середине 1930-х годов. Никитин стал одним из основателей Института славяноведения АН СССР, в котором возглавил сектор истории зарубежных славянских народов периода феодализма и капитализма. Не случайно поэтому в 1971 г. в честь 70-летнего юбилея выдающегося ученого его коллеги провели конференцию и опубликовали сборник статей: „Славяне и Россия: К 70-летию С.А. Никитина“. После его смерти, в память о нем созывались конференции: в 1991 г. – к 90-летию со дня рождения С.А. Никитина, в 2001 г. – к 100-летию и в 2011 г. – к 110-летию. Именно с этого года Отделом истории славянских народов Юго-Восточной Европы в Новое время было решено проводить ежегодные Никитинские чтения, на которых бы рассматривалась проблематика, входившая в широкий круг исследовательских интересов Сергея Александровича: история южных славян, русско-славянские связи в XIX в., политика России на Балканах. Отдел стал выпускать сборники материалов по итогам конфе-

ренций под общим названием „Славяне и Россия“, которые ныне составляют уже целую серию.

Одним из постоянных участников Никитинских чтений и авторов этих трудов являлся Андрей Леонидович Шемякин (1960–2018), доктор исторических наук, главный научный сотрудник Института. Еще до появления вышеуказанной серии, в 2001 г., он выступил с докладом „Тайная миссия Н.Н. Раевского на Балканах в 1867 г.“. Тогда он работал над книгой „Смерть графа Вронского. К 125-летию Сербо-турецкой войны 1876 г. и участия в ней русских добровольцев“. В монографии восстанавливался жизненный путь Н.Н. Раевского (1839–1876), внука прославленного героя Бородинской битвы, добровольца, воевавшего и погибшего в Сербии в 1876 г. В докладе же, а затем в статье Шемякин осветил секретную миссию Раевского на Балканы, о которой в литературе было почти не известно. Андрей Леонидович всегда много и плодотворно работал в отечественных архивах, благодаря чему в фонде Военного министерства и в личном фонде графа Н.П. Игнатьева, посла Российской империи в Константинополе (в Государственном архиве Российской Федерации) он обнаружил две копии записки Раевского, поданной в 1867 г. директору Азиатского департамента П.Н. Стремоухову. Название этой записки весьма красноречиво – „О необходимости посылки русских офицеров в Турцию для помощи славянам в борьбе против турок“. Однако исполнение предложенного плана не состоялось, а Раевский выехал на Балканы в качестве частного лица, которого видный деятель Московского Славянского благотворительного комитета И.С. Аксаков обеспечил необходимыми связями и контактами. Шемякин, опираясь на комплекс архивных документов, убедительно опроверг версию, распространенную в сербской историографии, о том, что в 1867 г. русский офицер якобы был послан в Белград военным министром Д.А. Милютиным по приказу императора Александра II. Андрей Леонидович проанализировал и другой в высшей степени оригинальный, по его мнению, план Раевского, предложенный им Н.П. Игнатьеву и генерал-майору М.Г. Черняеву, а именно „Проект организации восстания на Балканском полуострове“. Историк отметил не только целую систему продуманных и по-военному четких мер, разработанных русским офицером, по организации и тактике восстания, но и политическую дальновидность автора проекта, который, поднимая на восстание всех славян против Османской империи, стремился заручиться нейтралитетом со стороны турецкого населения. Практи-

ческие наработки Раевского, который объехал западные Балканы с инспекционной целью, остались без применения в связи с изменившейся обстановкой в регионе. Шемякин разделял мнение С.А. Никитина, который назвал балканские деяния Раевского и стоявшего за ним И.С. Аксакова „самыми крупными актами политической деятельности славянских комитетов, за исключением съездов 1867–1868 гг.“. Хотя, отмечал Шемякин, Никитин даже не подозревал о поездке Раевского в Сербию и Боснию.¹ Факт секретной миссии в 1867 г. убедительно свидетельствовал и о том, что в 1876 г. русский офицер отправился в Сербию добровольцем глубоко осознанно и мотивированно, а не под влиянием эмоций.

В 2011 г. состоялась конференция, посвященная 110-летию со дня рождения С.А. Никитина, но на публикацию очередного сборника у Института славяноведения на тот период не было средств. А Андрей Леонидович сообщил, что у него находится экземпляр верстки книги Никитина „Русское общество и вопросы балканской политики России. 1853–1876 гг.“. Выход этой монографии планировался на 1948 год, но советская цензура ее не пропустила, и набор был рассыпан. Единственный уцелевший экземпляр хранился сначала в архиве Никитина, затем у сотрудника Института славяноведения А.Н. Горяинова (1978–2009 гг.), который, уходя на пенсию, передал его Шемякину. Именно это обстоятельство – необходимость публикации указанной монографии после стольких лет забвения – побудило сотрудников Отдела истории славянских народов Юго-Восточной Европы в Новое время обратиться за материальной помощью в Фонд „Русский мир“, который не отказал в выделении гранта на ее издание. Следует подчеркнуть, что вышедший сборник „Славяне и Россия: к 110-летию со дня рождения С.А. Никитина“ и положил начало серии „Славяне и Россия“.

В этом сборнике был опубликован целый ряд статей, в том числе статья А.Л. Шемякина „По стопам С.А. Никитина („славянская Москва“ и Сербия в 1878–1917 гг.)“, в которой содержался анализ московско-сербских контактов в 1878–1917 гг., но не в формате официальных межгосударственных отношений, а в общественном аспекте. То есть, эта работа хронологически продолжила тему, которая исследовалась в классической монографии С.А. Никитина „Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах“ (М., 1960).

1 Шемякин А. Л., „Тайная миссия Н.Н. Раевского на Балканах в 1867 г.“, *Профессор Сергей Александрович Никитин и его историческая школа*, Москва 2004, 245.

Шемякин осветил деятельность И.С. Аксакова после 1878 г. вплоть до его кончины в 1886 г., доказательно оспорив мнение, распространенное в литературе, о том, что Аксаков отошел от активной борьбы и занимался исключительно публицистикой. Андрей Леонидович показал, что „Аксаков оставался верен себе, пребывая в активной, хотя и изолированной, оппозиции правительственному курсу. То была угасающая инерция некогда мощного движения, с лежавшей в его основе общественной доминантой. Только неприятель после Берлина изменился – вместо Турции он теперь бился против Вены.“² Эта цитата, содержащая значимый вывод, является также примером яркого стиля ученого. Большое счастье для читателя, когда автор обладает даром великолепного рассказчика и легким пером.

После 1878 г. Москва уступила северной столице лидерство в деле поддержки южных славян в лице Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, которое возглавил граф Н.П. Игнатьев. Шемякин показал процесс угасания или деградации Москвы как единого центра славянского общественного движения на протяжении 1878–1912 гг. Вместо авторитетного Московского славянского комитета возникали общества, названные историком, „невнятными“, которые возглавляли „опереточные“ фигуры типа председателя „Славянского вспомогательного общества в Москве“ А.И. Череп-Спиридовича, офицера флота в отставке, „пароходного дельца и католика“³ (выделено А.Л. Шемякиным). И деяния у этих обществ были соответствующие: вместо Этнографической выставки 1867 г. (имевшей вес и значение славянского съезда) в Москве в 1912 г. был с помпой проведен III Всеславянский конгресс пчеловодов. Это общество осталось в стороне и от возродившегося движения в Москве в поддержку славян в связи с начавшимися Балканскими войнами, которые всколыхнули москвичей. Реальную помощь южным славянам оказывал Московский славянский комитет, во главе которого встал городской голова Н.И. Гучков (1905–1912 гг.). Андрей Леонидович осветил некоторые из его акций: День славянского флага – „сбор пожертвований для оказания помощи больным и раненым воинам союзных балканских армий“, а также триумфальный прием премьер-министра Сербии Н. Пашича весной 1916 г.

2 Шемякин А. Л., „По стопам С.А. Никитина („славянская Москва“ и Сербия в 1878–1917 гг.)“, *Славяне и Россия: к 110-летию со дня рождения С.А. Никитина*, Москва 2013, 592.

3 Ibid, 597.

Кроме того, в статье было обращено внимание на содержание русско-сербских связей в тот период: на обучение сербской молодежи профессором П.А. Кулаковским в основанной в Белграде Великой школе, на попытки установления торгово-экономических отношений между Сербией и Москвой, на массовые экскурсии сербов (как из Королевства, так и из Австро-Венгрии) в Россию, на гастроли, на возведение памятников русским добровольцам, погибшим в Сербии. И в качестве заключения Андрей Леонидович подчеркнул, что приведенные в его работе данные помогут будущим историкам при написании „продолжения“ „Славянских комитетов“ С.А. Никитина, необходимость в котором, на его взгляд, уже давно назрела.⁴

В 2016 г. состоялись VI Никитинские чтения „Славяне и Россия: Проблемы войны и мира на Балканах. XVIII–XXI вв. К 100-летию со дня рождения академика Ю.А. Писарева“, в следующем году вышел одноименный сборник. Андрей Леонидович представил доклад, а затем статью „Февральская революция в России 1917 г., Корфская декларация и Ю.А. Писарев“. Хотя этот сюжет – история подписания Корфской декларации, казалось, в литературе был рассмотрен достаточно хорошо, однако появление новых источников мемуарного характера позволили Шемякину вновь обратиться к нему и выявить подлинное отношение к декларации ее подписантов: Н. Пашича и председателя Югославянского комитета Анте Трумбича. Несмотря на заявленное совместное стремление к созданию единого и независимого государства сербов, хорватов и словенцев во главе с династией Карагеоргиевичей, основанного на главенстве закона и равноправии „трех племен одного народа“, выявлялось соперничество сторон по главному вопросу – о модели будущего государства и о его гегемоне в нем. После оккупации Сербии австро-германскими и болгарскими войсками в 1916 г., амбиции хорвато-словенской эмиграции резко возросли, и руководители Югославянского комитета посчитали, что Королевство Сербия и югославянские области Австро-Венгрии сравнялись в своем политико-юридическом статусе. До Февральской революции 1917 г. в России сербский лидер пребывал в твердом убеждении, что именно Российская империя сможет в конце войны защитить интересы Королевства перед союзниками. Андрей Леонидович раскрыл причины, по которым новый политический режим в России оказался для сербских властей и лично для

4 Ibid, 607.

Н. Пашича неблагоприятным. Совокупность негативных условий, спровоцированных Февральской революцией, привела к подписанию Корфской декларации. Это был, как подчеркивал Андрей Леонидович, практически *вынужденный* документ.

Поскольку конференция была посвящена памяти академика Ю.А. Писарева, автор статьи не мог не отдать должное его научным заслугам, ведь в отечественной историографии Юрий Алексеевич являлся первым и долгое время практически единственным специалистом по проблеме участия Сербии в Первой мировой войне. Вероятно поэтому в своих трудах он старался охватить чрезвычайно широкий круг вопросов, отчего некоторые из них оказались не вполне раскрытыми, отмечал Андрей Леонидович. К тому же советского ученого сковывала методология марксизма-ленинизма, заставлявшая рассматривать исторические события исключительно через призму Октябрьской революции. Поэтому его трактовка обстоятельств принятия Корфской декларации, по мнению Шемякина, недоисследована на эмпирическом уровне. Но в то же время, академик Писарев, в отличие от югославской (сербской) историографии, и это было позитивом, по мнению Шемякина, отметил факты нелояльности хорвато-словенской эмиграции по отношению к сербскому правительству. Писарев, в частности, опубликовал в русском переводе важнейшие фрагменты „дополнительного меморандума“ Югославянского комитета от 13 марта 1916 г., переданного французским властям. В нем „комитетчики“ пытались добиться признания его Антантой в качестве политического органа, равного по весу и значению сербскому правительству, что лишило бы Сербию функции единственного „объединителя“ („Пьемонта“) всех югославянских земель. А в качестве центра объединения ими предлагался уже не Белград, а Загреб. В заключении своей статьи А. Л. Шемякин заметил, что работы современного историка С.А. Романенко трактуют события в совершенно ином ключе, являясь откровенным панегириком Югославянскому комитету и его главе – совсем в духе бывшей титовской и современной хорватской историографии.⁵

В 2017 г. отмечалось 870-летие со дня основания г. Москвы, и к этому юбилею были приурочены VII Никитинские чтения. Они

5 Шемякин А. Л., „Февральская революция в России 1917 г., Корфская декларация и Ю.А. Писарев“, *Славяне и Россия: Проблемы войны и мира на Балканах. XVIII–XXI вв. К 100-летию со дня рождения академика Ю.А. Писарева*, Москва 2017, 273.

были посвящены теме „Славяне в Москве“. Андрей Леонидович прочитал на конференции доклад „Московские адреса Николы Пашича (1885–1916 гг.)“. А свою статью с внесенной правкой он переслал мне, одному из редакторов сборника, 15 февраля 2018 г. – незадолго до своей скоропостижной кончины. Это была его последняя подготовленная статья, и она стала украшением сборника „Славяне в Москве“.

В ней рассказывалось о визитах и обстоятельствах пребывания Николы Пашича или Николая Петровича, как его величали в России, в Первопрестольной столице. По подсчетам Андрея Леонидовича, сербский лидер побывал в России (официально и неофициально) не менее 13 раз, причем в 1893–1894 гг. провел в ней более года в качестве посланника Сербии. В первый раз он приехал сюда в 1885 г. будучи политическим эмигрантом в Румынии и обрел полное доверие русских общественных (славянофильских) кругов, чему в огромной степени способствовал опальный сербский митрополит Михаил, в 1884–1889 гг. проживавший в России (Киев, Москва).

А через шесть лет, уже в должности премьер-министра Сербии, Н. Пашич, вместе с наместником Йованом Ристичем, сопровождал молодого сербского короля Александра Обреновича в Петербург. Москва, где он задержался на два дня, встретила его торжественно.

Последняя поездка Пашича в Россию состоялась весной 1916 г., в ходе Первой мировой войны. В Москве на Николаевском вокзале городской голова М.В. Челноков (1914–1917 гг.) поднес представителю сербского народа, не сдавшегося врагу, хлеб-соль на серебряном блюде, выполненном в древнерусском стиле и украшенном камнями с такой же солоницей. Это блюдо (впрочем, уже без камней и „солоницы“), подчеркивал Андрей Леонидович, единственное, что сохранилось от многочисленных русских наград и пожалований, которых удостоился Н. Пашич за свою беспримерно долгую политическую карьеру. Оно ныне хранится в Сербии, в Мемориале Николы Пашича в его родном городе Заечаре.

Москва не только широко, хлебосольно и торжественно принимала дорогого сербского гостя, но и щедро одарила его денежными средствами на нужды разоренного войной сербского народа. Московская городская Дума выделила 100 тыс. рубл., Московский славянский комитет вручил Пашичу 50 тыс. руб., Губернская земская управа – 10 тыс. руб.⁶

6 Шемякин А. Л., „Московские адреса Николы Пашича (1885–1916 гг.)“, *Славяне и Россия: Славяне в Москве. К 870-летию со дня основания г. Москвы*, Москва

А.Л. Шемякину как ученому необыкновенно повезло, что еще в начале своего научного поприща он нашел своего героя – Николу Пашича, которого глубоко уважал и почитал. И это помогало ему в скрупулезном, последовательном и тщательном изучении жизненного пути и деятельности великого серба. Любопытна история со сберкнижкой Н. Пашича, на которой лежали „русские деньги“. Она удивительным образом уцелела и ныне хранится в Историческом архиве „Тимокская краина“ в Заечаре. Из ксерокса, снятого с нее и присланного сербским коллегой в Москву, российский историк узнал о судьбе части денег, полученных Пашичем в России в 1916 г. Сберкнижка свидетельствовала еще и о том, что ее владельцу было свойственно чувство благодарности, в отличие от многих других политиков. Н. Пашич завещал, в случае его смерти, употребить хранившиеся деньги – 684.875 дин. сер, и проценты с них – на возведение памятника русскому императору Николаю II в знак благодарности сербского народа.

Действительно, в 1935 г. по проекту архитектора Р.Н. Верховского на Новом кладбище в Белграде был возведен памятник „Николаю II и двум миллионам русских солдат Великой войны 1914 г.“. Однако именно сберкнижка „поведала“, что последняя воля Пашича так и не была исполнена, поскольку памятник, как оказалось, был сооружен не на средства, им завещанные, а деньги с процентами были изъяты после Второй мировой войны, в 1946 г., и счет был закрыт.⁷ Вопросы, поставленные Шемякиным, кто виноват в нарушении условий завещания и куда делись „русские деньги“, остались открытыми.

В ноябре 2018 г. прошли VIII Никитинские чтения „Славяне и Россия. Россия, Болгария, Балканы. Проблемы войны и мира. XVIII–XXI вв. (Мифы и реальность)“. Это тема, по которой плодотворно работал Андрей Леонидович, это хорошая площадка для дискуссий, в которых он всегда участвовал, будучи прекрасным оратором. Конференция прошла уже без участия Андрея Леонидовича. Но будем ценить то, что имеем. И будем благодарны, что в серии „Славяне и Россия“ публиковал свои яркие работы замечательный ученый – Андрей Леонидович Шемякин, всю свою недолгую жизнь посвятивший его величеству Науке.

2018, 262.

7 Ibid, 264.

**ИСТОРИЈА СРПСКО-РУСКИХ
ОДНОСА У 19. И 20. ВЕКУ**

УДК 327(497:470)"1875/1878"
355.097.2(=161.1)(497)"1876/1877"
355.48(470:560)"1877/1878"
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.ans.131-153>

Юрий Петрович АНШАКОВ, д.и.н., проф.
Отдел истории и археологии
Самарского федерального исследовательского центра РАН.
pfiri@ssc.smr.ru

Проф. др Јуриј Петровић АНШАКОВ
Одељење за историју и археологију
Федерални истраживачки центар Руске академије наука у Самари

**Вклад волжан в освободительную борьбу южных славян в
период Восточного кризиса 1875-1878 гг.
Допринос руских људи са обала Волге ослободилачкој борби
јужних Словена током Источне кризе 1875-1878. г.**

Восточный вопрос, в основе которого лежали проблемы Черноморских проливов и освобождение христианских народов Балкан из-под власти Османской империи, на протяжении всего XIX века играл важную роль во внешней политике России. Он самым существенным образом затрагивал ее геополитические интересы в балканском регионе, где так же скрещивались стратегические интересы ведущих европейских держав и султанской Турции.

Началом очередного Восточного кризиса 70-х годов явились восстания в Герцеговине и Боснии в 1875-1876 гг. и в Болгарии в апреле 1876 г. На всем протяжении этих событий народы России принимали живое участие в широком движении сочувствия славянам. Этим ярким страницам истории посвящено немало научных исследований. Однако вклад отдельных регионов России в „славянское движение“ изучен еще недостаточно. Поэтому для составления всеобъемлющей картины российского участия в событиях на Балканах важно осветить роль губерний и, в частности, поволжских, население которых сыграло весомую роль в оказании помощи и поддержки славянским народам Балканского полуострова.

В конце августа 1875 г. по ходатайству петербургского отдела Славянского благотворительного комитета Александр II офици-

ально разрешил сбор пожертвований по всей империи в пользу Герцеговины и Боснии. Был разрешен также тарелочный сбор во всех церквях. Здесь важно отметить, что эти пожертвования собирались отнюдь не для повстанцев, а в соответствии с распоряжением Александра II от 23 августа 1875 года лишь для жителей, пострадавших в ходе восстания в Боснии и Герцеговине, но „никак не в пользу инсургентов.“¹

„...Взоры православных славян с мольбой и упованием устремлены на Россию, они ... верят упорно в духовную силу своей единоплеменности и единоверия с могучею, великою державою стоящей во главе славянского мира“, – писал Московский славянский благотворительный комитет в своем послании к населению Самарской губернии, призывая его к пожертвованиям.² Аналогичные письма были разосланы и по другим поволжским губерниям.

Не могла остаться равнодушной поволжская общественность и к напечатанному на страницах местных газет эмоциональному посланию сербского митрополита Михаила. В этом послании митрополит Михаил обращается к русскому народу от лица славянского населения Боснии, Герцеговины и Старой Сербии (Косово и Метохия). То, как он описывал бедствия народа, вызывало искреннее сочувствие к восставшим и негодование по отношению к туркам: „убийства, долголетняя ссылка и каторга в мрачных подземных тюрьмах, ...обесчещивание женщин, матерей и сестер бедных райи, убиение невинных грудных детей или обваривание их кипятком в насмешку над святым крещением – вот какие неслыханные варварства совершаются на глазах просвещенной Европы“. И это еще далеко не полный перечень злодеяний, который приведен в послании сербского митрополита.

Свое послание митрополит Михаил заканчивает призывом, на который русский народ не мог не откликнуться: „Родные нам братья и сестры! ...услыште призывающий вас голос, полный мольбы..., во имя единой святой православной церкви, наконец, во имя гуманности, братья русские, вы не откажетесь подать посильную помощь

1 „Циркуляр министра внутренних дел А.Е. Тимашева самарскому губернатору П.А. Бильбасову о порядке сбора пожертвований в пользу балканских славян, 4 (16) сентября 1875 г.“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, сост. Ю. П. Аншаков, В. М. Хевролина, Н. И. Хитрова, А. Н. Сквозников, Самара 2009, Док. 3, 18.

2 Самарские губернские ведомости, 29. 10. 1875.

бедным, брошенным на произвол судьбы вашим братьям-славянам!“³ Не менее впечатляющим было обращение черногорского митрополита Иллариона, в котором он через Московский славянский благотворительный комитет призывал организовать в России сбор денежных и вещевых пожертвований для 25 тысяч герцеговинских беженцев, вынужденных искать прибежище в Черногории. „Жизнь нескольких тысяч страдальцев зависит от помощи, и притом скорой помощи вашей!“⁴ Этим призывом заканчивал послание высший церковный иерарх Черногории.

По всей России, в том числе и в Поволжье, начинаются денежные и вещевые сборы в пользу славян, и они начнут расти, когда в войну против Турции вступит Сербия и Черногория. Купцы подписывались на сотни рублей, чиновник опускал в кружку 10 рублей, рабочий – 1 рубль, а крестьянин – гривенник. Поволжское дворянство также откликнулось на призыв помощи славянам. Однако, как отмечал начальник Симбирского губернского жандармского управления П.М. фон Брадке, „Купечество в этом случае более таровато, чем дворянство.“⁵ Были и такие случаи, когда люди отказывались от пожертвований или же они были символическими. Так, „Саратовский справочный листок“ сообщал: „Один из здешних богачей, в ответ на просьбу пожертвовать в пользу южных славян дал от себя одну копейку.“⁶

Иногда пожертвования принимали весьма оригинальную форму. Так, путешествующий летом 1876 г. по Волге старший брат знаменитого театрального режиссера поэт, писатель и журналист Василий Иванович Немирович-Данченко стал свидетелем двухдневной карточной игры на пароходе – выигрыш на нужды славян. В одном из кабаков Нижнего Новгорода, услышав разговор о зверствах турок в Болгарии, уже сильно подвыпивший купец передумал транжирить деньги далее и пожертвовал 100 рублей в пользу славян.⁷ Случалось, что сбору пожертвований мешал чрезмерный апломб местной администрации. Например, на Нижегородской ярмарке гастролирующим артистам было запрещено собирать пожертвования, поскольку это

3 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 4, 18-19.

4 Ibid, Док. 5, 20

5 Ibid, Док. 40, 51.

6 Саратовский справочный листок, 27. 8. 1876.

7 Немирович-Данченко В. И., *По Волге (очерки и впечатления летней поездки)*, Москва 2008, 199.

считалось привилегией губернских властей.⁸ Бывало и так, что уже собранные денежные пожертвования невозможно было куда-либо пристроить. В.И. Немирович-Данченко приводит пример такого случая, произошедшего с крестьянами: „Ходим мы, ходим во тьме, собрали семнадцать рублей, куда отдать их – не знаем. Ладились было попу – не берет: с вами еще влетишь, говорит; становой был – ему хотели: не указано, рычит, вон пошли; так мы с ними и маемся...“⁹

В поволжских губерниях создавались специальные местные комитеты по сбору пожертвований. Чаще всего сборы „на братьев-славян“ носили коллективный характер. Поступали они от деревень и сел, крестьянских обществ, земских учреждений, рабочих и служащих заводов, железнодорожников, учителей школ, преподавателей высших учебных заведений.¹⁰ Каждая из поволжских губерний собирала от 30 до 50 тысяч рублей только денежных пожертвований за период осень 1875-осень 1876 года.¹¹

Русская Православная Церковь также приняла самое активное участие в организации сбора пожертвований в пользу славян. Так, священник саратовского села Тимашево А. Цветков организовал среди прихожан сбор пожертвований „в пользу страдальцев“ – славян Балканского полуострова. Прихожане, услышав про страшные истязания, совершаемые турками над единоверными и единокровными братьями-славянами, тотчас же решили сделать добровольный сбор по всему приходу. Жертвовал всякий, кто чем мог, кто холстом, кто хлебом, а кто какими-либо вещами.¹² Прихожане Саратовской губернии к июлю 1876 года пожертвовали в Саратовскую консисторию более пяти тысяч рублей,¹³ и так происходило повсеместно по всему Поволжью. Следует сказать, что религиозный фактор, единство религий играли огромную роль среди значительного числа городских обывателей и особенно крестьянского люда. В.И. Немирович-Данченко описывает, как на одной из волжских пристаней проходил сбор пожертвований в пользу славян, организованный местными сотрудниками Общества Красного Креста: „Братцы, за убиенных братьев во

8 Ibid, 198.

9 Ibid, 199.

10 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 14, 26-27; Док. 15, 27; Док. 54, 62 и др.

11 См. напр.: Ibid, Док. 147, 136.

12 Ibid, Док. 47, 57.

13 Саратовские губернские ведомости, 16. 11. 1876.

Христе!.. Православные, на помощь ...толпа отхлынула на пароход и выждала, пока с тарелочкой не обошли каждого из них. Ни одна рука не оказалась оскудевшей, медные пятаки, копейки валились туда, все это потом добытое на страдной летней работе!"¹⁴

Развернувшееся по всей России движение помощи носило демократический характер, это было сочувствие бедняка, который сам познал невзгоды и лишения. Во многом из крестьянских и рабочих трудовых копеек складывались те большие суммы, которые пересылались славянскими комитетами на Балканы. Особая роль крестьянства, его вклада „на жертву страждущих братий“ отмечена и в докладе шефа жандармов Н.В. Мезенцева Александру II.¹⁵

Во время Апрельского восстания 1876 г. в Болгарии в Самаре приступили к изготовлению легендарного Самарского боевого знамени, как символа русско-болгарского братства и единства, предназначенного для болгарских повстанцев. Сообщение о восстании пришло в Самару 30 апреля, когда оно было еще на подъеме. Непосредственное руководство по исполнению данной инициативы взял на себя видный самарский общественный деятель Петр Владимирович Алабин, являвшийся к тому же членом Петербургского отдела Московского славянского комитета. Однако, как полагают некоторые историки, подавление восстания в конце мая 1876 года не позволило передать знамя.¹⁶ Это предположение ошибочно. Нам известен только год изготовления знамени – 1876 г.,¹⁷ но не месяц. В силу трудоемкости процесса изготовления знамени это не мог быть май. Но даже не это главное. Здесь важно отметить, что знамя и не могло быть передано повстанцам, даже если восстание продолжалось и более длительный период. Поскольку это бы означало прямую поддержку повстанцев со стороны России, а это, как отмечалось выше, было

14 Немирович-Данченко В. И., *По Волге (очерки и впечатления летней поездки)*, 188.

15 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 152, 142.

16 Яковлев Н. Н., *Дружба навечно*, Куйбышев 1969, 34; Ценов Й., „Знамя и губернатор. Самарское знамя и Петр Владимирович Алабин“, *Петр Алабин и Самарское знамя*, Самара 2008, 9.

17 „Журнал заседания Самарской городской думы о вручении болгарским дружинам знамени от Самары 17 апреля 1877 г.“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 170, 163; Московский О. В., *Летопись жизни Петра Алабина (1866-1896)*, Самара 1999, 46.

исключено распоряжением императора Александра II от 23 августа 1875 года, которое автоматически распространялось и на Болгарию.

Если бы это случилось и стало достоянием гласности, то разразился бы грандиозный дипломатический скандал из-за вмешательства России во внутренние дела Османской империи, а в тот период Россия пока еще не помышляла о войне с Турцией. Вероятность войны с Турцией начнет в российском руководстве рассматриваться лишь с октября 1876 года, хотя в прессе, как, впрочем, и в народе, возможность войны с Турцией начнет обсуждаться уже в июне. Кроме того, даже если гипотетически предположить, что самарцы в обход вышесказанного решили бы доставить знамя болгарам, то трудно представить, как бы это им удалось сделать, так как Болгария была наводнена турецкими войсками и знамя бы неизбежно попала в руки турок, и у него не было бы столь славной истории. К тому же после жестокого подавления Апрельского восстания сами болгары вновь восставать не торопились.

Надо сказать, что в то время в народной среде сложилось довольно устойчивое представление о славянском единстве, тесном этническом родстве. В.И. Немировичу-Данченко в волжском селе Золотом местные жители говорили: *„Нас бьют, нас обижают... Это не серб, а русский. Какой такой болгарин? После того и владимирец не русский? А за свое мирское дело мы целым миром и станем.“*¹⁸

Боснийско-Герцеговинское восстание 1875-1876 гг. вызвало искреннее сочувствие в Сербии. Подписав военно-политический союз с Черногорией в июне 1876 г., сербский князь Милан Обренович объявил о начале войны с Турцией. Начиная войну, Сербия рассчитывала на помощь России. Однако в российском правительстве поначалу существовало опасение повторение результатов Крымской войны, что психологически давило на руководство российской дипломатии. В июле 1876 г. канцлер А.М. Горчаков в весьма резкой форме высказал мнение правительства по поводу балканских событий сербскому агенту Протичу: *„Вы против наших советов начали войну, сами и выпутывайтесь: Россия дала слово своим соседям соблюдать нейтралитет и сдержит его, не окажет вам ни прямой, ни косвенной помощи, не даст вам ни гроша! Все, что мы можем сделать, это не препятствовать частным лицам давать вам деньги, если они этого*

18 Немирович-Данченко В. И., *По Волге (очерки и впечатления летней поездки)*, 192.

захотят.¹⁹ Разрешить сербский кризис дипломатическим путем не удалось, поскольку мирные предложения русской правительства не встречали поддержки со стороны западных государств. В Поволжье вступление Сербии в войну было встречено с большим воодушевлением, в том числе и церковью. Так, например, в решении Самарской духовной консистории, призванном поддержать воззвание Московского славянского благотворительного комитета о помощи воюющим с Турцией сербам и черногорцам, внимание акцентировалось на том, что „сербская и черногорская рать ринулись в бой – начинается страшная, кровавая, последняя борьба славянства с исламом. Для славян эта борьба на жизнь и смерть; они решились добиться независимости или погибнуть“. Самарская духовная консистория призвала священнослужителей организовать специальный сбор пожертвований в пользу сербов и черногорцев,²⁰ что и было исполнено.²¹

На помощь Сербии отправились отряды русских добровольцев, в том числе и из Поволжья, где они вливались в ряды Тимокско-Моравской армии, главнокомандующим которой был отставной русский генерал М.Г. Черняев. Как свидетельствовала самарская пресса того времени, они „идут ...в убеждении, что смерть на земле, облитой христианской кровью, будет угодна Богу, идут потому, что видения во сне указывают им путь в Сербию... Эти матери, жертвующие детей, эти просители смерти за веру, не знамение ли, говорящее, какой вопрос для России разрешается на Балканах. Какая грозная и сознающая себя сила рвется туда разрубить мечом цепи рабства.“²² Таким эмоциональным образом пресса, и не только самарская, отражала суть происходивших событий.

Общая численность самарских добровольцев составляла 88 человек, но здесь не учтены лица, которые отправились в Сербию за свой счет. Больше всего добровольцев в Сербию было из Самарской и Нижегородской губерний. Из последней уехало в Сербию 79 волонтеров.²³ Казань же помимо волонтеров поставляла медиков, в том числе и санитарные отряды. Попутно заметим, что казанский

19 Золотарев В. А., *Противоборство империй. Война 1877-1878 гг. – апофеоз Восточного кризиса*, Москва 2005, 14.

20 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 58, 66-67.

21 Ibid, Док. 79, 81; Док. 82, 83-84.

22 Ibid, Док. 95, 94.

23 Григорьев И. М., „Участие добровольцев Среднего Поволжья в национально-освободительном движении южных славян (1876 год)“, *Революционное движение*

губернатор Н.Я. Скарятин отнюдь не относился к почитателям „славянского дела“. В самом начале сентября 1876 г. он запретил проводить в дальнейшем подписку в пользу славян (которая, кстати, шла под патронажем его супруги П.И. Скарятиной), допускал оскорбительные высказывания в адрес людей, „преданных славянскому делу“, и т.п. Оценивая эти и аналогичные его поступки, казанский общественный деятель Н. Агафонов в письме к идеологу и лидеру славянофилов И.С. Аксакову замечал, что подобное поведение Н.Я. Скарятин вполне объяснимо, поскольку он „ярый защитник политики Дизраели, видящий в славянском движении один бунт.“²⁴ Собственно говоря, такое можно было сказать не об одном Скарятине. Поскольку разраставшееся народное движение в защиту славян застало врасплох административное руководство Российской империи, то одни губернаторы сами становились во главе его, другие же запрещали сборы в пользу славян, а на энтузиазм в крестьянской среде смотрели чуть ли не как на бунт.²⁵

Всего по неполным данным из Поволжья в Сербию уехало более 400 волонтеров, хотя желающих было гораздо больше; туда же было отправлено несколько санитарных отрядов. Если учесть, что общее число добровольцев по всей России составило по приблизительным данным цифру в 4300 человек,²⁶ то следует заметить, что поволжские добровольцы составили довольно солидную их часть.

Добровольческое движение на Балканы в 1876 г. не санкционировалось правительством и не организовывалось славянофилами. По признанию И.С. Аксакова, добровольческое движение „не только не могло быть сочинено комитетом (Московский славянский благотворительный комитет. – Ю.А.), не только не способно было втис-

ние в Среднем Поволжье и Приуралье. Научные труды, Т. 183, Вып. 1, Куйбышев 1977, 25.

24 Народы Поволжья и национально-освободительная борьба южных славян в 1875-1878 гг., сост. Ю. П. Аншаков, В. М. Хевролина, Н. И. Хитрова, *Самарское Поволжье с древности до конца XIX в. Сборник документов и материалов*, Самара 2000, Док. 50, 401-402.

25 Немирович-Данченко В. И., *По Волге (очерки и впечатления летней поездки)*, 198.

26 Исследователь С.А. Кочуков, ссылаясь на данные Российского государственного военно-исторического архива, определяет численность русских добровольцев-волонтеров цифрой в 1431 человека, указывая при этом, что это вероятно были непосредственные участники боевых действий (Кочуков С. А., „За братьев-славян“: русско-турецкая война 1877-1878 гг. в восприятии общества, власти и армии Российской империи, Саратов 2012, 216).

нуться в какие-либо комитетские рамки, но перешло далеко за его края и почти подавило собой нашу скромную организацию.”²⁷ Это движение носило полностью народный, массовый характер.

Поволжские добровольцы – это люди самого разного общественного положения: бывшие офицеры, которым Александр II дал все же право выходить во временную отставку и вступать волонтерами в сербскую армию, унтер-офицеры, солдаты, крестьяне, мещане, дворяне, рабочие, студенты, служащие, представители интеллигенции. Выходцы из самых разных слоев общества, они каждый по-своему воспринимали цели и задачи национально-освободительной борьбы балканских народов, по-разному складывались их судьбы. Для нижегородского помещика Василия Васильевича Ящерова поездка в Сербию волонтером обернулась не только участием в боях с турками, но и довольно спокойной жизнью с прогулками по Белграду.²⁸ Для казанского волонтера К.Н. Богданова, а также саратовских добровольцев Е.Д. Коровина, А.М. Чекмазова, В.Ф. Фермора и Е.Н. Левашова поездка в Сербию закончилась их героической гибелью.²⁹ Последний был посмертно награжден сербским орденом „Такова“, о чем в личном письме к матери Левашова сообщил министр иностранных дел Сербии Йован Ристич.³⁰ Нередко русские добровольцы, приехавшие в Сербию, были предоставлены сами себе и зачастую находились без средств, „...без толку шлялись по „кафанам“, проедаая все свои деньги в ожидании. Но никому не было до них дела. А как идти без провожатых, без пищи, без подвод, без оружия, и куда? До сих пор вижу господина в цилиндре, в подбитом воз-

27 Аксаков И. С., *Сочинения*, Т. I, Москва 1886, 218.

28 Ящеров В. В., „В Сербии 1876-1877 гг. Записки добровольца“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 276-297.

29 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 122, 117-118; Док. 136, 127-128. В связи с гибелью русских добровольцев в Сербии жители г. Пензы выступили с почином перед Московским славянским благотворительным комитетом об организации денежных пожертвований в пользу семей погибших добровольцев. После смерти В.Ф. Фермора среди саратовского населения была развернута кампания по сбору пожертвований в пользу его малолетних детей, оставшихся сиротами (*Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 59, 67-68; Саратовский справочный листок, 27. 7. 1876).

30 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 151, 140-141.

духом пальто, дрожащего от холода и просящего поделиться куском хлеба: у него не было ни гроша, а до генерала Дандевиль далеко”,³¹ – отмечал в своих воспоминаниях нижегородский доброволец В.В. Ящеров. К тому же, как отмечал А.Л. Шемякин, неорганизованность русских добровольцев в Сербии была обусловлена и тем, что штаб генерала Черняева не осуществлял планомерного руководства армией – все делалось экспромтом, а сам М.Г. Черняев отдавал директивы без всякой системы, хаотично. Также весомым недостатком в деятельности главнокомандующего Тимокско-Моравской армии было то, что он сосредоточился во многом на политике, а не на военном руководстве боевыми операциями.³² Погибший в бою в Сербии Н.Н. Раевский также негативно оценивал организаторские и военные качества М.Г. Черняева, замечая, что „война ведется без плана и без всякого порядка; мы не имеем разъездов и не знаем, где неприятель и сколько его, пока не сойдемся с ним. Сербские офицеры негодуют на такой образ действия и говорят, что, если его еще терпят, то только из опасения оскорбить национальное чувство русских...”³³

Большой вклад не только в лечение раненых сербов, но и в становление сербской медицины внесли казанские врачи во главе с приват-доцентом Казанского университета Николаем Ивановичем Студенским.³⁴ Вместе с тем следует сказать, что среди части татар-

31 Ящеров В. В., „В Сербии 1876-1877 гг. Записки добровольца“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 249. Такая ситуация во многом сложилась еще и из-за того, что представители Московского и Петербургского славянских комитетов генерал В.Д. Дандевиль и В.Н. Теплов прибыли в Сербию лишь в середине сентября 1876 г. До их приезда добровольцы были на попечении Сербского военного министерства. Затем оформление добровольцев стало носить более официальный характер: необходимо было представиться В.Д. Дандевилу и получить у него 25 рублей дукатами (Подробнее см.: Кузьмичева Л. В., „Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г.“, *Россия и восточный кризис 70-х гг.*, Москва 1981, 84).

32 Шемякин А. Л., *Смерть графа Вронского*, Санкт-Петербург 2007, 72-73.

33 Ibid, 140. Раевский Николай Николаевич, доброволец, отставной полковник русской армии, внук знаменитого героя Отечественной войны 1812 г. Н.Н. Раевского. Погиб в сражении под селом Горним Адровацем 20 августа 1876 г. По версии А.Л. Шемякина именно Н.Н. Раевский послужил Л.Н. Толстому прототипом образа Алексея Вронского в романе „Анна Каренина“.

34 См. об этом: Студенский Н. И., „Организация казанского санитарного отряда, бывшего в Сербии, и его деятельность в г. Крагоевце“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 297-307.

ского населения Казанской губернии, преимущественно богатого, наблюдалось сочувственное отношение к туркам. То же самое присутствовало и среди части мусульманского духовенства, финансировавшегося зажиточными татарами. По неподтвержденным, основанным на слухах, данным, некоторые татары-новобранцы, проходившие службу не в Казанской губернии, в письмах к родителям просили их одобрения на побег к туркам. В связи с этим над состоятельными татарами и некоторыми фанатичными муллами, „фантазирующими в Восточном вопросе“, было учреждено наблюдение – отмечалось в донесении в МВД казанского губернатора Н.Я. Скарятин.³⁵ Русское же крестьянство, жившее по соседству с татарами, положительно отзывалось об основной массе татарского населения, говоря о нем: „Эти смиренные, они ничего... Они не повинны в злодействах.“³⁶

Среди добровольцев-волжан, людей молодых и среднего возраста, выделяется примечательная и колоритная фигура жителя Симбирской губернии Василия Николаевича Кочеткова. Он родился в 1785 г. и провел на действительной военной службе более 60 лет. Летом 1876 г., когда ему шел 92-й год, он ушел добровольцем в Сербию, а затем участвовал в русско-турецкой войне 1877-1878 гг. В боях за Шипку он потерял ногу.³⁷

Следует отметить и такой факт, что под влиянием отцовского примера в Сербию устремлялись дети школьного возраста. Так, три малолетних воспитанника Нижегородского дворянского института: Зыбин, Лютов – 12 лет и Николаев – 14 лет, под влиянием Зыбина, чей отец воевал в Сербии, решили „пробраться“ в Сербию, чтобы помогать славянам, даже не зная, что война уже закончилась. Добраться им удалось до Вязников, где они были задержаны начальником станции Николаевым, отцом одного из беглецов, который вы-

35 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 38, 48-49. По аналогичному поводу, связанному с появлением турецких мулл-агитаторов среди башкир, В.И. Немирович-Данченко приводит следующий разговор, состоявшийся у него на Каме: „Ничего, пушай, – отозвались крестьяне. – Башкиры народ смиренный, робкий народ. Ну а ежели эти самые муллы нам попадутся – справимся. К становому не сведем. Как они у себя с нашими, так и мы здесь с ихними!“ (Немирович-Данченко В. И., *По Волге (очерки и впечатления летней поездки)*, 195-196).

36 Ibid, 195.

37 Всемирная иллюстрация, №1, 1893, 17.

сек своего сына, а затем всех трех воспитанников отправил обратно по месту учебы.³⁸

По мере развития событий на Балканах уже тогда в народной среде ширились слухи о скорой войне с Турцией. В одном из саратовских сел В.И. Немирович-Данченко стал свидетелем следующего разговора: „Сказывают, скоро на турку войной пойдем. Освобождать... Только царский указ – все в ополчение... Полно им лютовать, полно им души неповинные губить! Доколе терпеть это? Знамо – скоро войне быть! И везде одно и то же, по всей Волге... Недавний раб стремится уже сокрушить чужие цепи. Освобожденные уже хотят освободить.“³⁹ Далее В.И. Немирович-Данченко замечал: „Не думая, не гадая, не пускаясь в теологические тонкости, не зная этнографических данных, народ чувствует, что там своих душат и режут... Русский народ не выделяет славян из своей среды; сообщение о новом злодеянии над ними он встречает, как нечто личное, как обиду, нанесенную ему, а не чужому племени – и мстить он станет за себя.“⁴⁰

Отношение населения к событиям на Балканах являлось предметом пристального изучения губернских жандармских управлений Поволжья. Начальник Саратовского губернского жандармского управления полковник Гусев сделал по этому поводу следующие выводы: „Движение в пользу славян Балканского полуострова нашло в среде всех классов населения Саратовской губернии сочувственный отклик. Интеллигентное сословие видит в помощи славянам задачу, возложенную на Россию историей; низший класс населения сочувствует славянам как страждущим единоверцам, подавленным врагами христианства“. В Саратове „как центре умственного движения“ первое направление преобладало над вторым.⁴¹

Успешно начав войну с Турцией, плохо вооруженные и плохо обученные сербские войска стали терпеть поражения. Русская общественность все настоятельней требовала от правительства выступить в защиту славян и объявить войну Турции. В Адресе Самарского губернского дворянского собрания Александру II в связи с его намерением объявить мобилизацию армии внимание заострялось на том,

38 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 176, 167.

39 Немирович-Данченко В. И., *По Волге (очерки и впечатления летней поездки)*, 191.

40 *Ibid*, 196-197.

41 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 147, 136.

что главнейшей причиной бедствий и страданий балканских славян является „их братство с нами по вере и крови. Так как мы убеждены: постигни такая же страшная судьба не славян, не православных, а народ другой какой национальности – во имя облегчения его судьбы был бы уже обнажен не один меч в Европе.“⁴²

В аналогичном Адресе Симбирского дворянского собрания Александру II отмечалось: „Не для честолюбивых замыслов, не для расширения пределов вашей необъятной империи готовы вы обнажить свой меч. Этот меч принесет угнетенному Востоку свободу совести и безопасность домашнего очага... и имя Царя-Освободителя, давно усвоенное вам народною любовью, с тем же чувством будет повторяться нашими балканскими братьями.“⁴³ Справедливости ради следует сказать, что в Поволжье звучали и иные голоса, выступавшие против возможной войны России с Турцией. К числу противников войны относился и помощник начальника Нижегородского губернского жандармского управления П.С. Перфильев. Он полагал, что как бы Россия сочувственно не относилась к угнетенным балканским христианам, все же у нее достаточно своих внутренних проблем, как социальных, так и финансовых, и именно ими нужно заняться в первую очередь, а не ввязываться в войну.⁴⁴ Забегая вперед, заметим, что подобные суждения имели под собой определенную реальную почву, поскольку война с Турцией потребует колоссальных финансовых затрат, приведет к большим людским потерям, что не лучшим образом скажется и на внутреннем положении России.

После провала попыток урегулирования дипломатическими средствами конфликта на Балканах Александр II, понимая, что дальнейшее промедление может привести к ослаблению позиций России на Балканах и падению ее престижа среди балканских славян, 12 (24) апреля 1877 г. находясь в Кишиневе, издал Манифест о начале войны с Турцией. Подавляющее большинство населения Поволжья приветствовало войну, видя в ней единственное средство освобождения славян. Это относится как к православным, в том числе и старообрядцам, так и представителям иных конфессий, чему имеются неоднократные свидетельства.

Так, в Адресе татарского населения Нижегородской губернии Александру II выражалась готовность „лечь костями за достижение

42 Ibid, Док. 148, 137.

43 Ibid, Док. 157, 150.

44 Ibid, Док. 23, 35-36.

такой же счастливой жизни, какую пользуемся мы под высокою державою вашего величества.⁴⁵ Казахи Букеевской (Внутренней) орды „...показали себя достойными называться верноподданными русского белого царя, пожертвовав на нужды настоящей войны 7 тыс. руб., до 500 лошадей, 500 полушубков и несколько кибиток“, – отмечалось в политическом обзоре помощника начальника Саратовского губернского жандармского управления майора Латухина.⁴⁶

В Адресе калмыков Астраханской губернии к Александру II высказывалось „горячее желание быть участниками на поле брани в рядах армии вашего величества за освобождение угнетенных христиан.“⁴⁷ Надо сказать, что турецкое руководство, прекрасно зная о многонациональном составе населения Поволжья и о том, что здесь проживает множество мусульман, пыталось распространить в Поволжье свою агентурную сеть с целью организации выступления мусульман, и в первую очередь татар. Однако эти надежды оказались беспочвенными. Например, в деревне Камышла Бугурусланского уезда Самарской губернии был арестован полицейским сотником-татарин турецкий шпион Амаскар Хасан-оглы, который обратился к сотнику со следующими словами: „Я послан из Турции, где мне сказали, чтобы я узнал от татар, живущих в России, согласны ли они помогать в войне, и что скажут татары – передать им. Аллах тебя накажет, что нет от тебя помощи мусульманам“. Однако его заклинания оказались безрезультатными, и турецкий шпион был отправлен сотником в губернское жандармское управление.⁴⁸ В эту войну, в отличие от сербо-турецкой войны 1876 г., в Поволжье не было отмечено каких-либо явных протурецких настроений, а случаи дезертирства и перехода татар на сторону турок были, но крайне редко. И это несмотря на то, что, например, 6-й пехотный Либавский полк на 30% состоял из татар, которые в дальнейшем отлично зарекомендовали себя в боях, имели награды за отвагу, проявленную в сражениях.⁴⁹

В Поволжье широко развернулось движение помощи армии. Начальник Симбирского губернского жандармского управления полковник П.М. фон Брадке информировал Петербург, что „городская

45 Ibid, Док. 204, 192.

46 Ibid, Док. 242, 217-218.

47 Ibid, Док. 217, 201.

48 Ibid, Док. 200, 188.

49 См. об этом: Лопатин И., „Три года из жизни 6-го пехотного Либавского полка“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 572-618.

управа ввиду войны пожертвовала 5 тыс. руб. в пользу больных и раненых воинов.⁵⁰ Пожертвования шли в больших количествах. Все Поволжье готово было откликнуться на нужды армии, воюющей за освобождение братского болгарского народа.⁵¹ На санитарные нужды армии по Поволжью было собрано более миллиона рублей. Только Саратовская губерния собрала 325 тысяч рублей.⁵² 100 тысяч рублей для раненых и больных воинов и на санитарные нужды армии пожертвовала Казанская городская дума, что стоит, вероятно, сравнить со 131 рублем, собранным казанскими купцами в пользу раненых во время Крымской войны.⁵³ Во многих поволжских городах и даже селах по инициативе властей, местных отделений Общества попечения о больных и раненых воинах, Обществ Красного Креста и местных землевладельцев открывались госпитали и лазареты.⁵⁴

Ярким событием, олицетворяющим дружбу русского и болгарского народов в годы русско-турецкой войны 1877-1878 гг., стало вручение Болгарскому ополчению Самарского знамени. От Самары делегация (П.В. Алабин и самарский городской голова Е.Т. Кожевников) со знаменем по Волге доплыла до Сызрани, оттуда поездом до Москвы. В Москву делегация прибыла 23 апреля 1877 года. Помещенное в Чудовом монастыре поверх мощей святого Алексия – покровителя Самары – оно стало предметом внимания народа, императора Александра II и его семьи. Из Москвы, проделав долгий путь, знамя прибыло 4 (16) мая 1877 года в румынский город Плоешти, куда перебралась часть болгарских ополченцев. Торжественное вручение знамени произошло 6 (18) мая в лагере Болгарского ополчения в полутора верстах от Плоешти.

Вручая знамя, гласный Самарской городской думы П.В. Алабин сказал: „Издалека, через всю русскую землю оно нами принесе-

50 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 182, 172.

51 *Ibid*, Док. 189, 178-179; Док. 190, 179; Док. 205, 192 и др.

52 *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах. 1875-1878*, Москва 1978, 386.

53 Соколов А. Р., *Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства (начало XVIII – конец XIX вв.)*, Санкт-Петербург 2007, 568.

54 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 206, 193; Док. 207, 193; Док. 213, 198-199; Док. 230, 209-210 и др.

но к вам, как бы живое свидетельство того, что оно дается не одним каким уголком России, а всею русскою землею..."⁵⁵

В день вручения знамя представляло собою трехцветное шелковое полотнище следующих размеров: ширина – 140 см, длина – 160 см от древка. Изготовлено оно из двойной четырехслойной шелковой ткани в три цвета и подшито изнутри более тонким шелком. Простроченные сверху вниз цвета знамени таковы: пурпурный, белый и темно-синий. В середине знамени из двух кусков черного шелка оформлен четырехконечный крест. На лицевой стороне знамени написан образ Иверской Святой Богородицы, а на обратной – лики святых просветителей Кирилла и Мефодия. Влево и вниз от иконы – подпись художника Н.Е. Симакова. Над именем – год изготовления. Древко с копьевидным навершием из серебра в византийском стиле (автор – художник Рошфор) было изготовлено в Москве на фабрике Овчинникова. На позолоченной скобе надпись черной эмалью: „Болгарскому народу, город Самара, 1876 год.“⁵⁶

Следует сказать, что русское командование поначалу не доверяло Болгарскому ополчению. Болгары, входившие в ополчение, это были крестьяне, ремесленники, интеллигенция, которые были слабо подготовлены к военным действиям. Более или менее умели воевать только те болгары, которые принимали участие в сербо-турецкой войне 1876 года. Болгарским ополченцам следовало доказать свою боеспособность, что и произошло в сражении под Эски-Загрой (Стара Загорой) 19 (31) июля 1877 г., которое стало одной из самых ярких страниц боевой дружбы русских и болгар. В этом бою против 15-тысячного войска Сулеймана-паши участвовало 2000 болгарских ополченцев и 1500 русских кавалеристов. После ряда маневров турки направили всю мощь своего удара на позицию, которую защищала 3-я знаменная дружина Болгарского ополчения. Наступил самый ответственный момент боя, ставшего героической страницей в истории знамени и Болгарского ополчения. В ходе сражения были тяжело ранены знаменосцы Антон Марчин и Булаич. Знамя переходит в руки унтер-офицера А. Цимбалюка, также сраженного турецкой пу-

55 Ibid, 683.

56 Храмов Л., „Самарское знамя на Балканах“, *Освободительная война 1877-1878 гг. и роль Болгарского ополчения. Сборник докладов и сообщений, прочитанных на юбилейных научных конференциях в Казань, Стара Загора и Самаре в 1987-1898 гг.*, Самара 1992, 17; Ценов Й., Ценов Й., „Знамя и губернатор. Самарское знамя и Петр Владимирович Алабин“, *Петр Алабин и Самарское знамя*, 28-29.

лей. Его подхватил болгарский ополченец Стоян Станишев, но и он пал на поле боя. Убит и ефрейтор С. Минков, черногорцы знаменных рядов, воевавшие в рядах Болгарского ополчения, были также убиты. В этот критический для боя момент прозвучал приказ командира 3-й дружины ополчения русского подполковника П.П. Калитина: „Все под знамя!“ Ополченцы железным кольцом окружили Самарское знамя. Калитин поднял знамя и с кличем: „За мной вперед!“ увлек за собой бойцов на новый прорыв, но и он погиб в сражении. С поле боя знамя вынес русский унтер-офицер Фома Тимофеев. Участник ополчения Л. Филиппов в своих воспоминаниях замечал, что ополченцы дрались как львы за знамя, ибо позор при потере знамени, полученного от русского народа, пал бы на всю *Болгарию*.⁵⁷

Следует сказать, что потери знаменной дружины в этом бою были большими. Из 496 человек в строю осталось 207 воинов, а из 14 офицеров невредимыми из боя вышли только пятеро. И хотя Эски Загру не удалось удержать, и разрушенный город был захвачен турками, но их части не смогли продолжать наступление и дали возможность русским войскам укрепиться на Шипкинском перевале. Знаменитый русский художник-баталист В.В. Верещагин, посетивший Эски Загру через несколько месяцев после сражения так описывал город: „Теперь днем еще лучше было видно, как страшно город Эски Загра был разорен: если бы не дымовые трубы, там и сям торчавшие, то можно было бы видеть человека с одного конца города на другом. Страшно распорядились здесь турки с болгарами.“⁵⁸

Город Эски-Загру пришлось все-таки оставить, город был разрушен и сожжен турками, но их части не смогли продолжать наступление и дали возможность русским войскам укрепиться на Шипкинском перевале. Генерал И.В. Гурко высоко оценил героизм болгарских

57 О сражении под Эски-Загрой см.: Кисов С., „Действия III дружины“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 673-677; Депрерадович Ф. М., „Бой под Эски-Загрой“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 692-694; Стессель А. М., „3-я дружина Болгарского ополчения в бою под Ески-Загрой (Из дневника участника)“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 694-701; Улунян А. А., *Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига. 1877-1878 гг.*, Москва 1994, 132-134; Храмов Л., „Самарское знамя на Балканах“, *Освободительная война 1877-1878 гг. и роль Болгарского ополчения*, 18-19.

58 Верещагин В. В., Скобелев. *Русско-турецкая война 1877-1878 гг. в воспоминаниях В.В. Верещагина*, Москва 2007, 281.

ополченцев: „Это было первое дело, в котором вы сражались с врагом, и в этом же деле вы сразу показали себя такими героями, что вся русская армия может гордиться вами... Вы – ядро будущей болгарской армии. Пройдут года, эта будущая болгарская армия скажет: ‘Мы потомки защитников Эски-Загры’.”⁵⁹

Волжане участвовали в боях с турками на Балканах в составе 2-й, 3-й и 35-й пехотных дивизий в составе следующих полков: 5-го Калужского, 6-го Либаевского, 7-го Ревельского, 8-го Эстляндского, 9-го Староингерманландского, 10-го Новоиенгерманландского, 137-го Нежинского, 138-го Болховского, 139-го Моршанского и 140-го Зарайского.⁶⁰ Всего в ряде поволжских губерний (Нижегородской, Казанской, Симбирской, Самарской, Саратовской) было призвано в ходе первой мобилизации 24234 человека и 84492 человека запасных. В ходе второй мобилизации – 41000 человек, призванных и 60117 запасных.⁶¹ Военные части из Поволжья воевали на самых ответственных участках русско-турецкой войны. В сражении у Ловчи 6-му Либаевскому полку были дарованы Георгиевские знамена с надписью: „За взятие г.Ловчи 22 августа 1877 г.”⁶² Войска 2-й и 3-й дивизий участвовали в штурме Плевны. Особо отличился под Плевной 7-й пехотный Ревельский полк, входивший в состав отряда генерала Скобелева. По выражению Скобелева об одном из эпизодов сражения под Плевной „Ревельский полк шел как на парад”. „Подойдя к редуту №1 (редут Казанлык – Ю.А.), полк с криком „ура!” бросился на него, тогда неприятель обратился в бегство, и редут остался в

59 *Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове*, Санкт-Петербург 1900, Вып. 24, 323.

60 Вследствие военных реформ 1860-х гг. названия полков не всегда совпадали с названиями населенных пунктов. В связи с этим начальник 3-й пехотной дивизии П.П. Карцов замечал: „К сожалению, наши реформаторы 60-х годов при осуществлении своих идей не обращали внимания на то, что своими переделками они подрывали нравственную и историческую связь прошедшего с настоящим”. (Карцов П. П., *Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П.П. Карцова, Ч.II. 1876-1878 год*, Санкт-Петербург 1888, 535).

61 Григорьев И. М., *Участие народов Среднего Поволжья в национально-освободительной борьбе южных славян в период Восточного кризиса. 1875-1878 гг.*: диссертация на соискание учёной степени канд. ист. наук, Куйбышев 1978, 124-125.

62 Лопатин И., „Три года из жизни 6-го пехотного Либаевского полка (воспоминания участника кампании 1877-1878 гг.)”, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 590.

наших руках. В числе трофеев в редуте оказались два крупновских орудия, оставленными турками“ – замечал один из участников августовского штурма Плевны.⁶³ Вместе с тем следует заметить, что страсть „Белого генерала“, любимца солдат и русского офицерства, к лобовым атакам, в том числе и под Плевной стоило многих жертв русским войскам, не всегда оправданным. Бои под Плевной были тяжелыми и кровавыми. Три штурма окончились безрезультатно. Достаточно сказать, что Плевна после трехмесячной осады капитулировала только в самом конце ноября 1877 г. Падение Плевны было отмечено празднованием во многих поволжских городах. В Казани дома были украшены флагами, развешены транспаранты „Плевна пала, ура!“, вечером весь город был иллюминирован.⁶⁴ В российском руководстве отслеживалась реакция населения на победы русского оружия. Так, Александр II велел передать искреннюю благодарность купцам и мещанам посада Дубовка Саратовской губернии за поздравления по случаю взятия Плевны.⁶⁵

Эпизод с героической обороной Шипки в годы русско-турецкой войны широко известен. Но мало кто знает о тяжелейших потерях зимой, когда из-за болезней, вызванных плохим питанием, декабрьских морозов, не имевшие зимнего обмундирования полки превращались в батальоны, а батальоны в роты. Львиная доля потерь на Шипке зимой была не результатом боевых действий, а преступного разгильдяйства интендантской службы.⁶⁶

Между тем, 3-я пехотная дивизия генерал-лейтенанта Павла Петровича Карцова, чье имя стоит в одном ряду с именами М.Д. Скобелева и И.В. Гурко, пришедшая на Балканы из Нижнего Новгорода и состоявшая помимо прочих воинских подразделений, из 9-го Староингерманландского и 10-го Новоингерманландского полков, в тяжелейших зимних условиях 1877 г. преодолела на Балканах Троянов перевал, никакого сравнения с которым не выдерживал даже знаменитый Шипкинский перевал. Местные жители из-за трудней-

63 „Журнал военных действий 7-го пехотного Ревельского полка за время минувшей русско-турецкой войны 1877-1878 годов“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 349.

64 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 238, 215.

65 Ibid, Док. 239, 216.

66 Виноградов В. И., *Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и освобождение Болгарии*, Москва 1978, 170-171.

шей проходимости называли его „Смерть магарска“, то есть „гибель ослов“. Об этом перевале начальник германского Генерального штаба фельдмаршал Хельмут Мольтке (старший) писал: „Тот генерал, который вознамерится перейти через Троян, заранее заслуживает имя безрассудного, потому что достаточно двух батальонов, чтобы задержать наступление целого корпуса.“⁶⁷

Действительность полностью подтвердила такую оценку Троянова перевала. Один из участников перехода через Троянов перевал писал о нем следующее: „Узенькая тропинка, проложенная вчера разведчиками, нередко шла по самому краю лесистых обрывов. Глянешь вниз – и конца не видно крутому склону. Один неверный шаг, один скользкий скат на косогоре и все это, тяжести и люди, мгновенно рухнут в пропасть... Было о чем призадуматься.“⁶⁸ Сам генерал Карцов вспоминал, что пришлось передвигаться „... до пояса в снегу, проваливаясь в занесенные ямины, скользя по оголенным плитам“. Был мороз, но „люди обливались потом, а дышать было почти нечем; воздух, скованный стужею, на высоте 5000 футов был так разрежен, что у некоторых показалась кровь из носа, ушей и горла.“⁶⁹

В конце декабря 1877 г. Троянский отряд Карцова, насчитывавший около 6,5 тысяч человек и 8 орудий, понес минимальные потери (145 человек убитых, раненых, без вести пропавших и обмороженных), сбросил турок с перевала и в январе 1878 г. вышел в Южную Болгарию, где турецкие войска были окончательно разбиты, а турки бежали. Вместе с турецкими войсками бегством спасалось и мирное турецкое население, которое „пораженное паникой, бежит целыми отрядами и караванами, само не зная куда, нападает на встречающееся болгарское; они режут, душат друг друга; при одном слухе о приближении русских турки бросают дома и имущество, сыновья – дряхлых отцов, матери – полуживых детей, которых подбирали и многих спасали наши солдаты.“⁷⁰ Пленные турки говорили, что паническое бегство совершилось потому, что никто не считал возможным переход русских через Троян. „А если уже через него

67 Карцов П. П., „Троянов перевал“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 626.

68 Ibid, 631.

69 Ibid, 632.

70 Карцов П. П., *Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П.П. Карцова, Ч. II. 1876-1878 год*, 755.

перешагнули, то где же после этого не пройдут их силы?“⁷¹ За боевые отличия Староингерманландскому и Новоингерманландскому полкам, составлявшим костяк Троянского отряда, были даны Георгиевские знамена с надписью „За переход через Балканы у Трояна.“

Следует сказать, что на завершающем этапе войны в русских войсках стало наблюдаться определенное разочарование в болгарях как в союзниках. Например, П.П. Карцов сетовал болгарскому священнику Макарию, что болгары крайне неохотно помогали русским при подготовке операции по взятию Троянова перевала.⁷² Следует заметить, что болгары, верившие в исключительное братство русского народа, видели в нем, помимо прочего, некую обязанность со стороны России по освобождению болгар. То, что под воздействием военных реалий стала наблюдаться к концу войны некая ломка стереотипов восприятия „братьев-славян“ в солдатской среде, отмечала и единственная женщина-корреспондент в русской армии Н.В. Каирова, вспоминая такой разговор с солдатами:

„- А с братушками не жаль расставаться?

- Солдатики даже остановились от изумления при таком нелепом, по их мнению, вопросе...

- С братушками-то, вымолвил, наконец, один; чтоб их бесы драли!

- Чтоб им пусто было...

- Мы народ подневольный, пошлет царь, так будем драться. А как бы ежели он нас послал болгар побить, так мы б им показали, как дерутся!“⁷³

Однако хотя подобные случаи, вызванные в том числе и усталостью от войны с обеих сторон, и омрачали боевое содружество русских и болгар, но они не затмевали главного – общей победы над Османской империей в русско-турецкой войне 1877-1878 гг.

Победа в войне была воспринята в Поволжье как национальный праздник. Документы свидетельствуют о всеобщем ликовании населения поволжских городов.⁷⁴ Радость по случаю победоносно-

71 Карцов П. П., „Троянов перевал“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 642.

72 Ibid, 635.

73 Кочуков С. А., „За братьев-славян“: русско-турецкая война 1877-1878 гг. в восприятии общества, власти и армии Российской империи, 500.

74 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 245, 220; Док. 249, 223.

го завершения войны была омрачена требованиями Англии и Австро-Венгрии пересмотреть условия Сан-Стефанского мира.⁷⁵ Однако условия Сан-Стефанского договора также не удовлетворили и балканские государства. Собственно говоря, только Черногория, территория которой увеличилась почти в 2 раза, и получившая выход к Адриатике, была довольна Сан-Стефанским договором. Негативная реакция на Сан-Стефано последовала от Румынии, недовольной уступкой России Южной Бессарабии. Даже в самой Болгарии потеря отошедшей к Румынии Северной Добруджи была воспринята крайне болезненно, поскольку болгары считали только Дунай справедливой болгаро-румынской границей. Недовольны были в Болгарии и тем, что г. Ниш перешел к Сербии. Особое недовольство было в Сербии от создания „великой Болгарии“, границы которой теперь простирались от Дуная до эгейского побережья и албанских гор, в то время как Сербия получала территориальные приращения гораздо менее ожидаемых.⁷⁶ Решения Сан-Стефанского договора были восприняты в сербском руководстве того времени, а затем и в серб-

75 Ibid, Док. 252, 225.

76 Сразу же после Сан-Стефано сербы от словесных упреков в адрес мирного договора перешли к делу. Исполнявший в это время обязанности первого гражданского губернатора Софии П.В. Алабин информировал канцлера А.М. Горчакова, что начиная со второй половины февраля 1878 г. начались столкновения между болгарам и сербами в Софийском санджаке в тех селах, где было уже введено сербское управление. Сербы объясняли это тем, что эти села были добыты силой сербского оружия. Вскоре сербские власти г. Пирота, занятого сербами после кровопролитного сражения 16 декабря 1877 г., предприняли попытку распространить свои права „на многие села Софийского округа“, а в мае сербы захватили ряд сел неподалеку от Софии. П.В. Алабин, которому сверху предписывалось уклоняться от столкновений с сербами, отказался от мысли разместить русские войска „по границы сербской оккупации“ на западных окраинах санджака, „не желая раздувать затаенную ненависть соплеменников“. Он оправдывался перед А.М. Горчаковым и ждал от канцлера указаний, как ему поступать „сербском вопросе“ („Записка софийского губернатора П.В. Алабина канцлеру А.М. Горчакову о недовольстве сербов введением русского гражданского управления в Софийском санджаке, 24 июня (6 июля) 1878 г.“, *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, 713-716). Таким образом, вчерашние союзники по антитурецкой борьбе становились теперь врагами. Эта ситуация повториться уже в начале XX в., во время Балканских войн 1912-1913 гг., когда Болгария, Сербия, Черногория и Греция вначале вступят в победоносную войну против Турции, а затем Сербия, Черногория, Греция и Румыния дружно нападут на Болгарию, которая потерпит сокрушительное поражение от этой коалиции.

ской историографии, как „драма Сербии, ее национальная катастрофа“. Эти взаимные претензии между балканскими странами вели к росту противоречий между ними и росту претензий к России. Сербский исследователь д-р М. Иованович полагает, что именно с Сан-Стефанского мирного договора 1878 г. в сербском обществе стали проявляться первые признаки русофобии, имевшей западные корни,⁷⁷ за которой последовала переориентация сербской политики на Австро-Венгрию.

В совершенное уныние повергли российское общество решения Берлинского конгресса, ограничившего Болгарию Балканским хребтом и оставившего под властью Турции половину болгарского населения. В глазах многих Россия „при всех ее жертвах скорее проиграла, чем выиграла“. В Поволжье раздавались голоса протеста в адрес „коварного конгресса.“⁷⁸ Однако, в действительности, хотя Берлинский конгресс значительно урезал решения Сан-Стефано, он не смог изменить главных итогов войны – создания независимых княжеств Румынии, Сербии, Черногории, автономной Болгарии. И свой весомый вклад в это внесли волжане.

77 Иованович М., „‘Две России’: восприятие России в Сербском обществе“, *Русија и Балкан током последња три столећа*, Подгорица; Москва 2012, 75.

78 *Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение. 1875-1877 гг.: Сборник документов и материалов*, Док. 253, 226-227.

УДК 94:327(497.11:470)"18/19"
930.85(497.11:470)"18/19"
271.222(470)
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.tim.155-166>

Проф. др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Институт за новију историју Србије
Филозофски факултет Универзитета у Београду
al.timofev@gmail.com

Алексей ТИМОФЕЕВ, д.и.н.проф.
Институт новейшей истории Сербии
Философский факультет, Белградский университет

**Динамика друштвених, културних и економских веза Русије
и Србије на прелому 19. и 21. века**
**Динамика социальных, культурных и экономических связей
между Россией и Сербией на рубеже XIX-XXI веков.**

Сагледавање историје руско-српских односа, али и узајамне перцепције у XIX веку, оправдано привлачи пажњу истраживача и у Русији и у Србији.¹ Крајем XIX и почетком XX века српско-руски односи дошли су у једну веома интересантну, али и веома интензивну фазу. То раздобље је започето општим узајамним разочарењем. Тај нови однос политичке елите Србије према руској помоћи после 1878, до кога је дошло услед мегаломанских Санстефанских планова и стварања ривалске Бугарске кнежевине,² итекако се одразио на динамику политичких односа између новорођене Српске кнежевине/краљевине и Руске царевине. С друге стране, у делу руског бирократског staleжа, упућеног у креирање политике Русије на Балкану у то доба је доминирало разочарење у српску лојалност, услед изостанка српске акције у последњим руско-турским ратовима (1854–1856. и 1877). На неко време руска политичка елита и већи део словено-

- 1 Шемякин А. Л. *Русские о Сербии и сербах*, Том I, Санкт-Петербург 2006; Јовановић М. *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, Београд 2012; Јовановић М. *Срби о Русији и Русима 1750–2010: Од Елизавете Петровне до Владимира Путина. Антологија*, Београд 2011.
- 2 Айрапетов О. Р. „О причинах начертания Сан-Стефанских границ Болгарии“, *Вестник МГУ. История*, 6/1998.

филски расположене школоване јавности је концентрисао све своје наде и симпатије на новог миљеника на Балкану - Бугарску. Српска политичка елита је тек морала да научи битну лекцију о томе да Русија има амбиције на Балкану, које могу да се покlope са интересима Србије, али само у том случају, ако Србија уклопи своје спољнополитичке афинитете са интересима северне велесиле. Са друге стране, и Русија је тек у том раздобљу, по први пут, схватила да нормалан циклус развоја новорођене државе увек води од ратног савезништва ка мирној изградњи у којој Русија, која је без изразитих економских интереса на Балкану, неизбежно губи свој утицај у поређењу са западноевропским силама неоптерећених словенофилством, али веома корисним у привредном развоју држава, насталих на рушевинама Османске царевине.³ Политички односи за време четири деценије постојања независне Србије и Руске империје (1878-1917) су директно зависили од састава српских влада и осцилација утицаја русофилских странака (либерала и у још већој мери радикала). Међутим, црквена, културна и економска сарадња двеју држава у овом раздобљу није се увек поклапала са интензитетом и вектором политичких односа.

Црквени односи Русије и Србије су после 1878. године запали у дубоку кризу.⁴ Њен почетак је означила смрт архимандрита Саве, првог управника Српског подворја у Москви. Тај бивши игуман манастира Горњак у близини Београда, одиграо је значајну улогу у развоју Српског подворја.⁵ Према документима Српског подворја у Москви, архимандрит Сава није само уредно водио имање Подворја, већ је и успоставио чврсте и веома активне везе са словенофилски расположеним Московљанима, чија је подршка веома погодовала развоју српског представништва у срцу руског Православља.⁶ Смрт архимандрита Саве 8. октобра 1880. године озбиљно је омела рад Српског подворја које је концентрисало не само верске, већ и

3 О ревалоризацији односа руске дипломатске елите према балканским Словенима крајем XIX века видети: Косик В. И., *Константин Леонтьев: размышления на славянскую тему*, Москва 1997; Леонтјев К., *Исток, Русија и словенство*, Београд 1999.

4 Макуљевић, Н., *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)*, Београд 2007; Пузовић В., *Руски путеви српског богословља: школовање Срба на руским духовним академијама: 1849-1917*, Београд 2017.

5 Козлов В. Ф., „Сербское подворье в Москве“, *Московский журнал* 5/1999; Пузовић П., „Подворје Српске цркве у Москви“, *Српско-руски односи од почетка 18. до краја 20. века*, Београд 2012.

6 АС, МПс, Ц, ФIV, р17/1883.

културно-пропагандне активности Србије у Русији. Нови управник Српског подворја у Москви игуман Теофил, постављен 25. јуна 1881, актом митрополита Михаила (Јовановића), нашао се у положају супротном ономе у којем је био његов претходник. Од московских славенофила није добијао подршку „да се бори са оскудицама Подворја због лежећег на њему дуга“, услед чега се „Подворје нашло у критичном стању“, а он сам је био приморан да тражи повлачење из Русије.

Кључ ових промена је био у судбини некадашњег питомца Кијевске духовне академије, замонашеног у Русији још далеке 1853. године, под монашким именом Михаило, а који је од 1859. био митрополит Београдски. На предлог Беча, али уз властиту доследну жељу, кнез Милан Обреновић је 18. октобра 1881. године издао указ о детронизацији без пензије митрополита Михаила, „најдоследнијег русофила у целој Србији“. Према још једној констатацији А. Шемјакина, у Русији „тај отворени демарш српског монарха нису могли и нису желели да оставе без последица“.⁷ Ситуација око Српског подворја је дошла до усијања када митрополит московски Јоаникије (Самбикин) није дозволио да се име новог београдског митрополита Теодосија (Мраовића), рукоположеног у Аустро-Угарској (у Сремским Карловцима 27. марта 1883) и постављеног уредбом краља Милана, помиње на службама у Српском подворју у Москви, како је то била пракса у време митрополита Михаила. На претњу игумана Теофила 15. јула 1883. да ће према наредби српске Владе да „затвори цркву и кућу и с јеромонахом да се врати у Србију, узевши кључеве са собом“, митрополит Јоаникије је изјавио да куће могу да се затворе, али да црква дата на коришћење не сме бити затворена и да ће, ако буде потребно, „он с полицијом цркву отворити“.⁸ Уосталом, ни куће нису биле затворене - јер нису били исплаћени кредити узети за њихову изградњу, а исплаћивани су рентирањем самих тих кућа. Ускоро по одласку игумана Теофила, у згради Српског подворја у улици Сољанка појавио се нови станар - из Србије, протерани митрополит Михаило,

7 Шемякин А. Л., „Митрополит Михаило у емиграцији (Заједно са Николом Пашићем против Милана Обреновића)“, *Зборник Историјског музеја Србије* 31/2003, 221-222.

8 АС, МПс, Ц, ФIV, р17/1883.

који је као емигрант у Русији провео пет година, све до свечаног повратка на митрополитски престо.⁹

У исто време рад Српског подворја је био обновљен и није се сводио само на јачање српско-руских црквених веза (уз велику помоћ Московске духовне академије). Подворје је имало функцију места за окупљање друштва московских Срба „Невесине“, организатора српских студената у Москви, координатора српске пропагандне акције и чак - једне од испостава српске владе за набавку оружја током Балканских ратова и на почетку Првог светског рата. У таквом успону активности Српског подворја у Русији велику улогу је одиграо последњи његов игуман, који је дошао у Москву после силаска са власти династије Обреновић - игуман Михаило (Урошевић).¹⁰

Осим комеморативних активности приликом обележавања годишњица руско-српске сарадње током Источне кризе 1875–1878, у домену српско - руских црквених односа било је и одређених проблема.¹¹ Руска православна црква је извела низ контраверзних подухвата на подручју Српске цркве, али који су на крају, ипак имали позитиван баланс. Ради се о тзв. Дечанском питању.¹² Бројно стање и спремност на самоодрицање српских монаха за време турске владавине рапидно су опали. Доба владавине митрополита Теодосија (Мраовића) је постало доба успона празноверја, спиритизма и атеизма код Срба у Краљевини.¹³ На прелому XIX и XX столећа само је у руском манастиру Св. Пантелејмону на Светој Гори живело више руских монаха него ли српских у целој Краљевини Србији. Није чудно да је митрополиту Михаилу, који се вратио на место београдског митрополита, пала на ум идеја да се обрати руским монасима на Ато-су са предлогом да помогну српској духовној браћи и поделе с њима своје духовно искуство. Најприкладнији за то је био управник келије Св. Јована Златоустог код Хиландара, јеромонах Кирил (Абрамов).

9 Пузовић П., „Никола Пашић и митрополит Михаило: (1883–1898)“, *Никола Пашић – живот и дело*, Београд 1997.

10 АС, МПС Ц, ФІ, р68/1899; АС, МПС, Р, ФІІ, р48/1914; АС, МИД, Пс, П-ПО, ФІ, р49/1912.

11 Шемякин А. Л., *Смерть графа Вронского*, Москва 2002; АС, МПС, Ц, ФVІ, р60/1887; АС, МПС, Ц, ФІХ, р90/1907; АС, МПС, Ц, ФІІ, р15/1914, итд.

12 Батаковић Д., *Дечанско питање*, Београд 2007; Пагануцци П. Н., *Высоко-Дечанская лавра на Косовом поле*, Джорданвилль 1976; Троицкий П., „Монастырь Високи-Дечане и русские монахи“, *Славянская душа* 2/2004.

13 Марјановић Ч., *Историја Српске цркве*, Београд 2001; Радић Р., *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*, Београд 2009.

Донски козак, који је са оцем стигао на Атос, још као петнаестогодишњи младић, Кирил је имао вишедеценијско искуство на Светој Гори, келију Св. Јована Златоустог је обновио 1883. а до почетка XX века умножио број браће и послушника до 120 људи (углавном Руса).¹⁴ У исто време српски манастири у Старој Србији били су запустели и нису имали подмлатка. Иако подређена српском манастиру Хиландару, руска келија св. Јована Златоустог имала је више монаха, него сам манастир. Међутим, наследник митрополита Михаила на трону београдских митрополита Инокентије (Павловић), иако је био ученик руске Кијевске духовне академије, није хтео да преговара са братством келије св. Јована Златоустог и одбио је њихову молбу да дозволи претварање келије у скит.

У таквим околностима, митрополит Рашко-призренски Нићифор (Перић) је, без консултација са Београдом, 1902. године одлучио да руске монахе позове у манастир Високе Дечане. Ово је одговарало жељама монаха из келије Св. Јована Златоустог који су хтели да својим успесима у Дечанима одобровоље Хиландарско братство и да им оно потом да жељену самосталност (тј. статус скита).¹⁵ Међутим, даљи живот Високих Дечана није био једноставан. Манастир је био веома сиромашан и запустен, а околином су харали албански пљачкаши. Руским монасима није било лако да се уклопе у локалну средину, чија су схватања о православљу била далека од онога што је предвиђао Атонски типик (који су, према уговору са митрополитом Нићифором, морали да поштују руски монаси). Када је 14 руских монаха стигло у Дечане, један једини српски монах и два искушеника, који су се тамо затекли, нису хтели да признају ауторитет оца Кирила и да се прилагоде Атонском типiku. Мир се није вратио у манастир ни када им је отац Кирил дозволио да не претерују са службама, да једу месо и да пију ракију по својој жељи. Споразум није могао да буде постигнут због немогућности да се пристане на навике српских монаха, које су укључивале псовање, јавно кршење поста и забране клања животиња на територији манастира.¹⁶ Кирил је наставио са старом српском манастирском праксом давања гостима о празницима меса, а сваког дана по вољи ракије и вина. Интересантно је да је у почетку забрана клања животиња

14 *Обитель св. Иоанна Златоуста на св. горе Афонской и возобновитель-настоятель ея иеросхимонах о. Кирилл*, Санкт Петербург 1900.

15 АС, МИД, РКП, ФІ, р14/1903.

16 АС, МИД, РКП, ФІ, р211/1906.

на подручју манастира била препрека и за успостављање добрих односа са локалним српским становништвом, које је касније ипак прихватило и поштовало доследност руских монаха. Посебно су биле корисне школа, болница и апотека, које су руски монаси отворили за потребе локалног православног становништва.¹⁷ Много већи проблем је настао у односима са самим митрополитом Нићифором, који је тежио да од манастира добије више пара, него што је било предвиђено по уговору (посебно од донација које су руски монаси добијали из Русије).¹⁸ Ситуацију је погоршала и делатност новинара појединих београдских новина, плаћаних из аустријског буџета, који су водили праву кампању против присуства руских монаха у Дечанима. Ствар је била дефинитивно решена тек пензионисањем митрополита Нићифора 1911. године. Руски монаси су у Дечанима остали све до Првог светског рата, када су били интернирани од стране окупаторских власти. После рата ојачало српско монаштво је вратило српски карактер манастиру, али су поједини руски монаси боравили у Дечанима све до краја Другог светског рата.

Ипак, односи између православне Русије и православне Србије на прелому XIX и XX столећа нису се сводили само на тај један сегмент, већ су били знатно богатији, укључујући међуцрквену сарадњу, размену делегација и путовања појединаца. Једно од тих путовања, која су помогле српске црквене власти у самој Србији, било је посебно важно за будуће културне везе Русије и Србије, иако га тадашња јавност није посебно пратила. Манастирске светиње Србије обишао је 1910. године Сергеј Николајевич Смирнов (1877-1958), талентовани архитекта и историчар уметности.¹⁹ Његов животни пут је у наредним деценијама на више начина био повезан са Србијом. Управо је он у вртлогу Грађанског рата 1918. године успео да спасе од смрти сестру краља Александра Карађорђевића - Јелену Романов - супругу руског кнеза Иоана Константиновича. А онда је, по доласку у емиграцију у Краљевину СХС дизајнирао ентеријер драгуља нововековне српске црквене архитектуре - цркве Св. Ђорђа на Опленцу и учествовао у рестаурацији и уређењу многих других српских светиња.²⁰

17 АС, МИД, РКП, ФІ, р211/1906.

18 АС, МИД, РКП, ФІ, р211/1906.

19 АС, МПс, Ц, ФVII, р54/913.

20 Гудович Ю. А., „Инженер и археолог С. Н. Смирнов (1877–1958) на службе при дворе Карагеоргиевичей (к вопросу о вкладе русской эмиграции в культуру и науку Югославии)“, *Русская диаспора и изучение русского языка и русской культуры в инославянском и иностранном окружении*, Београд 2012.

За разлику од традиционалних црквених веза, економске везе Русије и Србије су се крајем XIX и почетком XX века налазиле тек у повоју. У том периоду потписани су први формални трговачки уговори између Русије и Србије. Први, типски из 1879. по обрасцу уговора потписаних са другим европским земљама; други, из 1893. године са неколико посебних клаузула, и најзад, трећи „Уговор о трговини и пловидби између Србије и Русије“ из 1907. у којем је садржано више протекционистичких одредби са циљем да се побољша српско-руска трговинска размена.²¹

У наведеном раздобљу, осим традиционалног извозно-увозног асортимана војне и црквене опреме, коју је Русија или донирала или по повлашћеним условима продавала Србији (оружје и војна опрема, црквене ствари и књиге) руски трговци и привредна друштва су на српско тржиште извозили и широк дијапазон других производа: од рибе, руског чаја и нафтних прерађевина до... гумених ципела „галоша“. Но, упркос свему, трговински обим робне размене није био значајан, чак ни у оном сегменту у коме је Русија имала значајну предност, као један од ретких произвођача - у извозу нафтних деривата - пошто су потребе Србије за бензином и керозином биле веома ограничене.²² Са своје стране, српски трговци су покушавали да у Русију извезу суве шљиве, пекмез, шљивовицу, свеже воће, свињске прерађевине, али - и гусле и пиротске ћилиме. Очигледно да за Руску империју (са плодном Украјином и топлим Кавказом) та понуда занатлијске производње није могла да буде претерано интересантна. Једини видљиви успех ових раних трговинских покушаја сарадње вероватно је била навика последњег руског цара Николаја II да пред ручак попије не чашицу коњака (како веома често сматрају у савременој Русији због урбане легенде о „коњаку и лимуњу“), већ - добар гутљај шљивовице.²³ Увиђајући све ово, Никола Пашић је 1905. године констатовао да је српски „извоз у Русију био све време ништаван, а ни увоз из Русије није био особито велики“,²⁴ што је било очигледно не само у Србији, већ и у Русији.²⁵ Уосталом, почетком XX века Русија није имала развијену привредну размену ни са другим балканским

21 АС, МИД, ПО, ФП, 568; АС, МИД, ПО, ФV, 269; АС, МИД, Т, 1907, ФП/V2/13.

22 Статистички подаци о трговини Србије са Русијом: РГИА, ф.32, оп.1, д.1098; Статистички подаци о увозу нафте у Србију: РГИА, ф.32, оп.1, д.1100; Србија и Русија 1838 – 918, Београд 1988, стр. 54; АС, МИД, ПО, ФV, 292–295.

23 Соколов Н. А., *Убийство Царской Семьи*, Буэнос Айрес 1969, 56.

24 АС, МИД, ФПХ/15.

25 АС, МИД, ТФП, РN°4/1906.

земљама (попут Румуније и Бугарске), географски ближих Русији и са извозном понудом сличном српској.²⁶

Другачија је ситуација била у „стратешким“ пројектима, увек зависним од државне политике. Руски капиталисти су изгубили прилику да уђу на српско тржиште одмах по проглашењу независности Србије, због доласка на власт напредњака, када је уместо М. Г. Черњајеву, изградња српских железница 1881. била поверена аферашу Е. Бонтуу и његовој ултракатоличкој и антисемитској „Генералној унији“ (која је формирана да контрира Ротшилдима), али која је неславно пропала већ 1882. године.²⁷ Много успешнији подухват српско-руске привредне сарадње представљала је делатност Српског бродарског друштва у које су 1890-их година ушли руски мањински акционари, а које је почетком 20. века координирало своје активности са руским Црноморско-Дунавским паробродским друштвом.²⁸ Привредне везе српских и руских паробродарских предузимача и коришћење српских лука на путу трговинске размене Русије и Европе имале су и своју ванекономску корист за време ратних недаћа 1910-тих. Та веза је постала активна приликом пребацивања оружја и ратне опреме у Србију, а представништво Руског дунавског паробродског друштва у Одеси је служило и као експозитура за непосредну доставу и исплату српских војних набавки.²⁹

Традиционална грана српско-руских односа била је просветна и културна сарадња. У то време Русија већ више нема примат као дестинација за школовање српских интелектуалаца, и губи утакмицу са немачким, аустријским и француским универзитетима, али у периодима побољшавања српско-руских односа (у првој половини 1890-их и 1903-1914), ипак привлачи српске питомце веома специфичне структуре. Према подацима српских Шематизама за 1878-1913. годину, које доносимо у овој књизи, у Русији се школовао само један питомац Министарства народне привреде (шумар), три питомца Министарства грађевина, 8 питомаца санитетске струке Министарства унутрашњих дела и појединих срезова, 26 питомаца Министарства просвете и црквених послова (углавном богослови) и 111

26 АС, МИД, ФХ/16.

27 Bouvier J., *Le Krach de l'Union Générale (1878-1885)*, Paris 1960; Ferguson N., *The House of Rothschild: The World's Banker, 1849-1999*, New York 1999.

28 АС, МИД, ПО, ФV, 249-250; АС, МИД, ПО, ФV, 262-263; АС, МНП, П, ФХХIV, №13/97.

29 АС, МИД, Пс, П, ФI, p17/1912; АС, МИД, Пс, П-ПО, ФI, p49/1912; АС, МИД, Пс, П, ФI, p7/1913; АС, МИД, К-О, ФI, p2/1914; АС, МИД, Пс, П-По, ФI, p99/1915.

питомаца Министарства војног.³⁰ Наравно да овај списак није потпун, јер државну српску стипендију у Русији нису имали сви - неко је добијао руску државну, српску приватну или руску приватну стипендију, а неко је и сам покривао трошкове својих студија.³¹ Генерално, број српских студената у Русији се налази у опадању све до краја прве деценије XX века.³² Нови талас школовања у Русији се подигао тек 1910-их. Први светски рат га је омео, али није га и потпуно прекинуо.³³ Тај рат је донео још једну новину, којој је било суђено да се понови неколико пута у XX веку - школовање избегличке деце.³⁴ Српска деца која су се, силом прилика, нашла у избеглиштву, школовала су се у Русији од 1916. године, пошто су стигла преко Румуније. Деца су била смештена у два пансиона у Одеси (196) и једном у Јелисаветграду (145), а осим тога, код својих родитеља у Јелисаветграду живело је још 180 српских дечака и девојчица.³⁵ Њихова судбина, у револуцијом спаљеној Русији, није била завидна, а пут у завичај - мучан и дугачак.

Вероватно је потпуна новина у културним односима Русије и Србије била сарадња у делатности коју бисмо назвали „шоу-бизнисом“. Ту је дошло до потпуних новина, попут доласка првих руских фоторепортера и сниматеља,³⁶ али и до много темељније и опипљивије сарадње у области позоришта. Почетком XX века Народно позориште у Београду је приређивало гостовања руских глумаца, бавило се набавком позоришних костима из Русије, обележавало годишњице битне за Русију, доводило је из Русије гостујућег редитеља Алек-

30 Доминација војника у наведеном списку делимично је последица тога што они нису имали могућности да се школују у иностранству о страном или свом приватном трошку.

31 АС, МПс, Ц, ФV, р56/1896; АС, ЛK-512.

32 Трговчевић Љ., *Планирана елита: О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003, 60; Јовановић М., Срби и Руси 12–21. век (историја односа), 126–129.

33 АС, МПс, Р, ФV, р144/1914; АС, МПс, Ц, ФV, р32/1915.

34 Рељић Ј., „Школовање српске омладине у Русији 1916–1918. године“, *Архивска грађа као извор за историју / Међународни научни скуп, 15–16. мај 2000. год*, Београд 2000.

35 АС, МПс, V/28/1916; АС, МПс, ФV, р5/1917.

36 Мисли се на боравак у Србији Самсона Чернова и његово снимање фото и филмском камером, али и на делове уникатног нитратног филма са скупа словенских (па и руских) новинара у Београду, који је сачуван до наших дана. АС, МИД, Албум С. Чернова; Архив Југословенске кинотеке, документарни филм „Скуп словенских новинара“.

сандра Ивановича Андрејева и сценографа Владимира Владимировича Балузакa и чак слало српске глумце на школовање у Русију.³⁷ „Андрејев је у праксу позоришне режије у Србији увео симболистичко- експресионистичка тумачења, нпр. Шекспиров „Магбет“ (1912), што је представљало важан моменат у раној фази професионализације српског позоришта“.³⁸ Према мишљењу водећег истраживача руско-српских односа у XIX и почетком XX века А.Л. Шемјакина, камен темељац за продор руске глуме на Балкан, али и дугогодишњи репер за даљу глумачку сарадњу, била је посета Београду чувеног руског глумца Александра Ивановича Сумбатова (Јужина), који је и касније сачувао присне везе са Србијом.³⁹

Најзад, у српско-руским односима у посматраном раздобљу био је још један битан, мада можда тек по први пут видљив (због релативно боље очуваности архивске грађе) контекст - везе између појединаца из Србије и Русије. Ти људи су званичним и незваничним везама, у већој или мањој мери, били повезани са магистралама политичких веза Русије и Србије и имали су и те како опипљив утицај. Последњи посланик Руске царевине у Србији Сергеј Николајевич Палеолог (1877-1933) је истакао да је почетком XX века међу припадницима руских друштвених и политичких елита био одређени број руско царских поданика српског порекла: „У мом памћењу је остала читава лепеза Срба на истакнутим положајима у руском друштву: генерал Суботић је био прво Приамурски, а затим Туркестански генерал-гувернер и командант трупа у тим областима, генерал Бабић је био шеф Кубанске регије и назначени атаман Кубанске козачке војске, Катринић је био Харковски гувернер, дворски шталмајстор, а затим сенатор; сенатори су били и Марковић, Вујић, Коростовец и Живковић, други Живковић је био дворски херолдмајстор, а трећи брат је био у пратњи Његовог Величанства Цара и генерал-мајор. У најелитнијем гардијском лаком коњичком пуку били су у чину пуковника српски колонисти: Кнежевић, касније генерал у Царској пратњи и Шевић; Булатовић је био поручник, али се замонашио. Два брата Мирковића су служили у елитном Преображенском пуку, а затим су постали вице-гувернери. Интендант-командант царског главног стана је био генерал-ађутант Максимовић; генерал Мешеић је био начелник штаба гардијских трупа и Санкт-Петербуршке

37 АС, НП-910; АС, НП-1223; АС, НП-1544; АС, НП-2270; АС, НП-2888, итд.

38 Јовановић М., *Срби и Руси 12-21. век (историја односа)*, 145-146.

39 АС, РО, III-123, АС, МС - 264.

војне области; генерал-лајтнант Томић је био члан Савета министара унутрашњих послова; један Савић је управљао Покрајинским одсеком Министарства унутрашњих послова, а други је био прво начелник штаба жандармеријског корпуса, а затим је постао Кијевски гувернер. Било је познатих инжењера Срба на одговорним положајима: Југовић, Вукотић и Милошевић. Србин је био познати гувернер Јановић, касније сенатор. Депрерадовић је био маршал губернијског племства. Саветник губернијске владе у граду Твер био је гроф Симонић - Србин. Грофови Подгоричани - Петровићи - Далматинци служили су у војној служби; генерал Дабић био је командир једног од гардијских тешких коњичких пукова. На челу једног од пешадијских пукова био је Алкалај Карађорђевић. Већину ових људи сам лично познавао. Сви су говорили о свом српском пореклу, али су били снажно русифицирани. Интересантно је да су наша урођена љубав према Србији и таленти наведених појединаца њих промовисали у прве редове најистакнутијег руског друштвеног слоја...⁴⁰ Било је и других појединачних веза између Руса са симпатијама према Србији и Срба који су се нашли у Русији силом прилика, али и због српске вере у Русију и руски народ. И једни и други су вољно или невољно својим радом формирали и јачали слику о Русији у Србији и о Србији у Русији.⁴¹ Ове појединачне везе нису могле да остану само у домену личног или националног, већ су водиле и размени идеја које су киптале у делу омладине у Русији, али и у Србији - идеја револуције, слободе и социјалне правде.⁴² На пример, Филип Филиповић (1878-1938), Чачанин који је (1899-1904) студирао на Физичко-математичком факултету Санкт-Петербуршког универзитета, тамо се 1902. учланио у Руску социјалдемократску радничку партију (бољшевика), а 1919. године је постао један од организатора Социјалистичке радничке партије Југославије (комунисти) и био изабран за првог секретара Централног партијског одбора.⁴³

Најопипљивије привредне и личне односе Србије и Русије, Москве и Београда, чврсто испреплетане са политичким односима, можемо видети, ако у самом центру Београда кренемо од споменика

40 Палеолог С. Н., *Около власти. Очерки пережитого*, Москва 2004, 30-51.

41 АС, МС-264; АС, РО-97; АС, РО-99; АС, РО-101.

42 Перовић Л., *Српско-руске револуционарне везе: прилози за историју народњаштва у Србији*, Београд 1993; Перовић Л., *Српски социјалисти 19. века: прилог историји социјалистичке мисли*, Београд 1995.

43 Filipović F., *Revolucionarna misao i delo*, Beograd 1983.

највећег русофила у српској политици, Николе Пашића, и изађемо на Теразије. На Теразијама ћемо се наћи између две велике зграде - споменика српско-руских односа из доба независне Србије и Руске империје - између зграде - задужбине коју је подигао руски поданик и косовски Србин Сима Игуманов, који је главнину свог капитала стекао тргујући у Русији, и преко пута ње палате „Россия“, коју је подигло истоимено руско Осигуравајуће друштво и у њој отворило хотел „Москва“.⁴⁴ Ова зграда (некада највећа приватна зграда у Београду), коју су пројектовале руске и српске архитекте, и дан-данас усред главног града Србије величанственим рељефом приказује алегорију Русије. То је парадоксални споменик времена, када је Русија већ могла да своје интересе на Балкану брани оружјем, док још није изгубила свој културни утицај, али је њен економски утицај био тек у повоју.⁴⁵

44 МГБ, УР 4009, 4010, 4011.

45 Арсенјев А.Б., Тимофеев А.Ю. и др., *Русские в Сербии*, Белград 2009, 46.

УДК 339(497.11:470)"18"

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.pop.167-171>

Др Никола Б. ПОПОВИЋ

Редовни члан Академије наука и умјетности

Републике Српске

nikola.popovic@mail.ru

Др Никола ПОПОВИЧ

Действительный член Академии наук и искусств

Республики Сербской

Трговина између Србије и Русије крајем 19. века Товарооборот между Сербией и Россией в конце XIX века

Трговина између две државе без обзира на њихову величину зависи од карактера њихових економија. Подударност структура привреда одређивала је обим размене, објективан чинилац размене јесте развијеност привредних грана, које производе огромну количину роба неопходних за свакодневни живот свих друштвених слојева. Аграрни карактер привреда Србије и Русије ограничавао је њихову трговину. Тек са почетном индустријализацијом, са настанком индустријских, прерађивачких предузећа способних да произведу огромне количине роба за широку потрошњу дошло је до повећања размене. Потражња је разуме се, зависила од куповне моћи државе (војска, здравство, просвета, држ. апарат), њеног становништва и потрошачког менталитета, тада, приметног само код богатог слоја.

Удаљеност Србије и српског народа од Русије, слабе (и скупе) саобраћајне везе, непостојање самосталне националне државе (код Срба), агресивни економски експанзионизам германских царстава – битно су одређивали свеукупне односе Срба и Русије, па сходно томе и трговине. Кад кажем Срба мислим на све оне који су вековима живели у саставу Турске и Хабзбуршког царства. Српска колонија у Трсту и поједини градови Боке Которске одржавали су везе са Руском империјом.

Увоз–извоз држава показатељ је обима и структуре општег појма – трговина, који истовремено показује и моћ одређених економија у целини и привредних грана понаособ. Средином 19. века просечна вредност извоза из Србије била је око 58 милиона гроша, а увоза 48 милиона гроша. После Берлинског конгреса (1878) и стицања независности Србије створени су повољни услови за јачање привреде, изградњу државне администрације, досељавање људи из суседних држава, демографски раст и повећање броја радно способних људи. Подсећам да је државна територија Србије повећана за 10.307 км², а становништво је увећано за 303.097 лица. А када је реч о привреди вреди се опет подсетити и на број пореских глава новоослобођених округа.

У другом полугођу 1881. године пореских глава у било је:

нишки округ	23.956
пиротски округ	13.165
врањски округ	11.938
топлички округ	8.766
Свега:	57.825

На успостављање трговинских односа између држава, њихово јачање утичу и политички (дипломатски) односи. Јануара 1879. године Србија је имала дипломатска заступништва (та реч је употребљавана у извору) у Бечу, Букурешту и Цариграду, а вршене су припреме за отарање у Атини, Берлину, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, Софији и Цетињу. Дакле, постојала су три посланства, а планирано је још осам.

Саобраћај у целини, а посебно железница, благотворно су утицали на привредни раст и општи цивилизацијски напредак. За 30 година (1884–1914) у Србији је изграђено 1.664 км железничке пруге. Године 1897. превезено је 296.492 тона робе, а 1908. године 700.664 тона.

Модерна Србија све до седамдесетих година 19. века није имала свој новац. У употреби су били углавном турски грошеви, чаршијски грошеви и аустријски (цесарски) дукати (у руским изворима, ако се не варам – червонци). По једном извору у Србији су биле у оптицају 43 врсте новца. Први закон о ковању бакарног новца донет је 1868. године. Маса новца била је мала; године 1884. вредност је била

492.000 динара, а крајем века 24,6 милиона динара, а уочи рата 1914. године 114,3 милиона динара.

Привредни односи између Србије и Русије крајем 19 и почетком 20. века углавном се могу пратити на финансијском и трговинском колосеку, при чему би требало да овај први повољно утиче на други.

Први зајам који је Србија добила од Русије закључен је 4. августа 1867. године.¹ Износ је био 100.000 дуката (у руском извору: австријские червонци). Годишња отплата била је 6.000 дуката на име интереса и 2.000 дуката на име отплате главнице (у руском извору: капиталног долга). Курс у Амстердаму августа 1868. године био је: 1 червонац = 3 рубаља 51 копејки.

Други зајам у свему истоветан са првим закључен је исте (1867) године 27 (15) децембра. У изворима оба зајма се воде као један.

Следећи зајам одобрен је 9. августа 1878. године на 25 година у Петроградској међународној банци у износу од 2.130.000 рубаља. Годишња отплата била је 128.548³⁵ рубаља, тј. 7%. Зајам је узет за ратне потребе.

Вољом руског цара Александра III израженом 19. марта 1890. године отплата зајма из 1867. године била је одгођена на 5 година. Ово је урађено с циљем да се на тај начин ослобођени 80.000 дуката уложи у изградњу железничке пруге од Радујевца (на Дунаву) преко Неготина до Ниша. Сврсисходност изградње ове пруге видела се у привредној (трговачкој) и стратешкој (војнооперативној) сфери.

Руски цар, опет лично, одобрио је нови зајам Србији 25. јуна 1890. године. Износ је био милион рубаља, а интерес 6%, а отплата 3% главнице. Зајам је био намењен за куповину војног материјала.

Следеће 1891. године, јуна месеца, од Русије је добијен зајам у износу 2.000.000 динара (одговара износу 2.000.000 франака), а намена му је била у финансирању регулисања односа између српске државе и краља Милана (одрицање права члана владарског дома и удаљавање из земље). Дакле, зајам је добијен за политички посао.

У Архиву за спољну политику Русије у Москви нашао сам списак зајмова (укупно 16), које је Србија добила од Русије, Француске, Немачке, Аустроугарске. Списак носи датум 1. јануар 1895. године. То значи да је руска влада имала извештај увид у финансије Србије.

1 Сви датуми су по ст. календару.

После Берлинског конгреса створени су повољнији услови за развитак спољне трговине. У периоду 1872–1875. године просечна вредност те трговине била је 67 милиона динара, а у времену 1879–1882. године 84,5 милиона динара. Позитиван биланс (извоз-увоз) био је током последње две деценије 19. века. Тако 1888. године извоз је био 52,1 милиона динара а увоз 97,49; 1895. године – 60,58 : 39,42; 1901. године – 59,98 : 40,02 (по српском извору).

Главна ставка извоза била је стока (свиње, говеда), а на крају века производи ратарства и повртарства. У периоду 1896–1905. године пољопривредни производи чинили су 90,16% од целокупног извоза Србије.

Поставља се питање ко су све били трговински партнери Србије и које место је у томе заузимала Русија? Одавно је познато да је Аустроугарска (њени трговци) била главни купац српске робе, али и њен препродавац. Учешће Русије било је веома скромно; у времену 1879–1883. године нису саопштавани званични подаци. Карактеристика размене са Русијом била је у томе да је руски извоз у Србију надмашивао увоз српске робе. Главна руска роба био је петролеум, слана риба, чај, кожа.

Трговина између Србије и Русије, без обзира на обим била је регулисана следећим документима.

1. Привремена трговачка конвенција са царском руском владом од 19. маја 1879. године.

2. Привремена трговинска погодба између Србије и Русије 21. јануара 1880. године.

3. Закон о трговинском и пловидбеном уговору између Србије и Русије од 15. октобра 1893. године. Овај закон, тј. уговор био је на снази до 27. фебруара 1907. године. Његов чл. 1 гласи: „Српски поданици у Русији и руски поданици у Србији вазда ће се сматрати и са њима ће се поступати као са члановима народа највећма повлашћенога. Обе високе уговорнице обавезују се узајамно давати обостраним поданицима сваку олакшицу, сваку потпору и сваку трговинску корист, које природно потичу из таквог повлашћеног поступања те да се ако, у колико је могућно, развије и унапреди српска трговина у Русији и руска у Србији“.

Српски чиновници који су радили на састављању овог уговора још 9. децембра 1892. године саопштили су српском министру привреде: „Држимо да нико неће спорити важност уговора трговинског између Србије и Русије. Ако се ми и не можемо надати каквој ма-

теријалној користи, отуд, јер је Русија далеко, и јер су њене пијаце за наше производе за сад скоро, можда неприступачне, уговор нам диктује друга важнија потреба: потреба политичка. И мерећи ствар с те стране искључиво, ми налазимо да ваља изаћи на сусрет жељама и предлозима руске владе, али само до извесних граница и свакојакo не испод концесија које смо учинили Аустро-Угарској и Немачкој.“

Обим трговинске размене између Србије и Русије, изражен у хиљадама рубаља, по руском извору у последњој деценији 19. века био је следећи.

Године	Увоз из Србије	Извоз у Србију
1891.	756	–
1892.	704	28.311
1893.	2.152	1.916
1894.	727	352.879
1895.	866	484.225
1896.	4.545	326.250
1897.	6.031	649.353
1898.	3.031	90.327
1899.	18.293	128.710
1900.	69.259	161.340
1901.	29.149	227.322

На списку роба које је Србија увозила из Русије налазило се 60 артикала, али тај број није био константан. Руски цар Александар III је 13. марта 1890. године поклонио Србији 75 хиљада пушака са 1.875.000 метака.

У циљу унапређења трговине на крају 19. века обе државе су организовале трговинске музеје (изложбе) и агентуре.

УДК 327(497.11:497.2)"188/189"
94(497)"188/189"

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.dub.173-190>

Ольга Анатольевна ДУБОВИК, к.и.н., доц.
Исторический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова
olgadubovik@gmail.com

Доц. др Олга Анатолијевна ДУБОВИК
Историјски факултет Московског државног Универзитета „Ломоносов“

**Вопрос об османском наследстве в сербских и болгарских проектах 80-90 гг. XIX в. (Никола Пашич и Стефан Стамболов)
Питање османског наслеђа у српским и бугарским пројектима
80-их и 90-их година XIX века (Никола Пашић и Стефан
Стамболов)**

В начале данной статьи позволю себе процитировать А.Л. Шемякина, полагавшего, что „развитие „новой“ государственности у балканских народов было серьезно деформировано нерешенностью задачи „освобождения и объединения“, т.е. нереализованностью „национального идеала“, основанного на этноисторических мифах.“¹

Сравнивая болгарское и сербское общества, Шемякин сделал вывод о явном различии в иерархии ценностей: политическая культура сербов и черногорцев в большей степени „архаичная, основанная на насилии (а не компромиссе)“,² а для болгар – „отложенное геройство и ежедневный труд“,³ „настроенный на мир“, „внутренняя потребность в просвещении“,⁴ отсутствие „доминирования военных ценностей.“⁵

1 Шемякин А. Л., „Внутренние границы Османской империи и предпосылки модернизации в Болгарии и Сербии (последняя треть XIX-начало XX в., Империи, границы, политики (XIX – началото на XX век). Сборник с материали от международна научна конференция Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 27 и 28 февруари 2015 г., София 2016, 287-297.

2 Ibid, 288.

3 Ibid, 291.

4 Ibid, 293.

5 Ibid, 294.

Вывод Шемякина о возможности Болгарии в связи с выше-изложенным „эволюционировать путем естественной модернизации“⁶ и его, к сожалению, не успевшая осуществиться задумка сопоставить национальные проекты развития Болгарии и Сербии в период балканского кризиса 1885 г., а также во времена нахождения у власти в Болгарии Стефана Стамболова (премьер-министр с 1 сентября 1887 по 31 мая 1894 г.), а в Сербии Николы Пашича (лидер Народной радикальной партии с 1881 г., председатель Народной скупщины с марта 1889 по февраль 1891 г., президент Министерского совета с 23 февраля 1891 по 22 августа 1892 г.), побудили нас обратиться к этим сюжетам, в том числе к материалам личного архива Стефана Стамболова, связанным с отношениями Пашича с болгарскими общественными и политическими деятелями вообще и со Стамболовым в частности, с их контактами и пониманием вариантов решения вопроса об османском наследстве.

Особую остроту вопрос о судьбах македонских славян приобрел после подведения итогов русско-турецкой войны 1877-1878 гг., когда Сербия, потеряв надежду пробиться к Адриатическому морю, стала проявлять повышенный интерес к Македонии как к району возможных территориальных приращений.⁷ Выступая на первой послевоенной скупщине, Никола Пашич горько констатировал: „Наша идея освобождения и объединения получила на Берлинском конгрессе смертельный удар.“⁸ Как трагедия воспринимались эти решения и в болгарском обществе, сравнивавшим их с сан-стефанским идеалом, по выражению болгарского историка Ивана Илчева, „священной короной“ болгарского патриотизма.⁹

В начале 80-х годов XIX в. Пашич, декларировавший неразрывную связь внутренней демократизации в Сербии с решением национальных задач, воспринимавший „национальную свободу всего сербского народа высшим идеалом“,¹⁰ в программной речи в скупщи-

6 Ibid, 296.

7 Овсянный Н. Р., *Македония*, Санкт-Петербург 1900.

8 Цит. по: *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв.*, Москва 1997, 133.

9 Илчев И., „Миф о Сан-Стефанской Болгарии как ‘священной короле’ болгарского патриотизма“, Гришина Р. П., *Лики модернизации в Болгарии в конце XIX – начале XX века (бег трусцой по пересеченной местности)*, Москва 2008, 247.

10 Цит. по: Шемякин А. Л., „Внутренние границы Османской империи и предпосылки модернизации в Болгарии и Сербии (последняя треть XIX-начало XX в.“, *Империи, границы, политики (XIX – начало XX век). Сборник с материалами*

не определил свои приоритеты следующим образом: „Внутри страны – народное благосостояние [...], а вне ее – во-первых, сохранение Сербии, а затем освобождение и объединение с остальными братьями.“¹¹ Он оставался верен данному тезису и в дальнейшем, заявляя, что „демократические институты и широкие политические свободы способствуют решению малыми государствами своих национальных задач“,¹² что необходимо помнить „о неосвобожденных сербских землях, о славянстве, о старых и верных в беде надежных союзниках и помощниках, о Боснии и Герцеговине, Старой Сербии и Македонии.“¹³ Программа Народной радикальной партии, опубликованная 8 января 1881 года, требовала, чтобы внешняя политика была направлена на то, чтобы защитить политические и экономические интересы Сербии, поддержать дружественные отношения со всеми „соседними братскими народами“, вплоть до возможного создания союза балканских народов. Особое место во внешней политике должно было занять укрепление связей с Черногорией и Болгарией.¹⁴

После жестокого подавления в 1883 г. Заечарского восстания Пашич и представители сербской эмиграции обосновались в Болгарии. Так для него начались шесть лет скитаний по Болгарии, Румынии, России. Следует отметить, что болгарские власти оказывали сербским беглецам содействие и сквозь пальцы смотрели на их активную деятельность в приграничных округах. Правительство даже отказалось экстрадировать Пашича, что привело к разрыву дипломатических отношений с Сербией. 29 мая 1884 г. Сербия отозвала своего дипломатического агента из Софии. Князь Александр I Баттенберг, пользуясь добрыми отношениями с королем Миланом Обреновичем, попытался урегулировать конфликт, договорившись о соглашении, но оно не было одобрено главой правительства Петко Каравеловым.

от международна научна конференция Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 27 и 28 февруари 2015 г., 289.

11 Цит. по: Шемякин А. Л., „Сербская национальная идея в 1878-1903 гг. Время разочарования и осмысления“, *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX в.*, Москва 1997, 143.

12 Ibid, 146.

13 Ibid, 148.

14 Тимофеев А. Ю., *Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда. 1878–1912*, Санкт-Петербург 2007, 31.

Лояльное отношение болгарского правительства и общест-венности стало одной из возможных причин актуализации Паши-чем идеи 1876 г. о сербско-болгарском союзе, предполагалось „про-возгласить унию (сербско-болгарскую. – А. Ш.) под эгидой династии Карагеоргиевичей, поднять восстание в Македонии и присоединить ее к нашему совместному государству.“¹⁵ Идея благосклонно воспри-нималась и в болгарском обществе. Еще в мае 1885 г. Захарий Стоя-нов получил письмо, в котором его корреспондент сообщал: „Ризов сдружился с сербом Пашичем, и они как будто собираются освободо-ждать Македонию и Сербию.“¹⁶

Находясь в добрых отношениях с фактическими организа-торами объединения Болгарского княжества и Восточной Румелии З. Стояновым и Димитром Ризовым, Пашич был посвящен в их пла-ны и относился с одобрением, видя в них возвращение „революци-онных“ настроений в Османской империи, возможность реанимации идей революционного пути „освобождения и объединения“. В под-готовленном сербскими эмигрантами и датированном 15 сентября 1885 г. проекте сербско-болгарского соглашения говорится о том, „что для болгарских и сербских интересов крайне необходимо мо-жет быть перенесение пламени революции в Сербию, которая ждет не дожждется освобождения от нынешнего режима.“¹⁷ В приветствен-ном послании Стоянову от 6 сентября 1885 г. Пашич писал о скором восстании „в некоторых округах Сербии“, что „если счастье и удача будут на нашей стороне и если вы нам пошлете хотя бы тысячу ру-жей с патронами, то можете быть уверены, что мы успешно выпол-ним наше народное дело в Сербии.“¹⁸ Об участии сторонников бол-гарского воссоединения в содействии прихода к власти в Белграде сербских радикалов, с расчетом, „что это гарантирует нейтралитет Сербии в момент объединения обоих болгарских государств“, т.к. в сербской радикальной эмиграции виделась „активная сила, кото-рая если не парализует полностью, то по крайней мере значитель-

15 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича: Формирование и эволюция (1868–1891)*, Москва 1998, 222.

16 *Архив на Възраждането. Т. 2 Документи по Съединението*, под ред. на Д. Стра-шимиров, София 1908, 141.

17 Цит. по: Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича: Формирование и эволюция (1868–1891)*, 220.

18 Ibid, 221.

но ограничит возможные враждебные намерения короля Милана“, писал и болгарский исследователь Андрей Пантев.¹⁹

Однако весьма активные действия Пашича, которому деятельную помощь оказывали его болгарские друзья Никола Сукнаров и Симо Соколов,²⁰ по сбору оружия, средств и организации выступления с территории Видинского округа в Заечарский уезд для поднятия там восстания против короля Милана не увенчались успехом. Вторжение было отложено в последний момент, причиной чему было неокказание ожидаемой помощи со стороны болгарского правительства, возглавляемого П. Каравеловым, весьма определенно давшего понять, что поддержку сербы получают только когда восстание станет свершившимся фактом.²¹

Констатируя нежелание болгарского премьера оказать содействие сербским эмигрантам, Пашич в письме Н. Сукнарову от 17 сентября 1885 г. (тщательно проанализированном Шемякиным еще в его диссертации и монографии о Пашиче) призывает его обратиться к в то время председателю Народного собрания С. Стамболову с просьбой о поддержке и выделении оружия.²² Это была последняя попытка, своеобразный шаг ва-банк, с целью привлечь внимание болгарских властей к деятельности эмиграции. Шемякин трактует этот шаг скорее как желание Пашича продемонстрировать Болгарии свое намерение совместно решать вопрос о македонских провинциях. Пашич объяснял Стамболову взаимовыгодность данного союза: „Совершенно очевидно, что Болгария легче сможет гарантировать и закрепить свое объединение, если привлечет на свою сторону и другие государства, которые станут противовесом Турции и Австрии. Разве позиция Болгарии не усилится, если на ее сторону перейдет и Сербия?“²³ Идея нашла понимание у З. Стоянова, высказавшегося за столь дорогую Пашичу федерацию: „Мы вряд ли сможем освободиться от влияния великих держав, если нам не хватит ума договориться о совместной деятельности и солидарном проти-

19 Пантев А., *Емигрантският въпрос в българо-сръбските отношения 1883-1886 г.*, Векове 1973, Кн. 4, 12.

20 Илиев Н., *Капитан Симо Соколов, Трънското въстание от 1877 г.*, София 2000, 134.

21 Пантев А., *Емигрантският въпрос в българо-сръбските отношения 1883-1886 г.*, 17.

22 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича: Формирование и эволюция (1868-1891)*, 228.

23 Ibid, 231.

водействию всякому иностранному проникновению. И вас, и нас могла бы спасти федерация. Без нее мы сломаемся под натиском русских, а вас проглотит Австрия.”²⁴ И Пашич соглашается: „Нынешнее соглашение могло бы заложить фундамент федерации двух наших государств.”²⁵ Дальнейшие же перспективы весьма осторожно и корректно определяются следующим образом: Сербия признает воссоединение, получит „соответствующую компенсацию в Старой Сербии... Вопрос о Македонии должен пока остаться открытым, а к его решению следует приступить, когда придет время.”²⁶ Так „федеративный подход Пашича к отношениям с Болгарией набирал силу – идея федерации и ранее неоднократно представлялась Пашичу вполне рабочей. Он полагал, что интересы народов Балканского полуострова были бы гарантированы надежнее всего, если бы во всех этих государствах образовались партии, стремящиеся к созданию федерации балканских народов.”²⁷ Однако Стамболов не отреагировал на пламенные убеждения Пашича, будучи сосредоточенным на приоритетном для него процессе по защите объединенного болгарского государства. Кроме того, следует заметить, что, будучи председателем Народного собрания, Стамболов вел свою игру, до определенного момента полагая, что союзником Болгарии в македонских провинциях может быть Россия. Так в частности еще в феврале 1885 г. в ответ на заявленное Стамболовым ходатайство к Александру III о защите македонских болгар был получен ответ, выдержанный в весьма благожелательном тоне, а посольство Российской империи в Константинополе получало предписания оказывать „покровительство и заступничество болгарскому населению.”²⁸

Идея же Пашича осенью 1885 г. накануне сербско-болгарской войны постепенно трансформировалась в конкретную схему тесного союза двух государств, для успешного воплощения этой схемы необходимо было срочно сломить „внутреннюю тиранию“ Милана Обре-

24 Шемякин А. Л., „Сербская национальная идея в 1878-1903 гг. Время разочарования и осмысления“, *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX в.*, 164.

25 Ibid.

26 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича: Формирование и эволюция (1868–1891)*, 234.

27 Шемякин А. Л., „Сербская национальная идея в 1878-1903 гг. Время разочарования и осмысления“, *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX в.*, 161.

28 Куцаров П., *Руската империя и съединението*, София 2001, 61.

новича, взять власть в свои руки, и уже новая власть без вмешательства великих держав сможет вести переговоры о мире и будущем сербско-болгарских отношений. Однако „увлечь своими замыслами болгарское правительство сербским эмигрантам, увы, не удалось.“²⁹

Понимая, что в условиях возможного противостояния Милана и Османской империи восстание станет „ножом в спину“ своему национальному делу,³⁰ Пашич совместно с Ацой Станоевичем и Пеко Павловичем все же составили прокламацию, призывавшую сербов выступить против власти. Прокламация стала предметом обсуждения не только в сербских и болгарских, но даже в европейских кругах. Милутин Гарашанин, будучи главой кабинета и министром иностранных дел и финансов, поспешил сообщить европейским державам, что опасная прокламация отпечатана в Болгарии.

Отношение к прокламации и резонансу вокруг нее в Болгарии было двояким. С одной стороны, после воссоединения официальные болгаро-сербские отношения резко ухудшились, поэтому действия оппозиционных королевской власти сербских эмигрантов могли восприниматься болгарскими политическими деятелями весьма благосклонно. Болгарам могла оказаться выгодной поддержка радикалов, расшатывающих королевский режим в условиях угрозы сербско-болгарского военного конфликта. Об этом рассуждал дипломат Григор Начович, написав: „Революция в Сербии в этих обстоятельствах может облегчить нашу задачу“, а болгарский политик и издатель Найчо Цанов развил эту мысль в разговоре с французским представителем в Болгарии, заявив, что Болгария располагает достаточными средствами, чтобы создать Милану затруднения. Могло создаться впечатление серьезной поддержки в болгарском обществе и болгарскими властями действий сербских радикальных эмигрантов.³¹ Великим державам такая самостоятельная активность балканцев не могла понравиться. Опасение негативной реакции в европейских столицах заставили Александра I Баттенберга арестовать предводителей. Он писал П. Каравелову: „Как же так могло случиться, что Пашич и Пеко Павлович [...] выпустили прокламацию,

29 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича: Формирование и эволюция (1868–1891)*, 232.

30 Ibid, 225–226.

31 Радев С. *Строителите на съвременна България*. Том първи http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=101&WorkID=4439&Level=3#_ftnref21 (дата обращения: 27.10.2019).

направленную против сербского короля. Если они все еще находятся на нашей территории, их необходимо немедленно арестовать. Опасность слишком велика. Мы не можем сражаться на два фронта – против Турции и Сербии“. В другой депеше князя премьеру от той же даты читаем: „Я полагаю, что необходимо срочно телеграфировать Гарашанину, чтобы сообщить, что эти прокламации не были отпечатаны в Болгарии, что Пашич и Павлович немедленно будут арестованы, их действия мы не одобряем. Я телеграфирую это и королю.“³² П. Каравелов вынужден был подчиниться. О дальнейших событиях мы узнаем из доклада представителя Великобритании в Софии. Он сообщил, что „Пашич, чье пребывание в Софии известное время было источником тревог сербского правительства“, совместно с Пеко Павловичем отправился в Лом, чтобы организовать революционное движение в Сербии. „К счастью, правительство было уведомлено о передвижениях“, и утром 28 сентября 1885 они были арестованы.³³ Через несколько дней в другом докладе сообщалось о просьбе Баттенберга „уведомить лорда Солсбери, что все сербские эмигранты изгнаны из Княжества... а прокламация Пашича не была отпечатана, а лишь растиражирована, а так как написана в Сербии, то находится вне нашей юрисдикции, [...] нельзя допустить, что болгарское правительство настолько неразумно, чтобы в Болгарии создавались настроения против Сербии в тот момент, когда нам угрожает война с Турцией.“³⁴ Сербские эмигранты были депортированы из Болгарии, 7 октября 1885 г. Пашич прибыл в Бухарест, где он и встретил весть об объявлении 2 ноября 1885 г. Миланом Обреновичем войны Болгарии. П. Каравелов вопреки мнениям Д. Ризова и З. Стоянова, согласившихся с ними князя Александра Баттенберга, военного министра Константина Никифорова, решил не оказывать сербским эмигрантам в Румынии содействия, предпочитая победу в сербско-болгарской войне призрачной федерации. Замыслы Д. Ризова – З. Стоянова – Н. Пашича не получили конкретного раз-

32 Ibid.

33 „Доклад от временно управляющия английското генерално консулство в София Грейвс до държавния секретар на външните работи Солсбъри в Лондон. София, 5 октомври 1885“, *Съединението на Северна и Южна България и сръбско-българската война. Дипломатически документи 1885-1886*, София 1989, 172.

34 „Доклад от английския дипломатически агент в София Ласелс до държавния секретар на външните работи Солсбъри в Лондон. Филиппопол, 18 октомври 1885“, *Съединението на Северна и Южна България и сръбско-българската война. Дипломатически документи 1885-1886*, 217-218.

вития, а описанные события лишь подтверждают, что лидер сербских радикалов оставался последовательным федералистом и сторонником сербско-болгарского союза.³⁵

В 1888 г. в Белграде была созвана Великая народная скупщина, принявшая конституцию, установившую в стране парламентский режим. В марте того же года Пашич вернулся из эмиграции, а вскоре стал главой парламента – председателем Народной скупщины. В стране сложился „радикальный режим“. Внешнеполитические шаги Пашича и радикалов развивались в русле его идеологии традиционализма.

В это время Стефан Стамболов был уже премьер-министром Болгарии, фактически сосредоточив всю полноту власти в своих руках. После многократных и не увенчавшихся успехом попыток восстановить окончательно испортившиеся в 1885 г. отношения с Россией, убежденной, что это возможно лишь после отстранения от власти князя Фердинанда Кобурга, премьер-министр переориентировался на решение в первую очередь проблем внутренних, а затем балканских.

Позиция Стамболова состояла в следующем: политическое освобождение болгар, проживающих в границах Османской империи, еще не назрело, македонский вопрос должен решаться мирно. Когда в феврале 1888 г. дипломатический агент в Константинополе Георги Вылкович и находящийся в то время в османской столице Константин Стоилов подготовили проект документа о положении болгар под властью султана, Стамболов счел его несвоевременным, т.к. по его мнению политические и даже культурно-религиозные права населения можно обсуждать лишь после признания Фердинанда. Одновременно К. Стоилову и Г. Начевичу было поручено выяснить мнение великих держав о возможности решения вопроса о перспективах македонских провинций. Стоилов был командирован в Европу, встречался с графом Кальноки в Вене, Криспи в Риме, лордом Солсбери в Дъепе. Все советовали не допускать революционных действий, отметив, что это может быть выгодно лишь России, позицию которой солидарно с ними болгарский премьер оценивал критически и обвинял в провоцировании выступлений против турок в

35 Шемякин А. Л., *Идеология Николы Пашича: Формирование и эволюция (1868–1891)*, 236.

македонских землях.³⁶ Отсутствие более определенного отношения европейских государств укрепило Стамболова в мысли о невозможности одновременного рассмотрения национального вопроса в диапазоне от церковных требований экзархата до автономии или политического присоединения.

Уже в августе 1888 г. болгарскому экзарху Иосифу I было поручено направить вопрос исключительно в религиозное русло, в контексте равноправия православного населения Османской империи. В этом ключе шла и подготовка общественного мнения, в прессе появлялись статьи о бесправном положении и насилии в отношении православных в Македонии и Фракии. Так в Болгарии выкристаллизовался эволюционный путь решения вопроса о македонских областях – отказаться от максималистских требований и сосредоточиться на культурно-просветительских задачах и получении бератов о назначениях болгарских владык в вилайеты с преобладающим православным населением. С этой задачей – минимум Стамболов весьма успешно справлялся. Он распорядился прекратить в правительственной газете „Свобода“ все публикации о „злодеяниях“ османской администрации в македонских провинциях. А в конце сентября 1888 г. появилась передовица, определявшая позицию Болгарии, в которой декларировалось уважение к Турции, „нежелание выходить за рамки лояльности“. Несмотря на то, что „Болгария имеет право на территории Османской империи, но не поднимает этот вопрос, а лишь дает „дружеский совет“ – или ввести в македонских землях предусмотренные Берлинским трактатом реформы, либо, что будет весьма полезно для Турции, предоставить эти территории ‘под управление Болгарии’.“³⁷

На предложение же создать в 1888 г. в Софии македонский комитет Стамболов весьма категорично и амбициозно ответил: „Македонский комитет – это болгарское государство. Македонский комитет – я сам.“³⁸ В этой фразе декларируется его нежелание поощрять какие-либо протестные действия, которые могут выйти из-под

36 Генов Г., *Политическа и дипломатическа история на България, Т. 13, Българската външна политика при управлението на Стамболов*, София 2001, 87.

37 Вестник Свобода, Бр. 201, 22. 9. 1888.

38 Радев С., *Схема на мемоарите ми. Глава първа. Българският национален въпрос до Балканската война* // https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=944:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата обращения: 27.10.2019.).

контроля. Заметим, что в конечном счете Стамболов, всеми силами препятствовавший национально-освободительному движению в македонских землях, стал жертвой ее деятелей (вместе с которыми в 1879 г. стоял у истоков организации вооруженного восстания, партизанского движения, готовил политическую платформу комитета „Единство“).

Именно в период, когда понимание Стамболовым необходимости постепенного эволюционного пути решения вопроса о македонских областях окончательно выкристаллизовалось, в Сербии активизируются националистические планы и вновь возрождаются проекты федерации.

В августе 1889 г. в Софию неофициально прибывает Пашич, его встреча со Стамболовым длилась около часа. Что известно об этой беседе? По информации друга, соратника, почитателя и восторженного биографа Стамболова Димитра Маринова, в весьма возвышенных тонах полагавшего, что „балканский Бисмарк“ (именно так он называл Стамболова) в то время был обладателем „ключа“ в решении „всех дипломатических и политических вопросов“, к его мнению прислушивались „все претенденты на наследство Османской империи в Македонии“, лидер сербских радикалов намеревался создать конфедерацию – вооруженный политический союз против Османской империи и приступить к совместному решению вопроса о распределении влияния в македонских провинциях.³⁹ По мнению Шемякина, „данное предложение органично вписалось в его (Н. Пашича – О. Д.) стратегию теснейшего сербско-болгарского сотрудничества.“⁴⁰ Шемякин полагал, что наиболее полный и обстоятельный анализ визита Пашича в Софию содержится в кандидатской диссертации Владимира Йовановича „Сербия и Болгария. 1886–1896“, которая была доступна ему в рукописи.⁴¹

Однако ответ болгарского премьера был весьма резок и категоричен: „Оставим Македонию Турции и ее (!) населению, которое лучше меня и вас знает, каким и с кем оно будет, с кем ей вершить свою судьбу. Решать этот вопрос в Софии или Белграде, в Афинах или Бухаресте – пустое и бесполезное дело [...] Что касается сою-

39 Маринов Д., Стефан Стамболов и новейшата ни история. Летописни спомени и очерки. Част втора, София 1992, 278-279.

40 Шемякин А. Л., Идеология Николы Пашича: Формирование и эволюция (1868–1891), 420.

41 Ibid, 428.

за против Турции, предложение видится мне также неудачным. [...] Когда дойдем до вопроса союза между балканскими государствами, направлен он будет не против Турции [...] У сербов и народов Балканского полуострова есть более сильные неприятели.⁴² А на прямой вопрос Пашича, намекает ли Стамболов на Австро-Венгрию, болгарский премьер весьма дипломатично ответил, что никого не называет. В тоже время на прощание сообщил, что когда будет определен „общий враг“, союз или конфедерация будут крайне необходимы.⁴³

Так описываются встреча и предложение Пашича. Причины реакции Стамболова, лежащие на поверхности, это и русофильская в то время позиция Пашича и сербского правительства, и нежелание болгарской власти портить отношения с Портой, и опасения превратиться в „задунайскую губернию“ России. Что касается Австро-Венгрии, то после переворота в Сербии Болгария стремилась к активизации с ней отношений, в феврале 1889 г. в Вене было открыто болгарское дипломатическое представительство, болгарским дипломатическим агентом назначили опытного Григора Начовича. В октябре 1889 г. при посредничестве австро-венгерского правительства Княжество получило крупный кредит от австрийского Лендербанка в размере 30 млн левов, предназначенный в первую очередь на железнодорожное строительство. Допуская возможную австро-русскую конфронтацию и оценивая ее последствия для балканских государств, Стамболов относился к Австро-Венгрии как защите при возможной активизации России на Балканах.

В другом источнике читаем иную формулировку ответа Стамболова Пашичу: „Македония далека от состояния созревшего плода, который может сам упасть с дерева. Турция все еще сильна, чтобы ее смогли победить Сербия, Болгария и Греция. Болгария может объединиться с Сербией исключительно в вопросе действий, связанных с проведением реформ в Македонии“. При этом британские дипломатические представители, внимательно наблюдавшие за ситуацией, предполагали, что болгарское правительство считает Македонию „исключительно болгарской землей и поэтому не может быть и речи о ее разделе.“⁴⁴

42 Маринов Д., *Стефан Стамболов и новейшата ни история. Летописни спомени и очерки. Част втора*, 280.

43 Ibid.

44 *Британски дипломатически документи по българския национален въпрос. Т. 1 (1878-1893)*, София 1993, 302.

Аналогичное мнение высказывал в своих весьма неоднозначных патриотических статьях, написанных в 1918 – 1920 гг., современник событий болгарский публицист и дипломат Симеон Радев, полагавший, что Пашич приехал в Софию с целью „братского соглашения“ о разделе Македонии, вложил в уста Стамболова фразу-ответ на предложения Пашича: „Как вы смеее предлагать болгарскому премьер-министру в его кабинете разделить единую в веках болгарскую землю.“⁴⁵ Радев же писал, что в беседах с английским журналистом А.Х. Биманом, создавшим первую биографию Стамболова,⁴⁶ премьер якобы говорил о своем личном презрении к Пашичу, предавшему свое болгарское происхождение.

Таким образом, в начале 1889 г. мы наблюдаем столкновение диаметрально противоположных стратегий и внешнеполитических ориентиров Пашича и Стамболова. Возможно, не случайно, что после визита Пашича болгарский лидер задумался о возможной глобальной австро-русской конфронтации, ее последствиях для балканских государств и направил усилия в рамках широкой программы модернизации болгарской армии. Беспокоили и активизировавшиеся в районе Ниша, Пирота и Врани силы болгарской политической оппозиции, готовой выступить четами в пределы Княжества, о чем Стамболов, заподозривший в организации заговора Россию, счел необходимым срочно уведомить великого визиря Кямил-пашу и министра иностранных дел Саида-пашу.⁴⁷ В условиях все еще непризнания князя Фердинанда необходимо было стабилизировать отношения с Портой, которую пытались убедить, что признание князя или даже независимости Княжества предотвратит угрозу российского вмешательства и укрепит Османскую империю. Вполне естественно, что в это напряженное время болгарское правительство избегало обсуждать вопрос о македонских землях, а для достижения еще большей благожелательности со стороны ос-

45 Радев С., *Схема на мемоарите ми. Глава първа. Българският национален въпрос до Балканската война*
https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=944:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата обращения 29.10.2019.)

46 Биман А.Х., *Стамболов. Биография*, София 1990.

47 Шемякин А. Л., „Митрополит Михаил в эмиграции (вместе с Николой Пашичем против Милана Обреновича)“, *Славянский альманах* 2002, 143.

манской администрации Стамболов в очередной раз распорядился на время „оставить македонский вопрос.“⁴⁸

Но были и причины сугубо личного плана, заставившие столь резко отнестись к предложению Пашича. Стамболов помнил об офицерском мятеже в Русе и Силистре против его режима в феврале 1887 г., организованном русофилами и друзьями Пашича Петром Груевым и Атанасом Бендеревым. Он мог допускать, что и Пашич каким-то образом участвовал в движении,⁴⁹ тем более, что „развязка болгарского спора“ являлась отмашкой для столь желанного вторжения в Сербию.⁵⁰ Стамболов прекрасно понимал, что друзья Пашича еще со времен его болгарской эмиграции, с которыми были связаны планы по организации четырех (по мнению Шемякина) заговоров: Коста Паница, Д. Ризов, З. Стоянов, Ив. Андонов, Ив. Стоянович весьма враждебно к нему относятся. В Белграде после 1889 г. нашли пристанище большинство болгарских оппозиционных эмигрантов во главе с Ризовым, болгарское правительство требовало их изгнания из Белграда, но не получило желаемого. Этот дипломатический скандал определил и позиции России, поддерживающей сербской правительство, и Австро-Венгрии, выступившей на стороне Болгарии. А болгарская проправительственная газета „Свобода“ многократно обвиняла сербов не только в том, что они приютили оппозицию, но и в том, что участвовали финансово и организационно в заговорах против болгарского правительства. Данные обстоятельства также объясняют крайне негативное отношение Стамболова к Пашичу и его предложениям.

Имеется информация, что в июне 1891 г. бывший премьер-министр Греции Харилаос Трикупис, предварительно посетивший Сербию, вновь выступил с идеей объединения балканских православных с целью решить вопрос о разделе Македонии. Но обращаться к совместному решению македонского вопроса путем создания „военной конвенции“ Стамболов абсолютно не желал, видя в предложении лишь коварные планы Сербии и России. В письме Вылковичу от 21 июня 1891 г. Стамболов отмечал, что, по его убеждению, достиг-

48 Мичев Д., „Стефан Стамболов и македонският въпрос“, *Македонски преглед* 4/1995, 73.

49 Шемякин А. Л., „Никола Пашич в Румынии (1885-1889)“, *Славянский альманах* 2006, 110.

50 Шемякин А. Л., „Митрополит Михаил в эмиграции (вместе с Николой Пашичем против Милана Обреновича)“, *Славянский альманах* 2002, 125.

нуто соглашение между Грецией, Сербией и Черногорией, и эти „бешеные волки“ намерены при первом же удобном случае накинуться на османское наследство; болгарам предлагалось присоединиться к союзу. Раздел македонских провинций предполагал выход Сербии к Адриатическому морю в Северной Албании, присоединение Скопского санджака в Северной Македонии.⁵¹ Дипломатический представитель в Белграде Петр Димитров сообщал о недовольстве Трикуписа результатами посещения Стамболова, его мнением, что соглашение невозможно, т.к. „эти люди имеют свои стремления и намерения, которые мешают какому-либо сближению.“⁵²

Категоричные ответы являются свидетельством нежелания Стамболова решать вопрос о македонских землях путем их раздела, а также позиции болгарского правительства, направленной на поддержание дружественных отношений с Османской империей, как фактора противостояния России и русофилам в Княжестве. Даже предложение Трикуписа объявить о независимости Болгарского княжества воспринималось негативно, т.к. могло разрушить благожелательные на тот момент болгаро-турецкие отношения. Болгарское правительство настаивало на сохранении статус-кво при проведении в Османской империи реформ в интересах православного населения, предусмотренных Берлинским трактатом. Это предложение не понравилось Трикупису, о чем Стамболов гордо написал: „Он не хочет реформировать Македонию, а хочет ее делить. Для меня это является доказательством наших там успехов и отчаяния сербов и греков потерять ее окончательно.“⁵³

Болгарский премьер поспешил донести через Вылковича информацию о поступивших предложениях до султана.⁵⁴ Димитр Маринов, на протяжении всего времени выступавший своего рода ретранслятором, пропагандистом и популяризатором идей Стамболова, был убежден, что моментальное сообщение о встречах и предложениях

51 Попов Р., *Русия против Стамболов или Стамболов против Русия?*, София 2000, 260.

52 Стамболов С., *Личен архив. Писма, телеграми, рапорти, доклади 1891*, Т. XV, София 2003, 399.

53 Радев С., *Схема на мемоарите ми. Глава първа. Българският национален въпрос до Балканската война* https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=944:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата обращения 29.10.2019.)

54 Стамболов С., *Личен архив. Писма, телеграми, рапорти, доклади 1891*, Т. IV, София 1997, 199.

балканских соседей османской администрации связано с опасениями Стамболова, что эти визиты имеют целью скомпрометировать его перед Портой.⁵⁵ Премьер-министр Болгарии также решил воспользоваться ситуацией для решения вопроса о военной конвенции с Османской империей и о железнодорожной ветке София – Скопье. В телеграмме, направленной Стамболовым Вылковичу, говорилось о необходимости получения срочной аудиенции великого визиря, чтобы рассмотреть болгарские требования, а также сообщить о намерениях Греции. „Если [...] не получите положительного ответа, [...] дайте понять, что Болгария сохраняет за собой право полной свободы действий в случае обострения ситуации по Македонии“. Во время краткой аудиенции у султана в июле 1891 г., поведав о планах Сербии и Греции создать антитурецкий балканский союз, Стамболов вновь напомнил о возможности создания турецко-болгарского дуалистического государства, что позволило бы кардинально решить македонский вопрос и противостоять сербо-греческой опасности.

На наш взгляд, Стамболов использовал предложения Греции и Сербии в качестве инструмента в отношениях с Османской империей. Постоянное упоминание в общении с османской администрации о планах Сербии и Греции, об опасности, а также шантажирование возможным союзом Болгарии с ними, использовалось в болгарских интересах. Заметим, что действительно и в 1889 и в 1891 г. одновременно с информированием султана об опасных планах балканских правителей Стамболову удавалось решать важнейший для Болгарии и во многом зависящий от Османской империи вопрос о новых железнодорожных ветках.

Прагматизм (или политический реализм?) Стамболова в очередной раз проявились весной 1894 г., когда он временно прекратил выплаты восточно-румелийского долга Порте, угрожал выйти из переговорного процесса относительно спорных железнодорожных участков линии Вена–Константинополь, пойти на сближение балканских государств для решения вопроса о судьбе православно-го населения македонских провинций и даже на возможное соглашение с римско-католической церковью. Итогом было предоставление бератов для болгарских владык Велесской и Неврокопской епархий, был решен вопрос о предоставлении болгарским школам в провинциях статуса, аналогичного сербским и греческим школам.

55 Маринов Д., *Стефан Стамболов и новейшата ни история. Летописни спомени и очерки. Част втора*, 344.

Так политика доброжелательных отношений в сочетании с натиском привели к достижению серьезных успехов в мирном решении македонского вопроса. На наш взгляд, такая тактика Стамболова ни в коей мере не была „обслуживанием османских интересов“, как ошибочно, поверхностно воспринимая события, можно предположить. Для него основным было поддержание стабильности в области путем развития церковных институций, школ и общин. В этом эволюционизме ему виделась возможность сохранения, укрепления и развития национальных структур.

В сближении с Османской империей Стамболов видел возможность мирного решения вопроса о македонских провинциях. Он, умело используя дипломатические, экономические рычаги, а порой шантаж, угрозы и манипулирование,⁵⁶ официально через Высокую Порту добился издания бератов о болгарских митрополитах в Охриде, Велесе и Скопье (1890), а в середине 1891 года главам Солунского и Битольского вилайетов султаном было предписано не препятствовать болгарам, вышедшим из-под юрисдикции Константинопольской патриархии, самостоятельно решать свои церковно-просветительские задачи. О понимании важности мирного решения македонского вопроса свидетельствует и тот факт, что в разговоре с представителем турецкого банка в июне 1892 г. Стамболов, отмечая свою последовательность, напомнил о предложении, сделанном им еще в период регентства в 1886 г. через Вилковича султану, и отметил, что оно было связано с условием „дать Македонии автономию, подобную вассальному Княжеству Болгария, только без князя.“⁵⁷

Активные контакты Стамболова с османской администрацией, связанные с решением важных для Болгарии экономических вопросов, в частности железнодорожного строительства ветки София–Скопье и даже аудиенция у султана в июле 1892 г. вызывали негодование в России, Сербии и Греции.

Одновременно Стамболов весьма осторожно и даже отстраненно относился к планам балканских соседей Греции, Сербии и Ру-

56 Подробнее см.: Дубовик О. А. „Отношение Стефана Стамболова к турецко-болгарскому сближению“, *Дриновский збірник*. Т. 8. Харків; Софія 2015, 212-224; Дубовик О. А., „Проект турецко-болгарского дуализма Стефана Стамболова: фикция, реальность, политическая стратегия“, *Империи, границы, политики (XIX – начало XX века)*. Сборник с материали от международна научна конференция Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 27 и 28 февруари 2015 г., София 2016, 267-285.

57 Попов Р., *България на кръстопът. Регентството. 1886 – 1887*, София 1991, 261.

мынии создать балканский союз, способный, по их мнению, спасти Балканы от претензий со стороны России и Австро-Венгрии. Любое сближение с балканскими соседями против Османской империи с целью ее разделения виделось ему несвоевременным и в конечном итоге невозможным. Необходимые реформы в провинциях рассматривались с перспективой дальнейшей их автономии и присоединения (а не раздела – *О. Д.*) к Болгарии. Сближение с сюзереном, которому Болгария после воссоединения 1885 года была обязана выплачивать ежегодную денежную компенсацию, от поддержания дружественных отношений с которым зависел вопрос о признании князя, в котором существовала экономическая заинтересованность, от которого, по мнению Стамболова, в конечном счете зависело решение национального вопроса, связанного с обеспечением культурно-религиозных и политических прав македонских болгар, было существенно важнее балканских союзов. Так в 80-90-е гг. XIX в. сталкивались последовательность Пашича и его сторонников в стремлении объединиться и поделить территории, и бескомпромиссность Стамболова в желании не обострять отношения с Османской империей, а дожидаться и присоединить их целиком.

После отставки и гибели Стефана Стамболова в 1894 г. решение вопроса о судьбе македонских славян перешло в иную плоскость: действие революционных организаций – Болгарского македонско-одринского революционного комитета (БМОРК) в Македонии и Внутреннего македонского комитета (ВМК) в Софии, а также переориентирование политики Фердинанда на сближение с Россией, признание европейских государств, и в конечном итоге – создание антитурецкого балканского союза, у истоков которого стоял и Никола Пашич.

УДК 355.48(497.11:470)"1891/1915"
94:623.442/.443(497.11)
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.mil.191-200>

Др Горан МИЛОРАДОВИЋ
Институт за савремену историју
goranm065@gmail.com

Др Горан МИЛОРАДОВИЧ
Институт современной истории

**Покушај наоружавања Српске војске
руским брзометним пушкама 1891–1915. године
Попытка вооружить сербскую армию русскими
магазинными винтовками в 1891–1915 гг.**

У последњу деценију 19. века војска Краљевине Србије ушла је наоружана претежно пушком једнометком система Маузер-Кока, М1880 (10,15 mm). Укупно 100.000 таквих пушака Србија је купила у периоду 1881–1884. године.¹ Међутим, даљи развој наоружања је убрзо показао предности нових модела пушака са магацином за пет метака који користе бездимни барут. Тиме је повећана брзина пуцања и прецизност гађања. Када су две, за Србију потенцијално непријатељске државе, Аустроугарска и Османска царевина, почеле да набављају нове моделе пушака репетирки и српска влада је одлучила да покуша да прати нова достигнућа војне технике. Малој држави у средишту Балкана то је био знатно тежи задатак него два империјама са којима се граничила.

С обзиром на подозрење које су и Аустроугарска и Османска царевина гајиле према спољној политици Србије, балканској краљевини је на располагању остало једино да се обрати Русији и, уз њено посредовање, Француској. У периоду од јуна 1892. до новембра 1896. године трајала су дипломатска настојања Србије да дође до војне технологије коју су државе које њом располажу чувале у тајности. Налог да се изађе у сусрет српској молби издао је руски цар Александар III априла 1892. године. Било је то неколико месеци пошто се аустроугарски штићеник краљ Милан одрекао српског држављанства, а ме-

1 Bogdanović B., *Srpski Mauser*, Beograd 2004, 41-42.

сец дана после доношења закона којим се бившем краљу забрањује повратак у Србију.² Тада је председник две владе за редом био Никола Пашић (од 11. фебруара 1891. до 21. марта 1892. и од 21. марта до 9. августа 1892. године). Због тога, требовање пушака из Русије не би требало сматрати коинциденцијом, већ покушајем промене спољне политике Србије.

Први корак било је упознавање српских официра са особинама и могућностима нове брзометне пушке, па је у ту сврху Србија од Русије почетком 1892. године тражила, и после многих компликација, бесплатно добила на пробу један примерак нове руске пушке Мосин-Наган М1891 (7,62 mm) и 1.200 метака. Том приликом је руски министар војни, генерал Петар Вановски, „[...] изјавио уверење, да ће од стране српске владе бити употребљене нужне мере предострожности, како би ово у тајности остало.“³ Разлог за тајанственост треба тражити у подозрености Аустроугарске и Османске царевине према било каквим руским активностима у Србији, а нарочито војним.

Први корак ка набавци брзометних пушака система Мосин-Наган М1891 учињен је 29. јануара 1892. године, када је председник владе био Никола Пашић.⁴ Процес пребацивања пушке у Србију трајао је скоро годину дана, услед промене састава српске владе и несналажења српске, али и руске дипломатије – укључујући и чињеницу да нису знали да се експлозивни материјали не могу слати поштом као све друге пошиљке!⁵ (На страну питање „тајности“ операције). Поред тога, не треба сасвим искључити ни могућност унутрашње опструкције од стране дела српских чиновника, који су и даље били привржени краљу Милану и политици коју је водио.⁶ Током новембра 1892. године, под новом, либералном владом у Србији, из Француске је, преко Русије, послата одређена количина бездимног барута,

2 Ђоровић В., *Историја Срба*, Ниш 1999, 673.

3 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), 1892, Ф VI, П/38, дос. IV. Тодор Петковић, отправник послова српског посланства из Санкт Петербурга Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела у Београд, Пов. № 62, 10/22. VI 1892.

4 Исто.

5 АС, МИД, ПО, 1892, Ф VI, П/38, дос. IV. Тодор Петковић, отправник послова српског посланства из Санкт Петербурга Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела у Београд, Пов. № 100, 14/26. X 1892.

6 Видети преписку српског посланства у Санкт Петербургу и српског Министарства иностраних дела: АС, МИД, ПО, 1892, Ф VI, П/38, дос. IV; АС, МИД, ПО, 1893, Ф I, Б/3, дос. III.

чији састав је такође био државна тајна.⁷ Потом је од Русије затражена дипломатска помоћ да се „[...] набави 80–90.000 пушака са најнужнијим бројем муниције, оног истог система, који је царско-руска влада усвојила за руску војску и од кога се велики број пушака сада израђује за њен рачун у француским државним фабрикама.“⁸ У то време руска војна индустрија није располагала довољним капацитетима који би задовољили вишемилионске потребе руске војске, него су њене наруџбине стрељачког наоружања зависиле од француских фабрика.

То је значило да је Србији било неопходно посредовање руске дипломатије, да би Француска уопште прихватила малу српску наруџбину. И тада, као и данас, то није било само војно, ни само финансијско, ни само економско, него, пре свега – политичко питање. А политичка збивања у самој Србији, упркос одласку у иностранство непопуларног и компромитованог краља Милана, нису ишла на руку брзом преоружавању српске војске. Мукотрпни дипломатски преговори са Русијом о наоружавању српске војске продужавали су се под либералном владом Јована Авакумовића и радикалским владама Лазара Докића, Саве Грујића, Ђорђа Симића и Светомира Николајевића. Крајем 1892. и почетком 1893. године помоћник министра иностраних дела Русије, Николај Шишкин, обећао је српском посланику Алимпију Васиљевићу да ће „подејствовати“ код француске владе да њихове фабрике приме и српску наруџбину (до 90.000 пушака), а руски министар војни, генерал Петар Вановски, рекао је да би било „желателно“ да Србија и Русија набаве исту врсту оружја.⁹

Као објективна препрека ускоро се појавило стање финансија Краљевине Србије. Српски посланик у Русији Никола Пашић је почетком децембра 1893. године покушао да руском министру финансија Сергеју Витеу¹⁰ објасни положај Србије: „[...] наши противници воде

7 АС, МИД, ПО, 1893, Ф I, Б/3, дос. III. Алимпије Васиљевић, српски посланик из Санкт Петербурга Јовану Авакумовићу, председнику владе и министру иностраних дела у Београд, Пов. № 108, 6/18. XI 1892.

8 АС, МИД, ПО, 1893, Ф IV, Н/1, дос. III. Јован Авакумовић, председник владе и министар иностраних дела из Београда Алимпију Васиљевићу, српском посланику у Санкт Петербург, Пов. № 1857, 26. XI / 8. XII 1892.

9 АС, МИД, ПО, 1893, Ф IV, Н/1, дос. III. Извештаји посланика Алимпија Васиљевића из Санкт Петербурга председнику владе и министру иностраних дела Јовану Авакумовићу у Београд, № 130 од 24. XII 1892 / 5. I 1893. и № 133 од 12/24. I 1893.

10 Гроф Сергеј Јуљевич Вите (1849–1915), руски државник, министар финансија (1892–1903), председник Комитета министара (1903–1906), председник Савета министара (1905–1906).

противу нашег кредита, на свима европским новчаним пијацама тако очајну борбу, у намери да онемогуће реализацију нашег новог зајма, који је намењен поглавито наоружању српске војске. Наши политички противници, који су уједно и руски, пружили би Србији сваку помоћ и олакшицу, ако би се она одрекла своје садашње народне политике и потражила заштите и наслона на средње европске државе.”¹¹ Међутим, тада је министар Вите прочитао Пашићу реферат одељења које рукује српским дуговима у Русији, после чега је посланик саопштио председнику српске владе Грујићу: „Овај ме је реферат веома немило дирнуо, јер он отежава врло много испуњење наше молбе.”¹² Потом се министар Вите још једном обратио српском посланику: „видите како се ви старате да одговорите својим обавезама. Ви сами убијате свој кредит у Русији. Не само што не плаћате своје обавезе на време, већ се не старате да благовремено јавите да нећете моћи платити, но и не одговарате на наша писма. У опште тако се понашате, као да нећете ништа више да знате за своје обавезе. Ви сте сами отежали положај сваког руског министра финансија да може препоручивати и даље кредитирање ваше државе.”¹³ А без те препоруке – нема пушака. Да све буде горе, и том приликом се показало да финансијски проблеми лако могу прерасти у политичке. Вите је своје излагање завршио једном констатацијом и једним питањем: „Ја знам да вашу молбу не треба да ценим са финансијског гледишта, но са политичког, но ко нам јамчи да се у будуће неће та наша помоћ обрнути противу нас, као што Бугари сада чине?”¹⁴ Коначна одлука одложена је до даљњег.

Међутим, сумње које је изразио министар Вите показале су се као оправдане. Неочекивани повратак бившег краља Милана у Србију и боравак од јануара 1894. до пролећа 1895. године дестабилизовао је политички ситуацију и додатно онеспокојио Русе.¹⁵ Српски посланик у Русији, Никола Пашић, јавио је председнику владе Ђорђу Симићу: „Повратак бившег Краља Милана у Србију и насту-

11 АС, МИД, ПО, 1893, Ф IV, Н/1, дос. III. Извештај посланика Николе Пашића из Санкт Петербурга председнику владе и министру иностраних дела Сави Грујићу у Београд, № 96, 14/26. XII 1893. Пашић алудира на Аустроугарску и Немачку.

12 Исто.

13 Исто.

14 Исто.

15 АС, МИД, ПО, 1894, Ф IV, Н/23, дос. I. Извештај посланика Николе Пашића из Санкт Петербурга председнику владе и министру иностраних дела Ђорђу Симићу у Београд, Пов. № 29, од 28. II / 12. III 1894.

пивша за тим промена владе, произвели су код Царско руске владе и код свију овдашњих меродавних кругова јако раздражење и поколебали су веру у стабилност стања, које је настало после абдикације бив.[шег] Краља Милана, и породили су сумњу, као да се иза тих изненадних појава крију намере да се спољна политика Србије измени и упуту заштити сила, које су непријатељски расположене према руској политици.¹⁶ Посланик Пашић није се лако предавао, него се растрчао по руским министарствима да спасе што се спасти да, али без успеха. Министар војни, генерал Вановски, изразио је „[...] своје дубоко жалење што Србија убија свој кредит на страни честим, изненадним и са државног разлога неоправданим променама владе [...]“¹⁷, док је министар финансија Вите без устезања рекао: „за сада не могу да узимам у рад то питање, док не видим коме ће отићи та руска помоћ. Ми смо подигли Бугарску, крвљу и жртвама нашег простог народа, створили је и наоружали па је сад видимо удружену са противницима руским, словенским па и својим сопственим. Кад се смер новог преврата у Србији определи, казаћемо своју последњу реч. [...] Ми се с Миланом и његовим присталицама не можемо и нећемо мирити, али смо искрено симпатисали Краљу Александру и учинили смо неке мале жртве за учвршћење његовог престола, па смо расположени били чинити и друге много веће, али промена, која је настала услед повратка Милановог у Србију опоменула нас је да станемо и да се још једном запитамо: не варамо ли се кад помажемо Србију у којој се такви изненадни преврати дешавају и какве гаранције имамо, да се неће та наша помоћ употребити против нас саме, као што је то случај са Бугарском?“¹⁸ Повратак краља Милана у Србију разнео је у парампарчад с муком успостављено поверење и крхке везе које су радикалске и либералске владе успоставиле током претходник неколико година.

Србија двојице краљева, Милана и Александра, више није уливала поверење руској страни, па је Санкт Петербург тражио чврсте гаранције да ће за оружје бити исплаћена пуна цена. Такве гаранције, међутим, Србија није могла да пружи, јер је била у тешком финансијском положају: Аустроугарска је само 1895. године три пута затварала границу за извоз робе из Србије.¹⁹ За то време, српски посланик

16 Исто.

17 Исто.

18 Исто.

19 Ћоровић В., *Историја Срба*, 675.

у Санкт Петербургу, Милан Михаиловић, безуспешно се вртео у троуглу између три руска министарства – финансија, војног и иностраних дела – покушавајући да склопи аранжман по коме би Србији био одобрен кредит којим би она из Русије добавила 120.000 пушака и део потребне муниције. Руска страна, а посебно министар финансија Вите, остали су непоколебљиво на ставу да се пушке могу купити једино за готов новац и уз дужи рок испоруке.²⁰ Био је то дипломатски начин да се Србија доведе у ситуацију да сама одустане од аранжмана за који Руси, из политичких разлога, више нису били заинтересовани. Бесплодни процес током кога је српска влада настојала да поврати поверење Русије коначно је обустављен поновним доласком на власт Напредне странке, током влада Николе Христића и Стојана Новаковића 1895/1896. године.²¹ Наредне, 1897. године, у Србију се вратио проверени поузданик Аустроугарске, краљ Милан, поставши врховни командант активне војске.²² Тиме је покушај да се дође до пушака уз помоћ Русије и Француске дефинитивно пао у воду, а Србија је решење морала да потражи на другој страни.

Током 1891–1893. године комисија српског Министарства војног је већ анализирала перформансе нове немачке пушке система Маузер, М1893 (7 mm), али Србија тада није имала новца да их купи.²³ Када су пропали покушаји да се оружје набави преко Русије, напредњачка влада се 1898. године обратила аустроугарским банкама и немачким произвођачима. Упркос тешким финансијским условима, склопљен је аранжман за 90.000 пушака Маузер М1899, (7 mm), које су у Србију стигле 1900. године. То је било тек око половине стрељачког наоружања потребног српској војсци.²⁴ Потребна количина је допуњена преправком старих једнометки и даљом куповином нових маузерки, тако да је пешадија располагала са 195.000 модерних пушака, а коњица са 10.000 карабина. Иако је део тих пушака изгубљен током герилских борби у Старој Србији 1900–1912.

20 Видети интензивну, али бесплодну преписку између српског посланика у Русији Милана Михаиловића и српског председника владе и министра иностраних дела Стојана Новаковића. У интервалу од 15/27. VIII 1896. до 28. XI / 10. XII 1896. разменили су укупно десет писама (АС, МИД, ПО, 1896, Ф V, Н/16, дос. II).

21 АС, МИД, ПО, 1896, Ф V, Н/16, дос. II. Извештај српског посланика Милана Михаиловића из Санкт Петербурга председнику владе и министру иностраних дела Стојану Новаковићу у Београд, Пов. № 135, 24. X / 5. XI 1896.

22 Ђоровић В., *Историја Срба*, 679.

23 Bogdanović B., *Srpski Mauser*, 53.

24 Isto, 55-57.

године, преостале су чиниле главнину српског пешадијског оружја у Балканским ратовима, током којих се њихов број додатно смањио.

Пред почетак Првог светског рата, јула 1914. године, Србија је располагала са свега 131.391 пешадијском пушком и 6.218 коњичких карабина. Преко 67.000 пушака било је изгубљено, заробљено, уништено или на неки начин отуђено током вишегодишњег четовања по Старој Србији и Македонији и у два претходна рата.²⁵ Нешто је било допуњено ратним пленом, јер су и турски војници користили маузерке, али је и даље недостајало око 50.000 пушака. Покушај да оне буду купљене од Велике Британије није успео, јер је рок испоруке био предугачак, а преговори са Русијом поново су наишли на политичке препреке, али из другачијих разлога. У околностима кризе српско-аустроугарских односа, Русија није желела да додатно провоцира суседне царевине испоруком пушака Србији. Тај став је промењен тек када су Аустроугарска и Немачка објавиле рат Србији и Русији. Према неким истраживачима, одобрен је руски кредит од 6 милиона рубаља, којим је Србија купила 120.000 пушака система Мосин-Наган, М1891 (7,62 mm) и 12 милиона метака.²⁶ Муниципална је стизала и касније, све док Бугарска није ступила у рат и пресекла транспорт Дунавом октобра 1915. године.

Руске пушке биле су драгоцену помоћ у тим преломним месецима, али су ипак представљале тек мањи део потреба.²⁷ Још 26. октобра 1913. године председник српске владе Никола Пашић послао је телеграм српском посланству у Русији, интересујући се да ли би руска влада могла лиферовати 400.000 пушака за потребе Српске војске, уз напомену „да буде што краћи рок“.²⁸ Искусни политичар је већ тада процењивао да Аустроугарска неће лако прихватити резултате Балканских ратова и да ће вребати прву прилику да угрози територијалне тековине и државни интегритет Србије и Црне Горе. Ново оружје било је једина, каква-таква, одбрана од многоструко веће силе, али до њега се тешко могло доћи, јер су и друге европске

25 Isto, 63.

26 Милићевић М., *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914. године*, Београд 2015, 65-66.

27 О другим облицима руске помоћи Србији видети: Тимофејев А., Кремић Д., *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, Београд 2014.

28 *Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали*, Том III, Друштвене и политичке везе, при. А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Ј. Тимофејев, Г. Милорадовић, Београд; Москва 2012, 477.

државе, увиђајући дубину кризе у међународним односима, лагеровале наоружање и опрему, спремајући се за најгоре.

Наоружање, муниција, експлозив, шињели, фишеклије и опасачи, шаторска крила и разна друга војна и медицинска опрема стизали су из Русије у Србију током јесени 1914. и пролећа 1915. године.²⁹ Према евиденцији српског посланика у Русији, Мирослава Спалајковића, до 9. марта 1915. године у Србију је било стигло 119.980 руских пушака и 199.770.400 метака.³⁰ То, међутим, није спречило пораз Србије у јесен 1915. године. Да нове пушке неће бити довољне за преокрет на ратишту могло се видети и знатно раније – током несрећне офанзиве српских трупа у Срем, септембра 1914. године. Током битке на Легету (тј. Чеврнтији), српски војници су били наоружани новим пушкама система Мосин-Наган, које су примили непосредно пред форсирање реке Саве, па нису имали времена да изврше неопходна гађања нити да се привикну на ново оружје. Само део трупа имао је прилику да испали по пет пробних метака, остали – ни толико. Када је на то упозорен војвода Степа Степановић, командант тих трупа, лаконски је одговорио: „Нека се уче тамо.“ Током борби српски војници су гађали превисоко, без много ефеката, што је умногоме охрабрило непријатеље и убрзало слом српске офанзиве. Многи војници и официри су заробљени, а хиљаде нових пушака било је изгубљено.³¹

* * *

Епизода са набавком пушака за Србију, основног наоружања модерне војске, показује колико је свака војна набавка, у основи, политичко питање. Они ратни успеси које је Србија постигла 1912–1914. године били су резултат квалитетних припрема вршених током претходне две деценије. Да су припреме биле боље успеси су можда могли бити трајнији и плаћени нижом ценом.

Први аспект проблема чинило је благовремено и недвосмислено међународно политичко позиционирање Србије, што није било ни лак ни брз процес. Владавина последњих Обреновића, пуна непредвидивих преокрета, није Србију представљала као поузданог партнера. Таква Србија највише је одговарала Бечу. Осцилирање Ср-

29 Исто, 482–489.

30 Исто, 489–490.

31 Милићевић М., *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914. године*, 66–68.

бије између средњоевропских царевина и Русије стварало је тешко предвидив генерални политички оквир у коме је требало доносити одлуке и склапати споразуме. Када су радикали били у успону трајало је приближавање Русији, када би краљ Милан и напредњаци водили спољну политику, Србија је опет падала у сенку Хабзбурга. У таквим периодима залудно је било надати се разумевању од стране Русије.

Други аспект чинила је привредна и финансијска стабилност, јер свака војна набавка има и своју комерцијалну страну. Као што грађа показује, и као што је српским дипломатама више пута јасно речено: нема пушака без новаца. Знајући то, Беч је све чинио да умањи кредибилност Србије и учини је привредно, политички и војно зависном од Аустроугарске. Ипак, чињеница да је продаја оружја увек и уносан посао отворила је могућност набавке пушака из Немачке, која крајем 19. века није била толико увучена у балканску политику колико Хабзбуршка монархија. Али, то је Србију удаљило од Русије све до смене династија у Мајском преврату 1903. године. Тек тада су створени услови да Србија поново почне да стиче поверење Руске империје.

Трећи аспект је војни, односно – технички квалитет и компатибилност наоружања. Није ни једноставно ни мудро имати војску наоружану различитим типовима оружја и зависити потпуно од његовог увоза. Поред тога, пушка мало вреди уколико војник нема поверења у њу, а оно се постиже само ако се војска добро увежба управо на том моделу и ако њиме однесе и неке победе. Пораз српске војске у Срему 1914. године, осим лоших политичких и војних процена, био је узрокован и непознавањем нове пушке и неувежбанашћу српских војника на њој. Руске пушке су стигле прекасно за квалитетну обуку, за шта су, пре свих, одговорни доносиоци политичких одлука у Србији и Русији. Поучени ранијим лошим искуствима са Бугарском и Србијом, Руси су дуго чекали да се увере у правац српске политике. Шта ће Срби учинити са својим оружјем дефинитивно је постало јасно тек у лето 1914. године, када су аустроугарски пројектили почели да пљуште по Београду. Са те тачке више није било повратка, али то сазнање је скупо плаћено.

Најзад, можемо се запитати и да ли су, с обзиром на резултате, напори Србије били узалудни? Тешко да се уништење двеју српских краљевина 1915. године могло избећи. Био је то један од главних ратних циљева Аустроугарске и само је било питање тренутка и околности које ће владајући кругови у Бечу изабрати за спровођење своје

намере. Обрачун је био изванредан деценијама пре Принципових пуцњева, барем од окупације Босне и Херцеговине 1878. године. Србија је једино могла да се не заваља да ће задобити трајну наклоност северног суседа и да се на време припрема за неизбежно. Да тражи савезнике. Да привредно и финансијски јача. Да гради свој међународни кредибилитет. Као главна препрека таквој политици показала се владајућа династија и круг њених поузданика у Србији, што је водило крвавом расплету. Колико су спољна и унутрашња политика малих држава повезане види се управо на примеру Србије на прелазу два века. Требало је имати не само проницљивости и далековидости, него још више смелости, да би се на време увидело да сви путеви Србију воде истом исходу: пушку у шаке, па у шуму!

УДК 314.1(497.15)"1890"

39(=163.41)(497.15)

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.pah.201-213>

Лидия Юрьевна ПАХОМОВА, к.и.н.

Институт славяноведения Российской академии наук

lydia.pakhomova@gmail.com

др Лидија Јурјевна ПАХОМОВА

Институт за словенске студије Руске академије наука

**Сербское население Боснии и Герцеговины в работах
этнографов (1890-е гг.)
Српско становништво Босне и Херцеговине у радовима
етнографа током 1890-их**

Период австро-венгерской оккупации в истории Боснии и Герцеговины характеризуется углублением старых проблем и возникновением новых. Трудности инкорпорации окраины в империю были прогнозируемы: Османской империи в последние 50 лет подавлять протесты в Боснийском вилайете. Австро-Венгрия также силой оружия успокоила мятежный вилайет в 1878 и 1882 годах. Но, действуя энергичнее и активнее, вкладывая больше денег, дуалистическая монархия создала благоприятные условия для развития инфраструктуры, промышленности, отраслей сельского хозяйства и культуры.

В историографии существует множество работ, посвященных австро-венгерской модернизационной политике в Боснии и Герцеговине в 1878–1914 гг., например: П. Шугара „Индустриализация Боснии-Герцеговины. 1878–1918“,¹ Р. Дони „Ислам под двуглавым орлом: мусульмане Боснии и Герцеговины в 1878–1914 гг.“,² Д. Юзбашича „Языковая политика австро-венгерского правительства и национальные отношения в боснийско-герцеговинском саборе и языковой вопрос (1910–1914)“,³ З. Шехича „На смерть за императора и отечество! Боснийцы и герцеговинцы в военной организации

1 Sugar P. F., *Industrialization of Bosnia-Herzegovina. 1878–1918*, Seattle 1963.

2 Donia R. J., *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878–1914*, New York 1981.

3 Juzbašić D., *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*, Sarajevo 1999.

Габсбургской монархии в 1878–1918 гг.”⁴ А. Касумович „Австро-венгерская торговая политика в Боснии и Герцеговине в 1878–1914 гг.”⁵, Г. Грюнерта „Верить в хинтерлянде. Сербско-православные в габсбургской Герцеговине в 1878–1918”⁶, и т. д.

Однако, концентрируясь на правительственных мерах и привлекая в качестве источника документы Общеимперского министерства финансов Габсбургской монархии, историки редко обращаются к восприятию населением австро-венгерского управления, к человеку в условиях модернизации. Для исследования этого вопроса целесообразно обратиться к исторической антропологии, методологию которой, в том числе, применяли Р.П. Гришина и А.Л. Шемякин.

Целью настоящей статьи является рассмотреть положение сербского (православного) населения Боснии и Герцеговины под австро-венгерским управлением, при этом использовать в качестве источника путевые заметки журналистов и ученых. Как показала М. Тодорова, трэвелогии имеют важное значение в „воображении Балкан” и сыграли роль в таких этапах, как открытие Балкан, их изобретение и классификация.⁷ Свидетельства русских путешественников о балканских народах в первой половине XIX века собрал и прокомментировал М.В. Белов.⁸ Что касается собственно Боснии и Герцеговины, путевые заметки об османской Боснии, написанные первым русским консулом А.Ф. Гильфердингом, проанализировала в своей работе К.В. Мельчакова.⁹ В историографии также существуют монографии, в которых специально изучаются путевые заметки о Боснии: например, Н. Бербер написала монографию о путешествиях британцев.¹⁰

4 Šehić Z., *U smrt za cara i domovinu!: Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji u Habsburške Monarhije. 1878–1918*, Sarajevo 2007.

5 Kasumović A., *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, Sarajevo 2016.

6 Grunert H., *Glauben im Hinterland. Die Serbisch-Orthodoxen in der habsburgischen Herzegowina 1878–1918*, Göttingen 2016.

7 Todorova M., *Imagining the Balkans*, New York; Oxford 1997.

8 Открытие „братьев-славян”: Русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века, сост., коммент., предисловие М. В. Белов, Санкт-Петербург 2018.

9 Мельчакова К. В., *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, Москва 2019.

10 Berber N., *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, Pisa 2010.

Путевые заметки о первом годе австро-венгерской оккупации Боснии и Герцеговины оставил журналист и этнограф П.А. Ровинский.¹¹ Габсбургская монархия начала систематическое изучение края и открыла Областной музей и Балканский институт. В исследования были вовлечены историки Чиро Трухелка, Константин Херманн, Лайош Талоци и другие. Хотя С. Терзич назвал изучение Боснии и Герцеговины в австро-венгерское время „научной пропагандой“, нельзя не отметить, что те ученые внесли большой вклад в изучение истории края.¹²

Чтобы показать и популяризировать предварительные итоги своего управления, в 1890-е годы австро-венгерские власти стали приглашать журналистов, ученых, путешественников. Так, в 1893 году была организована поездка группы журналистов из изданий Times, Le Figaro, Le Temps и т.д. По итогам этой поездки, в том числе, была издана книга берлинского журналиста Генриха Реннера.¹³ Он уже был знаком с Боснией и Герцеговиной: в 1878 г. Реннер сопровождал австро-венгерский оккупационный корпус фельдмаршала Й. Филиповича в качестве военного репортера.¹⁴ В 1897 году вышла книга „Уходящий турок“,¹⁵ написанная знаменитым путешественником Гарри Томсоном, побывавшим в других турецких провинциях, Родезии, Индии, Китае.

В 1894 году правительство организовало в Сараеве конгресс антропологов и археологов. В Боснии велись и полевые исследования. Их результатами, в частности, были работы двух специалистов по Средней Азии, французского этнографа Гийома Капу,¹⁶ а также кни-

11 Пахомова Л. Ю., „Ровинский о мусульманском обществе на начальном этапе австро-венгерской оккупации Боснии и Герцеговины“, *Славянский мир в третьем тысячелетии. Вып. 12. Этнические, конфессиональные, социокультурные компоненты идентичности народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы*, отв. ред. Е. С. Узенева, Москва 2017, 184-192.

12 Терзић С., „Проект „аустроугарског Балкана“ у Босни и Херцеговини (О идеолошким основама научних истраживања и научне пропаганде)“, *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена. Међународни научни скуп 13–15. децембар 1994.*, ур. С. Терзић, Београд; Нови Сад 1995, 407-423.

13 Renner H., *Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer*, Berlin 1897.

14 Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, Paris 1896, 56.

15 Thomson H. C., *The Outgoing Turk*, London 1897.

16 Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, Paris 1896.

га его российского коллеги Алексея Николаевича Харузина.¹⁷ Каждый из них внес большой вклад в становление этнографии как науки.

В настоящей статье мы рассмотрим работы этих ученых, показывающие интерес мировой науки к Боснии и Герцеговины и изучение провинции с помощью научного инструментария. Их „оптика“ отличается от журналистской: если журналисты упрощают картину, концентрируют внимание на местных достопримечательностях и их истории, а книги больше похожи на путеводители, то ученые достаточно подробно описывают историю края, дают объяснения своим свидетельствам, в их распоряжении были не только статистические данные, собранные правительством, но и новейшие исследования их коллег-историков. Наблюдения этнографов оказываются гораздо глубже, чем просто описания достопримечательностей и красот Боснии и Герцеговины.

Гийом Капу (1857–1931) совершил поездку в 1895 году по заданию французского министерства народного просвещения. Вместе с известным исследователем Средней Азии и Тибета Габриелем Бонвало Капу в 1882 г. совершил путешествие в российский Туркестан. В последующие годы он ездил по Персии, Афганистану, Памиру и Кашмиру. По итогам путешествий Капу опубликовал несколько книг. После Боснии и Герцеговины он посетил Индокитай и занялся колониальными исследованиями; в 1922 году основал Академию колониальных наук.

Алексей Николаевич Харузин (1864–1932) ездил в Боснию и Герцеговину в 1899 году, его командировало Императорское Русское географическое общество. А.Н. Харузин был этнографом, обладающим большим опытом по изучению народов Средней Азии, и государственным чиновником, работающим в национальных окраинах Российской империи: он был чиновником особых поручений при эстляндском губернаторе, секретарем крестьянской комиссии и губернского статистического комитета. А.Н. Харузин вместе со своей сестрой Верой Николаевной посетил и Австрийскую Крайну, которую населяли словенцы. Его работа на западе Российской империи позволила ему оценить и усилия австрийской администрации. После поездок в габсбургские провинции Харузин был назначен управляющим канцелярией виленского генерал-губернатора, затем губернатором Бессарабии.

17 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, Санкт-Петербург 1901.

Таким образом, путешествия Г. Капу и А.Н. Харузина имели целью изучить опыт австро-венгерского управления окраинами и всесторонне проанализировать процесс инкорпорации регионов с мусульманским элементом в европейскую империю.

В своих книгах, кроме высших чиновников оккупационного правительства, оба этнографа отмечали помощь дипломатов, работавших в Сараеве, особенно русского консула Густава Викторовича Игельстрёма (Игельстрёма), работавшего там с 1893 по 1914 год.

Путевые заметки этого времени, как правило, снабжены фотографиями, снятыми путешественником Угом Крафтом, антропологом Рене Верно, а также различными гравюрами. В книге Харузина нет никаких иллюстраций, кроме одной карты.

Обе рассматриваемые работы – Капу и Харузина – очень похожи по структуре: следуя по маршруту, рассказывая о достопримечательностях, авторы подробно останавливаются на истории, описывают людей, их занятия. Капу и Харузин пытаются осветить как можно больше сторон жизни Боснии-Герцеговины. На стиль и изложение каждого путешественника накладывается его опыт, знания и ценности страны происхождения. Например, французский ученый довольно подробно останавливается на виноделии: сортах винограда, процесса ферментации, или на создании системы здравоохранения и т.д. Кроме того, работа Капу содержит больше информации об обычаях, одежде, культуре и т. д. Русский ученый детально останавливается на истории Боснии и Герцеговины от римской эпохи до австро-венгерского периода, с большим экскурсом в средневековое прошлое края. Необходимо отметить, что Харузин много уделяет внимания православному населению, их деятельности, чертам характера их представителей.

Прежде всего путешественников интересует деятельность австро-венгерского правительства. Ученые в первую очередь позитивно отзываются о строительстве дорог и мостов. А.Н. Харузин с восхищением писал о системе организации транспорта, называя шоссейные дороги произведением инженерной техники: „дороги, прекрасно шоссированные, с большим искусством проведены по горным местностям, через реки смело переброшены мосты, в скалах пробиты туннели. Содержатся дороги идеально.“¹⁸ Однако Харузин отметил, что „культурное состояние Боснии-Герцеговины и по сие время

18 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, 54-55.

таково, что местное население (...) не нуждается в шоссированных дорогах, настоящая эксплуатация их – дело будущего (...) Население соответственно своему культурному уровню, предпочитает горные тропы.¹⁹ Харузин увидел, что железными дорогами пользуются мало,²⁰ тем не менее, по свидетельству французского ученого, жители провинции охотно пользовались железными дорогами.²¹ На станциях и вокзалах можно было встретить самых разных людей: группу загорелых крестьян, носивших на голове красный тюрбан райя; счастливого рыбака; продавца обуви-опанков; грязного священника, беседовавшего с сербским денди, одетым в городской костюм; мусульман-учащихся с учителем-ходжей; австрийских военных.²²

Посещение горнодобывающих, лесозаготовительных и других предприятий было обязательным пунктом программы поездок, совершаемых иностранцами. Путешественники, приводя статистические данные, описывают состояние промышленности. По мнению П. Шугара, отсутствие в аграрной стране органа по урегулированию земельных отношений свидетельствовало о приоритетности развития сырьевых отраслей.²³ План общеимперского министра финансов Б. Каллаи предусматривал активное освоение полезных ископаемых, которыми была богата Босния-Герцеговина.

Интересно наблюдение француза о происходивших тогда изменениях в трудовых отношениях в связи с индустриализацией. Капу особо подчеркивает, что постепенно улучшаются условия труда. Так, если в угледобывающем Креке раньше рабочий лагерь был под открытым небом у костра, то в 1890 г. правительство построило рабочий городок.²⁴ Женщины и дети, исключительно сербы, стали работать на фабриках, в первую очередь на ткацких. При этом мужчины-сербы там почти не трудились, а работали большей частью мусульмане.²⁵ На табачных фабриках наблюдалась такая же ситуация: работали мусульмане-мужчины и сербские женщины.²⁶

При всей положительной оценке политики властей, Гийом Капу и Алексей Харузин не могли не заметить трудности, которые

19 Ibid, 55.

20 Ibid, 58.

21 Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 30.

22 Ibid, 72–73.

23 Sugar P. F., *Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878-1918*, Seattle 1963, 27.

24 Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 46–47.

25 Ibid, 167–168.

26 Ibid, 174.

модернизация приносила местным жителям. Капу и Харузин с большим сожалением отмечали, что простые по форме, но более дешевые товары заводов и фабрик Австро-Венгрии вытесняли с рынка высокохудожественные изделия из кожи, меди, железа, дерева — ножи, кинжалы, сабли, обувь и т.д. — которыми славились боснийские мастера. Политика индустриального развития, которую проводили общеимперское министерство финансов и оккупационное правительство, действовала разрушающе на ремесленничество.²⁷

Из того, как много уделяется внимания, видно, что и Капу, и Харузин главными вопросами считали аграрные отношения и образовательную систему. В провинции, где крестьяне составляли подавляющее большинство населения, решение земельного вопроса было весьма важной задачей. Оба исследователя видят как положительные, так и отрицательные черты австро-венгерской аграрной политики. Особенно детально разобрал правительственные меры Харузин, который изучал земельные отношения и разрабатывал механизмы их решения в Эстляндской губернии Российской империи. По мнению исследователей, продолжая выполнять османскую Саферскую наредбу 1859 года и давая возможность постепенного выкупа земель кметами, общеимперское министерство финансов было право. Харузин отмечает, что местное правительство ежегодно расходовало весьма крупные суммы на сельскохозяйственный сектор, хотя казне это не приносило доходов, а, напротив, было только в убыток.²⁸ Для русского ученого особенно было интересно, что в провинции устроены четыре сельскохозяйственные, три фруктово-виноградные станции, 16 образцовых крестьянских хозяйств. Было организовано ветеринарное дело, основаны конюшни для улучшения породы лошадей.²⁹ Интересно, что Харузин в своей книге не упоминает задругу и ее роль в социально-экономической жизни Боснии и Герцеговины, тогда как Капу посвящает описанию задружной системы место в своей книге.

Много нареканий вызвала у обоих путешественников система налогообложения. Часто не справляясь с своевременной выплатой

27 Вяземская Е. К., „Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX в.“, В „пороховом погребе Европы“. 1878-1914 гг., Москва 2003, 334-335.

28 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, 218.

29 Ibid, 217-218.

налогов, крестьяне становились жертвами ростовщиков. Особенно заметным для ученых было бедственное положение сербских крестьян. Следовательно, подчеркивают ученые, поскольку большая часть крестьян была православного вероисповедания, аграрные, то есть социально-экономические отношения, тесно переплетались с религиозной проблемой, и почти любой спор превращался в религиозный.

Указывая на разногласия, Капу считает австро-венгерские власти веротерпимыми, особенно что касается праздников, выходных и календарей: мусульмане празднуют пятницу, евреи – субботу, католики – воскресенье; в провинции использовались и грегорианский, и юлианский календари.³⁰ Еще одним примером религиозной толерантности француз называет передачу мэром Сараева Мехмед-бегом Капетановичем Любушаком своей земли на строительство православной церкви.³¹ Ежедневным доказательством толерантности Капу считал обучение детей разных религий в созданных правительством интерконфессиональных школах, которые находятся на том же уровне, что и современные европейские учебные заведения.³² Так как французского этнографа командировало министерство народного просвещения, он весьма подробно разбирает образовательную систему: состояние школ в османский период, финансирование австро-венгерскими властями, бюджет, строительство новых зданий, типы школ, изучаемые предметы и т. д. В итоге Капу однозначно позитивно оценивает развитие школ в Боснии и Герцеговине.

Харузин был в целом согласен со своим французским коллегой и писал, что теоретически правительственная программа по открытию интерконфессиональных школ совершенно правильна. Однако, приехав в разгар борьбы сербов за церковно-школьную автономию, он стал свидетелем того, как Австро-Венгрия разрушает самоорганизацию сербов. Православные сами создавали школы, собирали на них деньги, поэтому естественно, что они с трепетом относились к результатам своего труда. Харузина восхищает эта самостоятельность сербских общин и их борьба за право самим выбирать священников. Особенно раздражает ученого то, что власти запретили употребление слов „серб“ и „сербский“ применительно к православному населению. Поэтому Харузин полагал, что именно правительство не терпимо к православным. Они в свою очередь с подозрени-

30 Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 129.

31 Ibid, 132.

32 Ibid, 152.

ем относились к образованию в интерконфессиональных школах и старались отправлять своих детей учиться в православные страны – в Черногорию, Сербию, Россию.

Хотя Капу и увидел общность, присущую жителям провинции, назвав католиков, мусульман и православных братьями и сестрами, однако три разные конфессии разделили эти три группы с разными политическими стремлениями, таким образом они стали сербами, хорватами и турками (или турчинами). Кроме вероисповедания, по мнению Капу, на формирование национальностей также повлиял социально-экономический фактор: мусульмане, будучи землевладельцами, обладали правами, у христиан – не было ни земли, ни прав.³³

При том, что Харузин считал вероисповедание немаловажным фактором, он призывал не абсолютизировать его.³⁴ Идею боснийской нации, которую пытался продвигать Б. Каллаи, российский ученый не поддерживал, считая ее противодействием сербской народности. По мнению Харузина, австро-венгерское правительство доказывало оформление политической нации на основе результатов исторических, этнографических, археологических, антропологических исследований, а также языка и национального самосознания.³⁵ Русский этнограф полагал, что сербы и хорваты начали разделяться еще в X в., когда церковные службы стали проводиться на славянском языке.³⁶ Окончательное разделение народностей, по мнению Харузина, можно отнести к XII – началу XIII века, к периоду после раскола христианской церкви.³⁷ Еще одним признаком принадлежности к сербской, или православной, народности, ученый считает кириллический шрифт, тогда как хорватская, или католическая, народность использует латиницу.³⁸ Что касается ислама, то оба ученых сходятся во мнении, что жители Боснии и Герцеговины приняли его в первую очередь из-за социальных и экономических привилегий,³⁹ хотя Храузин и не исключает искренние чувства новых приверженцев ислама.⁴⁰

33 Ibid, 115.

34 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, 38.

35 Ibid, 37-38.

36 Ibid, 231.

37 Ibid, 232, 241-242.

38 Ibid, 49.

39 Ibid, 247-248; Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 119.

40 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, 246.

Путешественники для повествования нечасто разделяют жителей оккупированной провинции на группы, в основном говоря обо всех боснийцах-герцеговинцах. Однако интересно, что французский путешественник использует название „югославы“ – так же, как оно использовалось по отношению к жителям Югославии. Рассказывая о сербах, Капу называет их православными или берет слово „серб“ в кавычки, или использует обозначение „югослав“. Харузин называет представителей сербского населения либо православными, либо сербами. Однако русский ученый отмечает, что в Боснии и Герцеговине среди учащейся молодежи можно было встретить „лиц, именующих себя в разговоре с сербом соседних стран “босняками” и показывающих не без ударения, что они не “братья” сербам, а принадлежат к народности особого рода“.⁴¹

Ценнейшим источником информации для изучения местного населения этнографы считали базар (чаршию), где можно встретить самых разных людей со всей Боснии-Герцеговины. Оба ученых много внимания уделяют внешности, отдавая дань развивающейся в то время физической антропологии. Например, измерив в Чайнице, Фоче, Фойнице, Рогатице, пригороде Сараева, Високо и Вышеграде рост 772 человек, из которых 350 мусульман, 305 православных, 118 католиков и шесть евреев, Капу пришел к выводу, что средний рост у мусульман 1 м 711 мм, у православных – 1 м 713 мм, у католиков – 1 м 706 мм.⁴² То, что жители оккупированных областей в среднем имели высокий рост, показывает и А.Н. Харузин, приводя различия в облике боснийцев и герцеговинцев, объясняя это долголетней жизнью в разных природных условиях: „Босняк деревни более тяжеловесен, чем герцеговинец, но горожанин Боснии более элегантен; герцеговинец суровее босняка, у которого больше мягкости в обращении.“⁴³ Кроме того, этнографы подробно описывают костюмы и украшения, особенно женские, поскольку они были намного красочнее и разнообразнее мужской одежды. Не меньше интересует ученых быт – культура кофе, табака, сливовицы, а также развлечения, обычаи, праздники, фольклор. Капу, например, описывает наиболее распространенный амулет – записи, в которых начертаны тайные, шифрованные слова: это могут быть религиозные фразы в

41 Ibid, 35.

42 Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 89.

43 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, 62.

квадратах или крестах, изречения из священних книг разных религий. Причем эти записки были, как утверждает Капу, у христиан и мусульман. Православные и католические священники легко умели расшифровывать эти записи.⁴⁴ По наблюдению Капу, если прийти в гости к боснийцам, вне зависимости от достатка хозяев дома, всегда очень быстро подают кофе.⁴⁵ Со ссылкой на работы К. Херманна французский этнограф много пишет о музыкальной культуре, в том числе приводит слова и ноты песен. Простое пение (видимо, без музыкального сопровождения) было свойственно детям, девушкам, юношам и молодым женщинам. Гусли использовали при воспроизведении эпических или лирических произведений мужчины, и христиане, и мусульмане.⁴⁶

Весьма ценны замечания этнографов о реакции местных жителей на изменения в повседневной жизни. По наблюдениям ученых, крестьяне избегали нововведений, даже в том, что, казалось бы, шло и им на пользу, например, что касалось дорог. Харузин заметил, что несмотря на то, что многие боснийцы-герцеговинцы стали одеваться в европейском стиле, немало людей по-прежнему отдавало предпочтение традиционной одежде, которая мало отличалась у представителей разных религий.⁴⁷ Капу приводит рассказ барона Питнера, главы местной администрации в Ливно: когда привезли железные плуги, для местных жителей они остались всего лишь любопытными объектами, на которые они смотрели издалека, и все крестьяне продолжали пользоваться старыми деревянными инструментами.⁴⁸ Точно так же боснийцам и герцеговинцам не нужны были гостиницы и курорты.⁴⁹ Ими пользовались только иностранные туристы.

Для путевых записок характерно описание боснийцев с обязательным употреблением определений „ленивый“ и „неспешный“, причем без различия веры. Безмятежность и спокойно-медлительный уклад жизни были свойственны жителям Боснии и Герцеговины. Про мусульманина русский путешественник П.А. Ровинский в 1878 году писал, что на работе магометанин-торговец, „просидев в

44 Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 112–114.

45 Ibid, 89.

46 Ibid, 91.

47 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, 70.

48 Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 215.

49 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, 103.

своей лавке целый день, с невозмутимым спокойствием принимал посещающего его покупателя и провожал глазами проходящих мимо; он не предавался никакой тревожной работе“, а отдыхает он, „предаваясь тайному забвению остального мира с его суетой, грязью и гнилой атмосферой.“⁵⁰ Такую же картину наблюдал и А.Н. Харузин после двадцатипятилетнего австро-венгерского управления: так же лениво беседовали боснийцы с трубкой, за кофе и за сливовицей.⁵¹

Путешественники отмечали, что население Боснии и Герцеговины стремилось сохранять уже существующие устои. Харузин эту черту назвал „национальной стойкостью“,⁵² Капу – „неофобией“, боязнью нового.⁵³ Жители с большим трудом принимали новое, однако русский этнограф писал: „изменившись раз, страна на этом стояла, готовая жертвовать даже жизнью.“⁵⁴ Возможно, такое свойство характера близко к термину *Eigensinn* („своеволие, своеобразие“), введенным А. Людтке для обозначения отстаивания своего и сопротивления власти. Православные и мусульмане стремились сохранить свою самобытность, противостоять сильному европейскому культурному влиянию.⁵⁵ В консервативный мир боснийцев и герцеговинцев вторглись энергичные и активные чиновники Австро-Венгрии. Они способствовали ускорению внедрения капиталистических отношений и благ европейской цивилизации в этих провинциях. Своеобразным протестом против проникновения в жизнь боснийско-герцеговинского населения черт западной цивилизации было движение за религиозно-школьную автономию.

В своей книге Гийому Капу удалось в большей степени продемонстрировать положительные черты модернизационной политики на новых территориях – Боснии и Герцеговине, а Алексею Николаевичу Харузину – указать на проблемы, с которыми империя

50 Ровинский П. А., „Наблюдения во время путешествия по Боснии в 1879 г.“, *Журнал Министерства народного просвещения*, март 1880, 28, 30.

51 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, 14-15.

52 Ibid, 195.

53 Capus G., *A Travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 22.

54 Харузин А. Н., *Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии*, 195.

55 В таком же ключе использует термин *Eigensinn* Е.В. Акельев касательно петровских реформ. См.: Akelev E., „The Barber of All Russia. Lawmaking, Resistance, and Mutual Adaptation during Peter the Great's Cultural Reforms“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2/2016, 241-275.

сталкивается на окраинах, и особенно подчеркнуть угнетение и подавление сербов. По путевым заметкам Капу можно проследить преобразования в экономической, культурной, социальной и т.д. сферах. Работа же Харузина показывает: то, что писал Андрей Леонидович в своих статьях о реформах напредняков в Сербии, справедливо и для Боснии – ускоренная модернизация без учета особенностей традиционного общества приводит к осложнениям, а чисто механический рост показателей еще не значит успехи модернизации.

УДК 327(497.11:497.16)"19"
341.7(470)"19"

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.hle.215-230>

Варвара Борисовна ХЛЕБНИКОВА, к.и.н., доц.
Факультет иностранных языков и регионоведения МГУ имени М.В.
Ломоносова
istfilos@gmail.com

Доц. др Варвара Борисовна ХЛЕБНИКОВА
Факултет за стране језике и истраживање региона Московског државног
Универзитета „Ломоносов“

**Посредническая роль российских дипломатов
в сербско-черногорских отношениях начала XX века
Посредничка улога руских дипломата у српско-црногорским
односима на почетку 20. века**

История сербско-черногорского сотрудничества в начале XX века была довольно противоречивой. С одной стороны, она наполнена разнообразными фактами, которые свидетельствуют о близости, взаимопомощи и солидарности двух народов. С другой стороны, есть немало примеров серьезных противоречий между династиями балканских государств в начале прошлого столетия. Практически всегда в этих непростых отношениях, в большей или меньшей степени, присутствовал активный участник – Россия. Архивные документы позволяют говорить о том, что наши дипломаты были вынуждены выступать посредниками в те сложные периоды, когда между правящими кругами славянских держав вспыхивали острые разногласия, грозившие крупными дипломатическими и политическими осложнениями. История сербско-черногорских связей не один раз вызывала интерес у исследователей.¹ Данное сообщение является своего

1 Алексий Л., „О српско-црногорским преговорима о савезу 1904-1905“, *Историја XX века, Зборник радова*, Књ. I, Београд 1959; Ракочевих Н., *Политички односи Црне Горе и Србије. 1903-1918*, Цетиње 1981; Хитрова Н. И., *Россия и Черногория. Русско-черногорские отношения и общественно-политическое развитие Черногории в 1878-1908 гг.*, Москва 1993; Хлебникова В. Б., „‘Дух раздора’ или ‘дух единства’: к вопросу о черногорско-сербских отношениях в начале XX столетия“, *Славяне и Россия в системе международных отношений*, Москва 2017 и др.

рода продолжением публикаций, сделанных много лет назад. Хотелось бы познакомить читателей с материалами объемного дела, которое составлялось архивной службой МИД Российской империи на протяжении нескольких лет.² Эти материалы дают полное представление о том, как глубоко были озабочены в Петербурге часто возникавшими конфликтными ситуациями, какими способами русские дипломаты пытались стабилизировать содержание сербско-черногорских контактов.

Под пристальным контролем было все, что касалось Черногорского княжества, так как на протяжении многих десятилетий Россия выплачивала денежные дотации на различные нужды его правительства. Понятно, что русским кураторам было важно, каким образом использует эту помощь черногорский двор, можно ли на него положиться в вопросах, касавшихся внешней политики на Балканах. Особенно тревожила российский МИД перспектива подписания славянскими монархами соглашений, которые в Европе могли бы расценить как военные приготовления. Россия последовательно придерживалась политики статус-кво после подписания Берлинского трактата 1878 г. и ожидала такого же курса от своих славянских партнеров. Между тем, недовольный итогами последней войны с Османской империей, князь Никола предложил правителю Сербии разработать союзнический договор на случай возможных политических осложнений на Балканском полуострове.³ Эта инициатива была связана с событиями в Македонии в 1903 г. От русских дипломатов, работавших в княжестве, факт переговоров сначала тщательно скрывали. В Белграде не просто поддерживали инициативу соседей, но даже попытались ее перехватить, составив проект договора на свой лад. Король Петр явно поторопился, когда прислал в Цетине текст соглашения, уже скрепленный своей личной подписью, дав тем самым понять, что Николе остается только согласиться с готовым вариантом. Большей обиды для черногорского господара, считавшего себя значимой фигурой в славянском мире, нельзя было придумать. У него отнимали право вносить поправки в текст договора, то есть играть важную, если не ключевую роль в его разработке. Князь тотчас „забыл“ о секретности и обратился к сотрудникам российской дипло-

2 Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Ф. Политический архив. Оп. 482. Д. 3363.

3 Предложение было сделано вскоре после убийства короля Александра Обреновича 29 мая 1903 г. и вступления на престол Петра Карагеоргиевича.

матической миссии с наигранным удивлением: как ему быть, ведь сербское правительство почему-то требует скрыть содержание договора от всех, в том числе и от российских руководителей. Из Петербурга пришел именно тот ответ, какого ожидал черногорский монарх. МИД заявило, что не станет помогать заключению каких-либо соглашений за своей спиной. Тем более, Россия не станет помогать в том случае, если возникнут недоразумения с соседней Австро-Венгрией, опасавшейся любых альянсов Сербии и Черногории.⁴

Судя по донесениям русских дипломатов в Петербург, у Австро-Венгрии были некоторые основания подозревать сербского и черногорского монархов в сговоре. Об этом свидетельствует содержание депеши К.А. Губастова, отправленной из Белграда в сентябре 1904 г. В личной беседе российский представитель упрекнул Н. Пашича в том, что от русской стороны скрыли содержание проекта договора. На что сербский лидер „несколько уклончиво“ ответил, что погружаться в детали договора „может быть в НЕКОТОРЫХ СЛУЧАЯХ (выделено мною – В.Х.) для самого императорского правительства нежелательно и неудобно.“⁵ В сущности, Н. Пашич подтвердил, что планируемое соглашение может не отвечать принципам российской внешней политики на Балканах. Информация о проекте союзнического договора Сербии и Черногории была доложена самому Николаю II. Царь выразил недовольство маневрами своих подопечных: „Такого рода соглашения лишь кажутся весьма полезными“, - написал он 12 мая 1904 г.⁶ на полях секретной депеши русского министра-резидента. Действительно, возможные трения с великими державами, ревниво следившими за каждым шагом России в регионе, грозили серьезными последствиями. А польза от сговора черногорского и сербского монархов, которые с трудом переносили друг друга, казалась ничтожной. Поэтому министр иностранных дел В.Н. Ламздорф отправил в княжество инструкцию, где говорилось, что для Черногории „безопаснее сохранить за собой свободу действий под покровительством России, чем связывать себя договором без нашей санкции, а следовательно, и без нашей помощи.“⁷ Черногорский монарх привлек российского министра-резидента А.Н. Щегло-

4 АВПРИ. Ф. Политический архив. Оп. 482. Д. 3363. ЛЛ. 22-24 об.

5 Ibid. Л. 61 об.

6 Ibid. Л. 1. Помета царя стоит на полях секретной депеши министра-резидента А.Н. Щеглова от 30 апреля 1904 г.

7 Ibid. Л. 31 об.- 32.

ва для составления письма королю Петру, в котором сообщил, что не станет нарушать своего главного дипломатического принципа – „не заключать никаких сделок без ведома и одобрения России.“⁸ Российские дипломаты были уверены, что „осторожное и своевременное воздействие императорского правительства увенчалось успехом“,⁹ нежелательный договор не состоялся. Николай II был удовлетворен таким исходом переговоров. Наиболее точную оценку этой истории дал К.А. Губастов. Он с явным облегчением отмечал, что отказ от подписания договора оставил в тени самый опасный вопрос сербско-черногорских отношений – вопрос о будущем разграничении в Старой Сербии и Новипазарском санджаке. На эти земли, остававшиеся еще под властью Османской империи, претендовали в будущем оба славянских государства. К.А. Губастов знал, что уже случались ссоры и стычки по этому поводу между князем Николой и королем Александром Обреновичем.¹⁰ Он предупреждал свое руководство, что если дать волю амбициям балканских элит, то спор о территориях может окончательно испортить отношения монархов. Тогда их примирение будет невероятно трудным делом. Таким образом, своим вмешательством российские дипломаты старались решить сразу две задачи: избежать трений с Австро-Венгрией и не допустить обсуждения крайне опасной для славянского единства темы о будущих границах на Балканском полуострове.

Желая загладить впечатление от случившегося и создать видимость дружеских отношений, Никола Петрович поддержал сербский двор в другом деле. В это время шла подготовка к коронации Петра Карагеоргиевича. Поскольку он оказался на престоле после жестокой расправы над Александром Обреновичем, в Европе отнеслись сдержанно к готовящимся торжествам. Некоторые из приглашенных на празднество высоких гостей ответили отказом посетить Белград. Черногорский князь, напротив, продемонстрировал поддержку дому Карагеоргиевичей и отправил с поздравлениями в столицу Сербии своего наследника Данилу в сопровождении княжеского министра иностранных дел Г. Вуковича. Этим, по словам российского предста-

8 Ibid. Л. 32 об. А.Н. Щеглов по поручению князя Николы составил проект письма, отправленного в Белград.

9 Ibid. Л. 41.

10 Хлебникова В. Б., „Дух раздора’ или ‘дух единства’: к вопросу о черногорско-сербских отношениях в начале XX столетия“, *Славяне и Россия в системе международных отношений*, 155-156.

вителя в Белграде, он порадовал своего зятя, „опечаленного отсутствием на коронации членов других царствующих домов.“¹¹ Король Петр публично поблагодарил черногорского князя за оказанное внимание. Однако прежней обиды он не забыл, о чем откровенно заявил во время длительной беседы с Г.Вуковичем. В ходе личной аудиенции в течение двух часов правитель Сербии гневно высказывал княжескому министру иностранных дел свои претензии и жалобы. Вероятно, не случайно в сербской прессе в эти дни постоянно появлялись критические публикации о князе Николе, которого изображали деспотом и врагом славянства. В Цетине газетную кампанию против черногорского двора приписывали инициативе самого сербского монарха. Руководителю российской миссии Никола „горько жаловался на короля Петра. По мнению его высочества, король Петр не только допускает эти злостные обвинения, но даже внушает их из ненависти к дому Петровичей...“¹² С этого момента отношения двух правительств постоянно ухудшались. Громкие заявления об интригах и враждебности раздавались с обеих сторон. В 1908 г. два славянских государства оказались на грани полного разрыва. Была раскрыта так называемая „бомбовая афера“. Черногорская полиция задержала заговорщиков, попытавшихся ввезти в страну взрывные устройства, изготовленные в Сербии. Для российских дипломатов в Белграде и Цетине настали по-настоящему трудные дни. Князь Никола готов был публично делать самые резкие предположения, обвиняя Белград в покушении на его жизнь. Тогдашнему главе миссии П.В. Максимову стоило огромных усилий убедить господаря не торопиться с выводами и не называть никаких имен без достаточных оснований. Погасить разразившийся скандал русским коллегам помогал „сербский агент“ в княжестве Й. Йованович,¹³ который согласовывал с Максимовым каждый свой шаг и старался изо всех сил успокоить черногорский двор. П.В. Максимов высоко оценил выдержку Йовановича, отметив его „весьма спокойный характер.“¹⁴

11 АВПРИ. Ф. Политический архив. Оп. 482. Д. 3363. Л. 62-62 об.

12 Ibid. Деша Шеглова от 16 октября 1904. Л. 65.

13 Положение Й. Йовановича в Цетине было сложным, так как он не занимал определенную должность, а выполнял конкретные поручения своего правительства. Только во время аннексионного кризиса 1908 г. Й. Йованович был назначен дипломатическим представителем Сербии в княжестве. Распоповић Р., *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица; Београд 1996, 370-371.

14 АВПРИ. Ф. Политический архив. Оп. 482. Д. 3363. Л.90.

Если русские дипломаты вместе с сербами старались снизить накал враждебности и стабилизировать ситуацию, то австрийские политики, напротив, тщательно раздували скандал, разразившийся между родственниками, стараясь максимально осложнить сербско-черногорские контакты. Посланец Австро-Венгрии барон Кун распускал среди дипломатов, аккредитованных в княжестве, слухи о том, что страны готовы полностью разорвать отношения. Он даже прямо выразил удивление председателю черногорского правительства по поводу того, что Й. Йованович еще не покинул Цетине. Самым трудным в этом кризисе стал момент, когда босниец Джорже Настич в мае 1908 г. дал перед черногорским судом показания, обличавшие сербских руководителей в покушении на жизнь черногорского князя. Настич заявил, что был в числе заговорщиков, узнал их намерения и понял, какой вред может быть нанесен славянским интересам. Поэтому он сообщил черногорской полиции о привезенных из Сербии бомбах и о подготовке покушения. На этом судебном заседании присутствовал секретарь российской миссии Е.Ф. Штейн. Он сообщил в Петербург, что Настич детально описал изготовление бомб в Крагуевце, назвал множество имен и заявил, что „душой заговора“ был наследник сербского престола. А сам король Петр, якобы, был в курсе всех планов „бомбистов.“¹⁵ В Белграде не просто опровергали такие речи, сербские власти были в ярости. Й. Йованович в этот же день получил приказ покинуть княжество. Князь Никола, по наблюдениям сотрудников российской миссии, вовсе не был смущен размахом обличительных заявлений и отсутствием твердых доказательств. Он притворно повторял российским дипломатам, что противился такому повороту событий и пытался воздействовать на судью, чтобы не допустить публичного выступления Дж. Настича с шокирующими показаниями, но якобы оказался бессилен. Однако Е.Ф. Штейн не скрывал от своего руководства, что князь лицемерит, формально сожалея о скандале и злорадствуя в душе. Реакцию короля Петра на все случившееся В.С. Сергеев, заведовавший в 1908 г. русским представительством в Белграде, описывал совсем иначе. Он сообщал, что король Петр „огорчен и возмущен“ тем, как комментируют в Черногории показания Настича. Этого несостоявшегося революционера в Сербии называли австрийским агентом и провокатором, занимающимся грязной политической интригой, разработанной в Вене.¹⁶ Рос-

15 Ibid. Л. 91, 92-95.

16 Ibid. Л. 95-96.

сийский МИД приступил к тушению разгоревшегося политического пожара. Обоим дворам было официально объявлено, что „случившееся произвело на императорское правительство крайне прискорбное впечатление“. А князю Николе отдельно было выражено „неудовольствие за нарушение международной корректности.“¹⁷

Опытный политик Никола быстро понял, что нужно поскорее закончить слишком опасную игру в разоблачения, пока он не лишился российской материальной поддержки. Господарь формально попросил русских покровителей „о доброжелательном посредничестве в деле восстановления хороших отношений с Сербией.“¹⁸ Вскоре П.В. Максимов и В.С. Сергеев получили из Петербурга указания всеми силами способствовать примирению двух монархов. Однако князь Никола настаивал, что он – потерпевшая сторона и требовал от сербов сделать первый шаг к урегулированию конфликта. Сербское правительство, в свою очередь, выражало благодарность российским дипломатам за посредничество, но выдвигало собственные условия примирения. В Белграде потребовали отправить в отставку главу правительства Черногории Л. Томановича, который меньше всех был виноват в том, как протекали слушания дела о бомбах в черногорском суде. Конечно, он был всецело предан князю Николе, но обладал здравым смыслом. Поэтому в качестве главы кабинета решительно протестовал против того, чтобы председатель суда позволял Настичу делать столь опасные заявления, и даже грозил уйти в отставку, если к его мнению не прислушаются.¹⁹ Е.Ф. Штейн насмешливо написал об условии сербов: „...Не имея возможности требовать отставки самого князя, сербское правительство требует ее в лице Томановича.“²⁰ Сотрудники российской миссии считали Л. Томановича образованным, спокойным и миролюбивым человеком, старавшимся не допустить чрезмерных политических преследований в собственном отечестве и никогда не проявлявшим недоброжелательства в отношении Сербии. Никто в серьез не принимал требование снять его с поста председателя княжеского правительства. В конце концов, утомленный перепалкой Белграда и Цетиня, российский министр иностранных дел А.П. Извольский решительно потребовал, чтобы обе стороны сбавили тон, перестали взаимно обвинять друг друга и „предали прошлое

17 Ibid. Л. 99-100.

18 Ibid. Л. 97.

19 Ibid. Л. 11-112.

20 Ibid. Л. 128.

забвению“. Князю Николе пришлось первым пойти на уступки. По настоянию российских дипломатов в июле 1908 г. он отправил королю Петру поздравительную телеграмму. Правда, в Белграде ее сочли „сухой“, но, в общем, были удовлетворены. Через своего представителя в Петербурге сербы дали понять, что готовы принять у себя черногорскую делегацию и обсудить спорные вопросы. Министр иностранных дел королевства М. Милованович выступил в Народной скупщине с докладом, в котором отметил, что поведение Сербии в конфликте тоже не было безупречным. Министр считал, что сербы слишком страстно и несдержанно обсуждали события в Черногорском княжестве, забыв, что оно, „хоть и сербская страна, но самостоятельное государство.“²¹ Русские дипломаты фиксировали все признаки наметившейся нормализации двухсторонних официальных отношений. И задним числом признавали, что допустили просчеты в своей посреднической миссии. Российский поверенный в делах в Белграде Б.Н. Евреинов считал, что чрезмерное внимание к подробностям сербско-черногорской ссоры только распаляло участников конфликта, подталкивая их к взаимным демаршам. Чем больше российские руководители старались помирить правящие круги княжества и королевства, тем более шумные политические заявления делали славянские партнеры, предъявляя друг другу невыполнимые требования. Сотрудник нашего представительства пришел к выводу, что будет лучше, если российская дипломатия перестанет так чутко реагировать на сербско-черногорские разногласия. Тогда официальные круги обеих стран скорее осознают нелепость своих претензий. Евреинов предлагал не торопить события, „предоставив это дело течению времени.“²² Если у дипломатов уже сложилось понимание, как нужно закончить неприятный инцидент, то монархи не торопились отступать, упорствовали в своих обидах и не хотели исправлять допущенных ошибок. Е.Ф. Штейн писал в августе 1908 г., что сербский король Петр и черногорский князь Никола „всеми силами ненавидят друг друга и исполнены по отношению друг к другу самого неизлечимого недоверия.“²³ Секретарь русской миссии скорее сочувствовал черногорскому правителю. Он считал, что белградские газеты действительно слишком злобно писали о Николе, а королевский двор ничего не предпринял, чтобы „одернуть“ прессу.

21 Ibid. Л. 133 об.

22 Ibid. Л. 150.

23 Ibid. Л. 151.

Правда, вскоре нашлось эффективное лекарство от опасной болезни под названием „взаимная ненависть“. Это был аннексионный кризис 1908 г. Действия Австро-Венгрии в Боснии и Герцеговине быстро „помирили“ соперников. Правителям пришлось забыть о настоящих и выдуманных обвинениях, столкнувшись с реальной угрозой на своих границах. В начале сентября 1908 г. управляющий российским МИДом Н.В. Чарыков сообщил в Цетине: „Сербский посланник передал мне вчера содержание телеграммы Миловановича, в коей министр указывает на крайнюю желательность скорейшего улажения возникших между Сербией и Черногорией недоразумений в виду опасностей, угрожающих общесербским национальным интересам...“²⁴ Князь Никола сначала отреагировал на сербскую инициативу недружелюбно. Е.Ф. Штейну, сообщившему о просьбе Белграда, пришлось вытерпеть „объяснение далеко не из приятных“: „Князь страшно вспылал, сказал, что ничего больше о Сербии не хочет слышать...“²⁵ Никола повышал голос, прерывал беседу, устроил, по словам Е.Ф. Штейна, „словесный турнир“, напомнив, что в Сербии продолжают укрываться эмигранты из княжества, а сербские газеты не устают критиковать внутреннюю политику Черногории. Постепенно господарь успокоился и перешел к более деловому тону. В конце концов, он согласился принять в своей столице представителя короля Петра для обсуждения плана совместных действий на Балканах. 7 октября 1908 г. в Черногорию вернулся Й. Йованович. Как сообщал российский министр-резидент, сербский дипломат был встречен „народной овацией.“²⁶ Также эмоционально встречали в Белграде черногорского воеводу Я. Вукотича. На территории Австро-Венгрии в Загребе (по-немецки Аграме) полиция задержала на несколько часов черногорского посланца. Из-за этого в Белграде прошли массовые демонстрации против произвола австрийских властей. Когда же Я. Вукотич добрался до Белграда, „его на руках“ доставили в здание МИД Сербии. Молодежь устроила многотысячный митинг, на котором осудила действия австрийской полиции.²⁷ Во время пребывания черногорского представителя в Сербии королевское правительство изо всех сил демонстрировало желание сотрудничать и высокую степень доверия к княжеству. Я. Вукотич присутствовал на артиллерийских учениях сербской армии, был приглашен на обед к коро-

24 Ibid. Л.157.

25 Ibid. Л. 160.

26 Ibid. Л. 176.

27 Ibid. Л. 177, 178-179.

лю Петру и т.д. С октября 1908 по осень 1909 гг. два государства совместно боролись против пагубных последствий аннексии Боснии и Герцеговины.

Однако потепление было недолгим, осенью 1909 г. случился новый кризис в двухсторонних отношениях, вызванный так называемой „колашинской аферой“. В городке Колашин несколько военнослужащих создали подпольную организацию, намеревавшуюся свергнуть династию Петровичей-Негошей. Князь Никола заявил, что попытка восстания военных в Колашинском округе - это проиcки сербской камарильи и белградского правительства.²⁸ В княжестве началась очередная волна политических репрессий, пять обвиняемых были расстреляны. Публичные казни стали причиной новых уличных демонстраций в Сербии, в ходе которых действия черногорских властей подверглись категорическому осуждению.²⁹ Подробности протестов в Белграде были хорошо известны правителю Черногории и настроили его на воинственный лад. Поверенный в делах Н.Н. Дьяченко сообщил начальству, что его вызвал князь Никола и поручил передать в Петербург, что он не считает возможным поддерживать доверительные отношения с Сербией. Н.Н. Дьяченко сообщал, что „приложил все усилия, чтобы хоть несколько успокоить его королевское высочество“, но добавлял, что успеха не достиг. „Глубоко досадно и больно, что начавшиеся было улучшаться отношения между Цетином и Белградом вновь грозят вернуться к тому же безобразному положению, в котором они находились весной минувшего года“, - заключал дипломат.³⁰ В свою очередь, Н.Г. Гартвиг постарался сгладить впечатление, произведенное уличными акциями в Белграде. Он передавал оправдания сербских руководителей, что „мальчишеские“ демонстрации устроила радикально настроенная молодежь, которая критиковала не только князя Николу, но и самого короля Петра. По словам дипломата, сербский двор сожалел о случившемся. Министр иностранных дел Сербии М. Милованович выступил в Народной скупщине с призывом не устраивать обсуждений по поводу политических процессов в княжестве, отметив, что „самые жизненные интересы целокупного сербского народа требу-

28 Ibid. Л. 184 об.

29 Н.Г. Гартвиг так описал события в Белграде: „Члены митинга выразили осуждение по поводу варварского режима в Черногории; высказали соболезнование братьям черногорцам, изнывающим под азиатским деспотизмом, протестовали против незаконного осуждения мучеников...“ Ibid. Л.192.

30 Ibid. Л. 191 об.

ют поддержания доверчивых и тесных отношений с Черногорией“. Министру удалось убедить депутатов соблюдать принцип невмешательства во внутренние дела соседней державы. Одновременно М. Милованович настойчиво просил Н.Г. Гартвига помочь „рассеять неосновательное подозрение князя Николая и убедить его королевское высочество в непричастности сербского правительства к античерногорским манифестациям, значение коих, несомненно, было преувеличено усердием австро-венгерских агентов.“³¹ К инициативам сербской стороны в столице Черногории отнеслись холодно. Й. Йованович поделился с Н.Н. Дьяченко опасениями, что „цетинский кабинет в силу каких-то неизвестных пока побуждений стремится, во что бы то ни стало, довести до полного разрыва с королевством.“³² Также Н.Н. Дьяченко сообщил о недипломатичном поведении итальянского представителя в Цетине, который цитировал слова князя: „Как жаль, что нас разделяет санджак, иначе я бы расправился с Белградом“. Итальянцу не очень поверили, но руководители российского МИДа не могли не замечать нарастающей взаимной неприязни двух монархов. Н.Г. Гартвиг получил предписание „приложить все усилия к скорейшему улажению возникшего недоразумения во имя высших интересов сербства и всего славянства.“³³ Что касается черногорского господаря, то министр иностранных дел А.П. Извольский выразился довольно резко в его адрес: „Отношение князя Черногорского к Сербии по поводу происшедших там демонстраций производит на нас крайне тягостное впечатление. Оно еще усугубляется словами, сказанными князем итальянскому посланнику. Мы уверены, что слова эти, если только они были верно переданы, были выражением минутного раздражения и не допускаем даже мысли о том, чтобы черногорское войско, на преуспевание коего Россия принесла столько жертв, могло быть направлено против братского народа.“³⁴ Поверенному в делах в Цетине предложили „обратить внимание князя Николая на необходимость прекратить непримиримый образ действий по отношению к Сербии“.

Идя навстречу пожеланиям российского руководства, сербский министр иностранных дел сделал еще одно заявление, цель которого заключалась в том, чтобы снизить напряженность в контактах с княжеством. Оно было составлено „в самых хвалебных и почтительных

31 Ibid. Л. 194-194 об.

32 Ibid. Л. 195.

33 Ibid. Л. 196.

34 Ibid. Л. 197.

выражениях“ по отношению к черногорскому князю.³⁵ Сербский посланник в Цетине сообщил главе русской миссии, что Никола „вполне удовлетворен“ этим заявлением. И вдруг открылось новое скандальное обстоятельство. В руках черногорского монарха оказалось некое анонимное письмо из Белграда, в котором сообщалось о намерении убить самого князя, его сыновей Мирко и Петра и еще трех высокопоставленных сановников. После этого господарь заявил, что перестанет обмениваться дипломатическими нотами с Белградом до тех пор, пока не уйдет в отставку председатель сербского правительства Н. Пашич. Также черногорские власти категорически потребовали выслать из Белграда своих соотечественников эмигрантов-оппозиционеров.³⁶ Русские дипломаты пытались вразумить господаря, объясняя ему, что конституционные порядки Сербии не позволят выполнить его требования. Невозможно отправить в отставку с поста главы правительства лидера парламентского большинства. Никаких возражений и разъяснений Никола слушать не хотел. С огромным трудом при помощи русских представительств в Белграде и Цетине удалось договориться об удалении из Сербии нескольких черногорцев. И хотя сербские власти постарались без огласки и внимания газет уговорить черногорских оппозиционеров тихо уехать из страны, снова поднялся шум. В Белграде решительно настроенные против правительства круги яростно критиковали уступку черногорскому двору. В столице Сербии опять прошли демонстрации против князя Николы.³⁷ Сербские газеты продолжали неумеренную критику черногорского двора.³⁸

А.П. Извольский попросил своих сотрудников в Белграде и Цетине точно выяснить, почему так непримиримо настроены правящие круги двух стран, что является истинной причиной их раздора.³⁹ Ответы пришли из обеих столиц. Наиболее обстоятельно написал о разногласиях сербской и черногорской элит Н.Г. Гартвиг. Он назвал внутренние и внешние причины ссор, которые случались подозрительно часто. Недружелюбное отношение князя к Н. Пашичу Гартвиг объяс-

35 Ibid. Л. 201.

36 Ibid. Л. 207.

37 Ibid. Л. 209, 210, 212, 213, 217, 218 и др.

38 Например, в январе 1910 г. по приказу князя в русскую миссию в Цетине доставили сербскую статью под названием „Црногорски књаз као убица“. Ibid. Л. 219.

39 А.П. Извольский писал: „Не могли ли бы Вы сообщить об истинных причинах ненависти князя Николая к Пашичу и о средствах их примирения, а также и о том, что могло подать повод к известию, полученному князем, о готовящемся будто бы покушении“. Ibid. Л. 210.

нял тем, что когда-то, свергая Милана Обреновича, радикалы давали понять, что не возражали бы против Петровичей на сербском престоле, но потом от этих планов отказались. Также повлияла на враждебный настрой черногорского монарха попытка сербского двора составить двухсторонний договор в 1904 г. на свой лад. Еще князь Никола был убежден, что сербы игнорировали интересы Черногорского княжества в вопросе о строительстве Адриатической железной дороги. И наконец, якобы Н. Пашич не оказал должной поддержки планам черногорского правительства заключить очередной заем. Однако более существенными причинами вражды Н.Г. Гартвиг считал внешние факторы: „Нет сомнения, что периодически возникающие сербско-черногорские недоразумения возбуждаются извне, чтобы, с одной стороны, помешать сближению обоих государств, с другой, создать неурядицы в самой Сербии. Того же происхождения анонимные письма, посылаемые отсюда в Цетине. Заговор, конечно, выдумка.“⁴⁰ Н.Г. Гартвиг утверждал, что князь содержит в Белграде свою агентуру, но эти осведомители „систематически вводят его в заблуждение“. Никола доверял их сообщениям, „не подозревая, что они одновременно состоят на службе у австрийских пограничных властей... Очевидно, агенты эти выступают на сцену, как только, по расчетам, Австрии необходимо нарушить мирное согласие обоих государств.“⁴¹ Н.Н. Дьяченко присоединился к этому мнению. Он тоже считал, что кампания против черногорского двора субсидируется из-за границы, и те, кто ее затеял, добились успеха: „У князя и его министров составилось непоколебимое убеждение, что именно сербская радикальная партия, вдохновляемая Пашичем, устраивает заговоры и покушения против государя и его династии...“⁴² Таким образом, стремясь на протяжении многих лет к нормализации сербско-черногорских отношений, российская дипломатия, по сути, противодействовала австрийским замыслам. В Сербии и Черногории столкнулись интересы двух империй. Одна из них стремилась к тому, чтобы балканские правители сотрудничали друг с другом и вместе решали возникавшие проблемы. Другая старалась не допустить сближения балканских элит, чтобы иметь возможность добиваться собственных целей в регионе. Конечно, Россия не была бескорыстным защитником славянских народов. Покровительствуя им, она укрепляла собственные позиции на Балканах. Однако объективно

40 Ibid. Л. 213.

41 Ibid. Л. 217.

42 Ibid. Л. 215.

задачи России более соответствовали нуждам славянских стран, которым необходимо было укреплять собственную государственность. Австро-венгерская политика, напротив, сводилась к тому, чтобы не допускать усиления славянских держав, что давало австрийским властям надежду на расширение за счет соседей.

В 1910 году правитель Черногории сменил тональность заявлений в адрес Сербии. Он замышлял изменения в государственном строе княжества и рассчитывал получить поддержку соседей-славян. Приближался пятидесятилетний юбилей правления Николы. Планировалось пышно отпраздновать эту дату, пригласив как можно больше гостей самого высокого ранга. Тем самым господарь хотел подчеркнуть авторитет своей династии и продемонстрировать внутренним и внешним врагам уверенность в себе. Русские дипломаты воспользовались этим моментом для улучшения сербско-черногорских отношений. Князя убедили написать письмо-приглашение и позвать короля Петра на праздник „в самых сердечных выражениях.“⁴³ Правда, король отказывался ехать в Цетине под благочестивым предлогом. Он якобы перед Богом поклялся никогда больше не пересекать границу княжества, где с ним не всегда обходились корректно. Однако дипломаты не теряли надежды уговорить сербского монарха, пока не стало известно, что во время празднеств будет объявлено о провозглашении Черногории королевством. Причем, в первоначальных планах Николы было объявить себя „сербским королем в Черногории“. Н.Г. Гартвиг подчеркивал в донесении начальству, что „черногорцы никогда не любили называться сербами“, поэтому намерение Николы выглядело как очередной вызов сербскому двору.⁴⁴ Становилось ясно, что появление еще одного короля на Балканах не облегчит, а напротив, осложнит обсуждение всех спорных вопросов. Но следует отдать должное настойчивости сотрудников русских дипломатических служб в Белграде и Цетине. Снова и снова они уточняли позиции двух сторон в предстоящих торжествах, оттачивали формулировки письменных обращений монархов друг к другу, стараясь придать им самый примирительный тон, постоянно напоминали, как важно для всего славянского мира продемонстрировать солидарность двух братских народов, показать, как крепко их связывают кровные узы. Наконец был найден компромисс, благодаря которому белградские правящие круги смогли показать свое внимание к празднику в Черногории, а черногорский

43 Ibid. Л. 229.

44 Ibid. Л. 231.

двор продемонстрировал радушие и дружелюбие к Сербии. В Цетинье поехал сын Петра и внук Николе королевич Александр, который привез поздравительное письмо от отца, сербские ордена и щедрый подарок. Членам дома Петровичей-Негошей были присвоены высокие офицерские звания в сербской армии.⁴⁵

В Белграде ревниво следили за тем, как протекал визит Александра, освещая каждую подробность его пребывания у деда. Однако даже настроенные враждебно по отношению к Николе газеты были вынуждены признать, что сербскому принцу оказали самый сердечный прием.⁴⁶ Донесения, отправленные в те дни из русской миссии, подтверждают симпатии и гостеприимство черногорцев. По всей стране народ встречал королевича овациями. Это были искренние манифестации, а не формально организованные знаки внимания. Увы, участие Александра в праздничных мероприятиях не избавило черногорскую камарилью от неприятных новостей. В разгар торжеств в Сербии снова прошли античерногорские акции. 15 августа 1910 г. в Народном театре Белграда шла пьеса Николе „Балканская царица“, на спектакле присутствовал весь дипломатический корпус. Часть зрителей попыталась сорвать представление. „Демонстранты бранными криками и свистками встречали каждое выступление актеров, в особенности фразы, которые могли служить намеком на современные политические обстоятельства. После представления толпа, состоявшая по большей части из молодежи, перенесла беспорядки на улицу и разбила стекла в двух редакциях преданных Черногории газет“, - сообщал своему руководству поверенный в делах в Белграде.⁴⁷ Он считал, что такие эмоции у сербов вызвало именно провозглашение Николе королем. Общественное мнение осудило стремление черногорского правителя повысить свой статус, считая, что это „есть лишь новый шаг по пути столь вредного для всего славянства соревнования династий Негошей и Карагеоргиевичей.“⁴⁸ В России превращение князя Николе в короля тоже было воспринято неоднозначно. В высших кругах и в русских газетах (особенно либеральной направленности), повторялись мысли о том, что от нового титула черногорского правителя будет больше вреда, чем пользы. Многие считали, что конкуренция и претензии на лидерство не усиливают, а ослабляют балканские государства на международной арене. Черногорская элита демонстри-

45 Ibid. Л. 237.

46 Ibid. Л. 239 об., 241.

47 Ibid. Л. 233-234.

48 Ibid. Л. 234.

ровала нечувствительность к подобного рода упрекам. Российскому руководству оставалось только официально заявить, что заслуги Николая Петровича в деле освобождения славян от османского ига дают ему право называться королем. Публично поздравляя новоиспеченного короля, между собой высокопоставленные чиновники России высказывали сожаление по поводу такого поворота событий. Они считали, что соперничество династий будет только нарастать. История участия сербов и черногорцев в войнах 1912-13 гг. и в Первой мировой войне подтвердила эти опасения. Не раз в разгар военных действий вспыхивали острые разногласия между двумя дворами. Но эта тема должна быть предметом отдельного исследования.

Подводя итог, следует отметить и заслуги, и неудачи российских дипломатов, выступавших на протяжении многих лет посредниками в непростых сербско-черногорских отношениях. Успехом можно считать то, что на каждом витке сербско-черногорского противостояния МИД России удавалось предотвратить самый нежелательный сценарий – полный разрыв дипломатических отношений двух славянских стран. Такой разрыв мог существенно повлиять на расстановку сил на Балканском полуострове и ослабить позиции России в этом проблемном регионе. Неудачей следует назвать то, что примирить соперничающие династии русским кураторам так и не удалось. Враждебность двух дворов не только не шла на спад, но временами принимала гротескный характер. Уделяя чрезмерное внимание обидам и требованиям правителей Сербии и Черногории, официальные круги Российской империи получали прямо противоположный своим намерениям результат. Вместо затухания, ссоры разгорались и постоянно грозили необратимыми последствиями. Так и хочется сравнить российских политиков с хлопотливой тетушкой, которая решила, во что бы то ни стало, помирить подравшихся племянников. Внимание России только раззадоривало камарилью обеих стран. Слишком суесться вокруг монархов Сербии и Черногории – правителей небольших государств, Российская империя подпитывала их амбиции и повышала их самооценку. Своими чрезмерными заботами она давала повод думать, что от них многое зависит в международной политике, особенно на Балканах. В реальности же, не только славянские государства, но и сама огромная Россия не была свободна в своих действиях в регионе. Она должна была проявлять предельную осторожность и постоянно учитывать позицию других европейских держав. Европейские правительства прислушивались к мнению России, но совсем не были готовы считаться с мнением правителей славянских земель.

УДК 94:327(497.11:470)"1912/1913"
323.23(470)"1912/1913"
327(497.11:436-89)"1912/1913"
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.gus.231-246>

Никита Сергеевич ГУСЕВ, к.и.н.
Институт славяноведения РАН
gusevns@gmail.com

др Никита Сергејевич ГУСЕВ
Институт за словенске студије Руске академије наука

**Отношение русского общества к сербско-австрийскому
конфликту 1912-1913 гг.**
**Однос руског друштва према српско-аустријском
сукобу 1912-1913. г.**

Осенью 1912 г. началась Первая балканская война – Болгария, Сербия, Греция и Черногория совместно выступили против Османской империи. Сделали они это вопреки мнению великих держав, стремившихся предотвратить конфликт и угрожавших, что никакого изменения status quo на Балканах допущено не будет. Однако наперекор большинству прогнозов за короткий период времени войска православных государств полуострова разбили турецкую армию и установили линию фронта на Чаталджинских укреплениях близ Константинополя, оставив осажденными три крепости – Адрианополь, Скутари и Янину. Под давлением общественного мнения и в силу сложившейся ситуации европейские правительства «позабыли» о своих угрозах, и казалось, что мечты балканских союзников по разделу европейских владений султана близки к реализации. Но подобное самовольство было встречено в штыки Австро-Венгрией, имевшей свои планы проникновения на Балканы. Сербия рассчитывала разделить побережье Адриатического моря с Грецией, тем самым получить самостоятельный выход к морю и избавиться от зависимости от северной соседки. Имперское и королевское правительство прекрасно понимало, что тогда возможности „ползучей“ колонизации полуострова исчезнут, и выступило за создание независимого албанского государства в границах, ставящих крест на проектах Сербии.

15 октября 1912 г. премьер-министр Сербии Н. Пашич через печать выразил просьбу к великим державам передать его стране „хотя бы небольшой порт“ на Адриатике, в тот же день министр иностранных дел Австро-Венгерской монархии Л. Бертольд на объединенном заседании австрийской и венгерской делегаций заявил, что монархия имеет „на Балканах жизненно важные интересы и будет отстаивать их при всяких обстоятельствах.“¹ Как вспоминал С.Д. Сазонов, вопрос сербского выхода к морю на продолжительное время сделался центральным во всей европейской политике, хотя сам по себе имел „чисто местное значение“. Отношение к нему сербского общества перекинулось и на российское, близкие ко двору круги и националистическая столичная печать начали активную, „шумную кампанию“, выражавшуюся в уличных демонстрациях, собраниях, потоке газетных статей, обвинявших руководство страны едва ли не государственной измене.²

28 октября военный министр В.А. Сухомлинов прислал не ожидавшему этого председателю правительства В.Н. Коковцову экстренное требование об отпуске в его распоряжение „в связи с событиями на Балканах“ 63 млн рублей на усиление обороны на австрийском фронте. При этом отметил, что Николай II запрос уже одобрил,³ тем самым демонстрируя пренебрежение мнением премьера и обоим положением собственного ведомства.⁴ 31 октября на заседании Совета министров вопреки позиции главы кабинета запрос об отпуске средств в военное министерство был удовлетворен.⁵ Департамент полиции стал спешно выяснять моральную готовность населения к войне.

22 ноября В.А. Сухомлинов обратился к В.Н. Коковцову с письмами о необходимости готовиться к войне. На последовавшем совещании у императора С.Д. Сазонов указывал, что проведение мобили-

1 Писарев Ю. А., *Великие державы и Балканы накануне Первой Мировой войны*, Москва 1985, 116.

2 Сазонов С. Д., *Воспоминания*, Минск 2002. URL: militera.lib.ru/memo/russian/sazonov_sd/04.html (Дата обращения: 31.10.2019.).

3 Коковцов В. Н., *Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919*, Москва 1991, 178.

4 Последовавшее противоборство В.А. Сухомлинова и В.Н. Коковцова осенью 1912 г. освещается на основании мемуаров главы правительства и „Особых журналов Совета министров“ в статье М.Ф. Флоринского (Флоринский М. Ф., „Совет министров России и Военное министерство накануне Первой мировой войны“, *Труды Исторического факультета СПбГУ. Т. 5: История России: экономика, политика, человек*, Санкт-Петербург 2011).

5 Коковцов В. Н., *Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919*, 178–179.

зации лишь обострит отношения с Австро-Венгрией и подтолкнет Сербию к неуступчивости. В результате было принято решение начать закупку лошадей, усилить охрану мостов и передислоцировать кавалерийские части ближе к границе с Дунайской империей. Мобилизационные мероприятия отложили, поставив их реализацию „в зависимость от дальнейшего хода событий.“⁶ В конечном итоге, в Петербурге ограничились задержкой на службе нижних чинов, подлежащих увольнению в запас, что довело численность войск западных округов до штата военного времени. Согласно докладу по военному министерству за 1912 г., это было обусловлено „тревожной политической обстановкой и возможностью вооруженного столкновения с державами Тройственного союза.“⁷

Мысль о войне витала в воздухе, что вызывало у современников понятные опасения. Ставший вскоре петербургским городским головой И.И. Толстой записал об увеличении армии 31 октября в дневнике: „Несомненно имеет связь с балканскими делами.“⁸ Историк С.С. Ольденбург позднее вспоминал, что „в ноябре был момент, когда война казалась возможной.“⁹ 12 ноября поэт А.А. Блок среди прочего зафиксировал в дневнике: „Чай пьем у мамы, Франц, усталый и печальный, говорит – война: австрийцы мобилизовали 8 пограничных корпусов.“¹⁰ В декабре он узнал от служившего вольноопределяющимся К.К. Кузьмина-Караваева, что полк последнего готовится к войне.¹¹ Проникали эти сведения и в крестьянскую среду. В декабре житель деревни Тотьмы Вологодской губернии А.А. За-

6 *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909–1917 гг. 1912 год*, сост. Б. Д. Гальперина, Москва 2004, 386–391. Согласно мемуарам В.Н. Коковцова, ситуация выглядела несколько иначе. 19 ноября император созвал совещание, куда пригласил председателя правительства и министра иностранных дел, и поставил их перед фактом: днем ранее на встрече с командующими войсками варшавского и киевского военных округов он принял решение о проведении полной мобилизации киевского, частичной – варшавского, подготовке к аналогичным действиям в одесском военном округе. При этом российский монарх рассчитывал на поддержку германского императора (Коковцов В. Н., *Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919*, 182).

7 *Военная промышленность России в начале XX века 1900–1917*, Москва 2004, 423. В то же время С.Д. Сазонов в воспоминаниях относит эти события к первой половине 1913 г., в его памяти они явно смешались с конфликтом в связи со Скутарийским вопросом. (Сазонов С. Д., *Воспоминания*.)

8 Толстой И. И., *Дневник. 1906–1916*, Санкт-Петербург 1997, 414.

9 Ольденбург С. С., *Царствование Императора Николая II, Т. 2*, Мюнхен 1949, 96.

10 Блок А., *Дневник*, Москва 1989, 151.

11 Ibid, 394.

мараев отметил в дневнике: „Австрия готова к войне, у [н]ее 800 тысяч солдат готовы к бою“;¹² а один из агентов охраны докладывал о настроениях общества: „С самого начала вмешательство России считается неизбежным.“¹³

Писатель М. Горький в это время находился на о. Капри, но слухи и тревожные настроения доходили и до него. Он в письмах спрашивал своих знакомых о реальности войны с Дунайской империей. Кто-то ему сообщал, мол, „собираемся воевать“, он их называл „болванами“. Писатель А.В. Амфитеатров, много раз бывавший на Балканах, писал, что в это „покуда плохо верю“. Для М. Горького муссирование слухов о столкновении стало даже поводом для шуток. В декабре 1912 г. он задал вопрос критику и историку литературы Е.А. Ляцкому: „Ваш приезд столь же, кажется, гадателен, как австро-русская война?“¹⁴

Однако ожидание и предчувствие войны далеко не означало ее желания. В этом вопросе подданные российского императора отнюдь не были единодушны, что заметно даже по донесениям чинов полиции, в которых часто проглядывают позиции самих авторов. Отсутствие согласия даже среди сотрудников центрального аппарата ведомства демонстрирует подготовка текста доклада императору об отношении населения к вероятной войне – на различных этапах выработки документа постоянно менялись акценты, делавшие войну то желанной, то нет.¹⁵

В войсках, где очевидно, пестовались требуемые настроения, царило единодушие. Агенты полиции сообщали, что в Москве солдаты „охотно пойдут бить австрияков, защищать братьев-славян“,¹⁶ в провинции офицерство выступало за вооруженное выступление, ожидая повышений и наград,¹⁷ а отбывшие лагерные сборы запасные и задержанные к увольнению нижние чины проявляли „пожела-

12 *Дневник Тотемского крестьянина А.А. Замараева, 1906–1922 год*, Москва 1995, 56.

13 ГАРФ. Ф. 63. Оп. 32. Ед. хр. 1346. Л. 19.

14 *Литературное наследство. Т. 95: Горький и русская журналистика начала XX века. Неизданная переписка*, Москва 1998. URL: http://az.lib.ru/g/gorxkij_m/text_0460.shtml (Дата обращения: 31.10.2019.).

15 Гусев Н.С., „‘...Какие вообще высказываются соображения по вопросу желательности вмешательства России в славянский вопрос’: доклад Департамента полиции об отношении населения России к возможности общеевропейской войны в 1912 г.“, *Славянский альманах* 1-2/2017, 428.

16 ГАРФ. Ф. 63. Оп. 32. Ед. хр. 1346. Л. 19.

17 ГАРФ. Ф. 63. Оп. 32. Ед. хр. 1346. Л. 11, 12.

ние идти на войну.¹⁸ Последнее подтверждал депутат-националист В.М. Пуришкевич, заявляя, что когда в Киеве солдатам объявили об отсрочке увольнения в запас, то „такое громкое, такое грозное “ура” раздалось среди запасных, какого давно не слышали“. А в Петербурге, по его словам, „отпускаемые солдаты уходят с горечью, с печалью.“¹⁹ Эта информация соответствовала данным полиции, по которым столичные гвардейские офицеры проявляли к вопросу о войне безразличие, а нижние чины не возмущались задержкой на службе. „Вообще, настроение войск вполне благоприятное“, – утверждал сотрудник охранного отделения.²⁰ Хотя в то же время из Смоленска сообщали о противоположных настроениях: „Среди запасных ходят слухи, что они не явятся [в] случае мобилизации в войска.“²¹ Следует учесть, что запасные уже успевали вкусить мирной жизни, вышли из-под воздействия армейской дисциплины и пропаганды, чем, вероятно, и объясняется отличие их позиции.

В случае полномасштабной мобилизации и серьезных боевых действий именно запасные должны были составить основную массу войск, среди них бы превалировали выходцы из наиболее многочисленных категорий населения – крестьян и рабочих, потому властям приходилось учитывать их мнение. Сейчас обрисовать его во всей полноте крайне сложно, поскольку не проводились социологические опросы, периодическая печать адекватно не отражала позицию крестьян и рабочих. На основании скудных донесений полиции можно утверждать следующее.

Рабочим Петербурга события на Балканах в целом были безразличны, проявляя некоторое сочувствие славянам, беспартийные пролетарии „будучи поглощены своею личною жизнью и заботами, считают войну для России нежелательной.“²² Казалось бы, это доказывает, что пролетариат услышал слова В.И. Ленина, дескать „травля Австрии, науськивание на войну с ней, крики о “славянских задачах” России – все это есть шитое белыми нитками стремление отвлечь

18 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 15.

19 *Стенографические отчеты / Гос. дума, четвертый созыв, сессия первая. Заседания 1–30: (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.)*, Санкт-Петербург 1913, Стб. 2418.

20 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 33об.

21 Ibid. Л. 7.

22 Ibid. Л. 33об.

внимание от внутренних дел России и “урвать кусок” Турции.”²³ Однако донесения из Москвы показывают, что газета „Правда“ имела меньшее влияние, нежели „Новое время“. Работавший в типографии агент охранки под псевдонимом „Андреев“ сообщал, что относительно Австро-Венгрии „зачастую приходится слышать восклицание <...> ‘Россия тебе покажет’“, при этом особую воинственность проявлял „правый элемент, а в частности пожилые люди“. Другие московские агенты докладывали, что „рабочие из запасных не прочь сами повоевать. Верят в возможность вовлечения России в войну с Австрией и одобряют ее“. В общем, как подытоживал начальник Московского губернского жандармского управления, рабочие придерживаются позиции: „если Австрия вмешается, мы все пойдем“.

Донесения полиции из провинции также не дают однозначный ответ об отношении населения к войне. Если в Туле настроения совпадали со столичными, в Нижнем Новгороде бытовало мнение, „что Россия окажет славянам полную поддержку“, то в Рязани были осторожнее, рассматривая вмешательство „лишь как крайнее средство для поддержания нашего престижа на Балканах“, а в Твери „большинство высказывает необходимость со стороны России поддерживать все славянские требования до вмешательства включительно“, однако крестьяне относились к нему „отрицательно [в] смысле больших жертв“.

В Смоленске на вооруженный конфликт смотрели „как на народное бедствие“, в Орле слухи о возможности вооруженного столкновения наводили „некоторый страх“,²⁴ в Царицыне рабочие и крестьяне в большинстве негативно воспринимали такой вариант развития событий.²⁵

В Сибири население было настроено сдержанно. В Иркутске лишь военные и правые выступали за войну, остальные же считали, что война на Балканах „ведется буржуазией за свои интересы, а народ от нее ничего не выиграет.“²⁶ Из Томска же сообщалось, что „вообще население Западной Сибири мало интересуется славянским вопросом“, признает необходимость поддержки балканских народов, „но избегая вооруженного вмешательства, могущего нарушить

23 Ленин В. И., „О лисе и курятнике“, *Полное собрание сочинений*, Т. 22, Москва 1968, 149.

24 ГАРФ. Ф. 63. Оп. 32. Ед. хр. 1346. Л. 3–16.

25 Государственный архив Волгоградской области (далее – ГАВО). Ф. 6. Оп. 1. Ед. хр. 297. Л. 120.

26 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 17.

внутреннюю жизнь государства.²⁷ При этом в ряде регионов отмечалось опасение, что Россия еще не готова к полномасштабным боевым действиям, упоминался горький опыт русско-японской войны.²⁸ Обособленность позиции жителей региона, видимо, объясняется удаленностью от столиц и тем, что косвенно Сибирь была вовлечена в войну 1904–1905 гг.: через нее шли поставки, эшелоны с войсками в одну сторону, и ранеными – в другую.

Иные настроения царили в столицах, прежде всего, в среде интеллигенции и политиков, поскольку читающая публика так или иначе была вовлечена в перипетии внешней политики. Настроения этих кругов оказывались наиболее важными, поскольку именно они транслировались на всю страну, и власть слышала прежде всего их, а не крестьян, рабочих или жителей провинции.

Резкую позицию занимали правые. В Киеве правые организации считали „священной обязанностью России заботу о славянах, необходимость оказывать им поддержку в самых широких размерах“, а в случае войны ожидали энтузиазма в обществе.²⁹ В кулуарах Госдумы националист В.В. Шульгин говорил: „Хочешь мира, готовься к войне. Слишком уже дерзко-вызывающе ведут себя господа австрийцы“. Другие представители этого политического направления считали повод недостаточным. Князь А.П. Урусов, считал, что общеевропейская война из-за порта на Адриатике „совершенно немыслима“ националисту П.Н. Балашову казалось, что „воевать из-за какого-то Дураццо нелепо“, но при этом „всякой уступчивости есть предел и в случае, если общеславянские интересы будут затронуты, Россия не может не выступить в защиту их.“³⁰

Известный публицист М.О. Меньшиков 1 ноября на страницах „Нового времени“ советовал сербам не превращать свое требование выхода к Адриатике в *casus belli*, а подождать, поскольку „крайней необходимости“ в порту нет, а спустя некоторое время им отойдет все восточное побережье Адриатического моря.³¹ Однако в конце ноября вышла книга другого сотрудника „Нового времени“,

27 Ibid. Л. 18.

28 Ibid. Л. 16, 20.

29 Ibid. Л. 24.

30 Гальперина Б. Д., Перегудова З. И., Старцев В. И., „Донесения Л.К. Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года“, *Вопросы истории* 2/1999, 6-7.

31 Кострикова Е. Г., *Геополитические интересы России и славянский вопрос: Идеологическая борьба в российском обществе в начале XX века*, Москва 2017, 268-267.

уроженца Боки Которской и личного друга Н. Пашича И.П. Табурно. В ней он доказывал, что выход к морю для Сербии – вопрос жизни и смерти, и Австро-Венгрия не имеет права выступать с позиции силы, поскольку серьезных войн никогда не выигрывала. И каким бы несущественным не казался для России повод, она должна предъявить своим верным балканским союзникам „более веские доказательства дружбы и поддержки. Недостаточно лишь восторгаться их победами, их успехами“. Для этого, указывал он, можно и вспомнить про оружие, столь непростительно забытое дипломатами.³² Солидарны с „Новым временем“ были и октябристский „Голос Москвы“, и прогрессистское „Утро России“. Они называли давление Вены откровенным шантажом, и доказывали, что Австро-Венгрия, угрожая войной, боится ее больше всех, ведь вся военная история этого государства – цепь унижительных поражений.³³

Примыкали в вопросе желательности войны к основной массе правых и октябристы. М.М. Алексеенко высказывал в Думе следующую мысль: „Само собой разумеется, что воевать из-за маленького порта нелепо, но нельзя же отрицать того, что выход Сербии к морю является для нее насущнейшим и жизненным вопросом“. По его словам, если у этого государства по-прежнему останется заслон на пути развития в виде Австро-Венгрии, то такой порядок не сможет долго существовать, „искра будет тлеть и в самом ближайшем будущем пожар неминуем.“³⁴ Лидер этой партии А.И. Гучков, согласно данным полиции, также настаивал на необходимости раздела адриатического побережья между Грецией и Сербией, так как создание Албании „вновь послужит яблоком раздора между всеми державами.“³⁵ Еще летом 1912 г. он посетил Белград, где всесил в сербское руководство уверенность в поддержке со стороны России. На обратном пути Александр Иванович встретился с российским посланником в Софии А.В. Неклюдовым. Дипломат, стараясь умирить пыл политика, напомнил А.И. Гучкову, что тот четыре месяца назад говорил ему, что Россия абсолютно не готова к войне, которая станет

32 Табурно И. П., *О сербских битвах (впечатления очевидца войны сербов с турками 1912 г.)*, Санкт-Петербург 1913, 140-144.

33 Котов Б. С., „Политика Австро-Венгрии во время Балканских войн 1912–1913 годов в оценках российской прессы“, *Новая и новейшая история* 4/2019, 79.

34 Гальперина Б. Д., Перегудова З. И., Старцев В. И., „Донесения Л.К. Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года“, *Вопросы истории* 2/1999, 6-7.

35 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 31об.

для нее гибельной. На это он в ответ слышал: „Да, это правда, но разве мы всю нашу современную историю когда-нибудь были готовы к событиям?..“³⁶

Провинциальные октябристы были более резки и непримиримы в своих взглядах на возможную войну. Региональное издание этой политической силы „Голос Самары“ обвинял своих земляков-пацифистов из „Волжского слова“ в предательстве национальных интересов, и указывал, что высказывания их оппонентов несут „заразу извращения и безумия в душу всего человечества.“³⁷ В целом, как считал начальник охранного отделения Петербурга, „среди названных общественных кругов (умеренно правых, умеренных и прогрессистов) мысль о войне России за славянское дело при указанных условиях является ныне популярной, между тем, как к русско-японской войне те же круги относились вполне отрицательно.“³⁸

Не имели четкой позиции либералы. П.Н. Милюков в Думе выступал против войны: „Говорят о необходимости удовлетворить самолюбия, но положение дел таково, что есть нечто более важное, чем самолюбия. Быть может, ни та ни другая сторона вполне удовлетворены не будут, но зато будут предотвращены осложнения весьма серьезные“. Но если он „указывать не брался“, в каком направлении должен разрешиться конфликт, то его однопартиец В.А. Маклаков предлагал выход из ситуации: по примеру КВЖД Сербия могла бы взять в аренду территорию Албании на 100 лет, дабы там провести железную дорогу к морю. Однако он признавал изъян своего плана: „было легко ладить с мирными китайцами, а албанцы народ дикий“. Но и это препятствие казалось преодолимым, поскольку „важно то, что конфликт необходимо решить мирным путем“. Прогрессист А.А. Бубликов и вовсе считал, что „никаких реальных интересов на Балканском полуострове у нас нет“, поэтому и речи не может идти ни о каком другом разрешении конфликта, кроме как мирном.³⁹ Таким образом, в Думе либералы сохраняли бо́льшую трезвость рассуждений. Надо отметить, это ка-

36 Nekludoff A., *Diplomatic reminiscences before and during the World War, 1911-1917*, London 1920, 98-100.

37 Смирнов Ю. Н., „Глобальные предупреждения провинциального журналиста: публикации Н. Северского (А.И. Сви́дурского) в период Балканских войн (1912-1913 гг.)“, *XX век и Россия: общество, реформы, революции. Вып. 2*, Самара 2014, 149.

38 Ibid. Л. 31.

39 Гальперина Б. Д., Перегудова З. И., Старцев В. И., „Донесения Л.К. Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года“, *Вопросы истории* 2/1999, 6-7.

салось и их изданий. С.Д. Сазонов вспоминал, что газеты данного направления в вопросах внешней политики „не утрачивали способности беспристрастной и здравой оценки политического положения.“⁴⁰ Надо признать, что этому немало поспособствовал сам глава МИД, который в октябре провел закрытую встречу с представителями этого лагеря. После нее газета кадетов „Речь“, ранее упрекавшая министра в чрезмерной уступчивости Австро-Венгрии, стала хвалить осторожность российской внешней политики.⁴¹

Однако внутривластного согласия по поводу войны у кадетов не было. Довольно топорно и явно с некоторым пристрастием это описывал столичный чин охранного отделения: „Среди же собственно кадет, по агентурным сведениям, образовалось два течения: одно – еврейское, в главе с Милюковым и Винавером и другое – славянское. Группа еврействующих становится на сторону австрийских притязаний и защищает политику Сазонова. Славянское же направление, во главе с М. Ковалевским, солидарно с прогрессистами, октябристами и националистами.“⁴²

В действительности же, конечно, ситуация была сложнее. В октябре 1912 г. вопрос вмешательства в войну активно обсуждался на заседании Петербургского отделения ЦК кадетов. Один из его членов, А.Р. Ледницкий, опасался, что сдержанная позиция приведет к тому, что „общественное движение пройдет мимо нас“. П.Б. Струве указывал, что русские „определенные задачи при ликвидации Турции в Европе“ – проливы, а данный момент для борьбы за них более благоприятен, чем в 1853 г. С ним соглашался Н.А. Гредескул, считая, что текущая ситуация выгодна России, а не Австро-Венгрии. „Война в высшей степени нежелательна, но и для самого предотвращения войны нельзя от нее зарекаться“, – заявлял он на заседании ЦК. П.Н. Милюков выдвинул в защиту своей позиции ряд обдуманных аргументов. Он не считал необходимым для России сейчас вступать в войну из-за интересов южного славянства, стране необходимо реализовывать свои цели – приобретение проливов. В данной же ситуации „вопрос о ликвидации Турции еще не наступил“. Поэтому, по мнению лидера кадетов, партия должна вести себя тонко и дипломатично, открыто не заявлять свое видение вопроса, чтобы в глазах населения не быть связанной с захватнической политикой.⁴³

40 Сазонов С. Д., *Воспоминания*.

41 Шелохаев В. В., *Либеральная модель переустройства России*, Москва 1996, 179.

42 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 29об.

43 Шелохаев В. В., *Либеральная модель переустройства России*, 200-205.

Тем не менее жесткая партийная дисциплина у кадетов отсутствовала, и профессор М.П. Чубинский публично заявлял в обществе Славянского научного единения, что на Балканах идет борьба за начала свободы и культуры, „и если России во имя этих лозунгов придется пережить кровавые минуты, то мы верим, что из этого исторического испытания она выйдет с громадным выигрышем для себя и для своего будущего внутреннего развития.“⁴⁴

Затем этот вопрос подняли на заседании Московского отделения ЦК кадетов, оказавшегося еще более воинственным, нежели Петербургское.⁴⁵ Но и в первопрестольной кадеты не были едины. Правая часть членов партии считала, что уступка России нанесет удар по престижу страны не только за рубежом, но и среди широких масс. Левое течение придерживалось мнения, что война приведет к революционным потрясениям. В частной беседе бывший профессор Московского университета А.А. Кизеветтер утверждал, что правительство „хорошо помнит внутренние последствия японской войны.“⁴⁶

Этого же опасалась часть московских правых,⁴⁷ а газета „Земщина“, известная своими германофильскими взглядами, и вовсе строила конспирологические теории, предполагая, что в прославянской агитации части прессы кроется „масонская интрига“, суть которой – сравнить Россию и Германию в войне, на почве которой вызвать новую революционную смуту.⁴⁸ На это, согласно донесениям охраны, рассчитывали левые партии в большинстве регионов, а также финны, поляки и прибалты. По непроверенным агентурным сведениям, черноморские моряки даже планировали заявить протест против участия в боевых действиях.⁴⁹ Гораздо реже революционные партии опасались „усиления национализма и реакции в случае победоносного заступничества России за славян.“⁵⁰

Совершенно обособленную позицию занимали представители буржуазии. Они уже второй год, с начала итало-турецкой вой-

44 Чубинский М. П., „Балканская война и вопросы культуры“, *Славянский вопрос в его современном значении*, Санкт-Петербург 1913, 119.

45 Шелобаев В. В., *Либеральная модель переустройства России*, 200-205.

46 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 3.

47 Ibid. Л. 2.

48 Котов Б. С., *Образы Германии и Австро-Венгрии в российской прессе накануне Первой мировой войны. 1912–1914 гг. (по материалам либеральной и консервативной печати)*: Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук, Москва 2014, 183.

49 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 15об.

50 Ibid. Л. 17.

ны в 1911 г., терпели убытки в связи с нарушенным режимом работы черноморских проливов, через который шла значительная часть русского в первую очередь хлебного экспорта: несмотря на то, что в 1912 г. сбор хлеба вырос на 26 % по сравнению с 1911 г., доход от его экспорта уменьшился на 37 %.⁵¹ По этой причине посетивший Одессу накануне Первой балканской войны глава болгарского парламента С. Данев встретил негативное отношение местного торгового мира к возможному столкновению, которое, в принципе, могло бы решить проблему черноморских проливов.⁵² Полномасштабная же война грозила буржуазии еще бóльшими потерями. И, как сообщал агент московской охранки, среди торгово-промышленных кругов „проскальзывает нотка, что сочувствие сочувствием, а не надо забывать своих экономических интересов.“⁵³ Сходно донесение его коллеги из Ярославля, утверждавшего, что указанная категория населения губернии „погруженная в личные заботы, весьма слабо реагирует на Балканские события, <...> остается в стороне от активных проявлений.“⁵⁴ Аналогично мнение современника событий К. Арсеньева, высказанное им в подводящем итоги 1912 г. номере газеты „Русские ведомости“: „Как ни велико сочувствие к грекам и славянам, льющим кровь за независимость и свободу, как ни заманчиво звучат голоса, призывающие к новому вооруженному вмешательству в вековую распрю, воинственное настроение не находит почвы в умах, занятых великой домашней работой.“⁵⁵

Чем же руководствовались сторонники войны? В первую очередь соображениями престижа. Столичные умеренные круги считали войну допустимой лишь в случае вооруженного выступления Австро-Венгрии или „оскорбления достоинства России“.⁵⁶ Кадет В.А. Маклаков заявлял, что „России нельзя умыть руки“ перед Балканскими событиями, поскольку это стало бы показателем слабости страны и нанесло „страшно тяжелый удар престижу России не только за границей, но в широкой массе русского же общества.“⁵⁷ Харьковские жандармы доносили, что „если Россия помимо воли, в целях охране-

51 Шепелев Л. Е., *Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики*, Ленинград 1987, 21.

52 Данев С., *Мемоари*, София 1992, 140.

53 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 21об.

54 Ibid. Л. 12.

55 Русские ведомости, 1. 1. 1913.

56 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 30 об.

57 Ibid. Л. 2об.

ния своего достоинства“ будет вынуждена начать боевые действия, то война будет популярной.⁵⁸ Их коллеги из Центральной России считали, что „терпимость России в случае агрессивной политики Австрии вызовет горькое чувство народных масс и нападки оппозиции на бессилие России, на политику правительства, создавшего это бессилие.“⁵⁹ Подобное восприятие целей войны не единожды отмечалось. Петербургская профессура считала, что в случае разгрома Австрией Сербии „будет взрыв негодования и порицания бездеятельности правительства.“⁶⁰ Начальник Киевского охранного отделения и вовсе утверждал, что „вооруженное вмешательство как идейная поддержка славян не имеет почвы, <...> но твердая политика к недопущению Австрии до посягательств на интересы России будет встречена сочувственно.“⁶¹

Весь ноябрь 1912 г. общественные настроения все более и более склонялись к войне. 27 ноября И.П. Табурно отправил Н. Пашичу письмо, в котором рассказал о своем видении столичных настроений и встречах с руководством страны. Премьер-министр и министр иностранных дел указывали ему на необходимость Сербии смириться, военный министр сообщил, что страна готова к любому исходу событий. По мнению журналиста, в руководстве страны „действует два направления, одно – Сазонов-Коковцов, второе – это вел[икий] князь Ник[олай] Ник[олаевич], оба направления дерутся насмерть“. И, как следует из письма, сторонники войны во главе с вел. кн. Николаем Николаевичем-младшим, женатым, к слову на дочери черногорского короля, брали верх. В конце послания И.П. Табурно обнадеживал своего влиятельного друга: „Ну с Богом, дорогой Никола, будь крепок, все военные и многие другие, невоенные, говорят, пусть сербы будут тверды, пусть не сдаются, пусть не отступают, и все будет хорошо.“⁶² Однако надежда оказалась ложной.

5 декабря 1912 г. в Таврическом дворце выступал председатель правительства В.Н. Коковцов, приветствуя новый состав Государственной Думы, и изложил взгляды и планы правительства на ближайшее время. Не мог он не затронуть и „вопроса, на котором с

58 Ibid. Л. 21.

59 Ibid. Л. 20.

60 Ibid. Л. 33об.

61 Ibid. Л. 24об.

62 Гусев Н. С., Шемякин А. Л. „Пусть сербы будут тверды, пусть не сдаются, пусть не отступают, и все будет хорошо’: письмо русского журналиста черногорского происхождения И. П. Табурно сербскому премьеру Н. Пашичу в разгар австро-сербского кризиса 1912 г.“, *Славянский альманах* 3-4/ 2019 (в печати).

тревогою и напряженно сосредоточено ваше внимание, так же, как и внимание всей России". Его слова были дипломатично бессодержательны. Правительство, как он подчеркнул, при принятии решения должно руководствоваться прошлым наравне и с „условиями современной политической обстановки“, стремиться к „фактически достижимому, не поддаваясь увлечениям чувства“. В конце своей речи премьер заявил, что выступает за сохранение европейского мира, выразил надежду, что „грядущие события не затронут жизненных интересов России, которые мы призваны ограждать всеми нашими силами во имя чести и достоинства нашей родины.“⁶³

Не всех депутатов удовлетворило выступление В.Н. Коковцова. Монархист В.В. Шульгин заявлял, что речь должна была быть жестче, следовало бы указать, „что хотя мы войны и не желаем, но ее не боимся.“⁶⁴ Буквально дословно вторил ему с трибуны Думы кадет В.А. Маклаков. 13 декабря в Думе публично защищал позицию правительства П.Н. Милюков, утверждая, что русского крестьянина „нельзя вести на убой“ из-за второстепенных интересов.⁶⁵ Но он, очевидно, оставался в меньшинстве.

Подтверждает описанную картину донесение болгарского посланника С. Бобчева своему руководству. В декабре 1912 г. он сообщал, что часть русского общества желает непременно удовлетворить желания сербов. Во главе идеологов этого течения, по его мнению, стояла редакция газеты „Новое время“. Прогрессивная печать и оба полюса политического спектра выступали за примат интересов самой России, основную же часть населения пугала война, поэтому они ограничивались выражением симпатий славянам. Ощущение грядущей войны при этом не было перманентным – по словам С. Бобчева, все постоянно менялось: сегодня все чувствуют, что накануне столкновения с Австро-Венгрией, а на следующий день в обществе царит спокойствие.⁶⁶

В конечном итоге, поняв опасность ситуации, не получив от союзников твердых заверений в полной поддержке российская дипломатия согласилась на создание Албании. „Новое время“ не-

63 *Стенографические отчеты / Гос. дума, четвертый созыв, сессия первая. Заседания 1–30: (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.), 279–280.*

64 Гальперина Б. Д., Перегудова З. И., Старцев В. И., „Донесения Л.К. Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года“, *Вопросы истории* 2/1999, 14–15.

65 Шелохаев В. В., *Либеральная модель переустройства России*, 207–208.

66 ГАРФ. Ф. Р8091. Оп. 36. КМФ-5. Болгария, поступление 3А-36. Ед. хр. 84. Л. 15–18.

замедлительно назвала это „дипломатическим Мукденом“,⁶⁷ большинство изданий посчитали это отступлением России и прогнозировали дальнейшее наступление Австро-Венгрии.⁶⁸ Однако угроза войны была отсрочена...

Осенью 1912 г. русское общество раскололось. Большинство политиков и публичных изданий яро выступали за твердую поддержку сербских притязаний вплоть до объявления войны Австро-Венгрии. Доходило до того, что, как отмечала охранка, несогласные с такой позицией московские газеты боялись печатать статьи иного настроения, чтобы не потерять популярность.⁶⁹ В итоге, как отмечает российский исследователь Е.Г. Кострикова, частью общества была пройдена черта, за которой общеевропейская война перестала восприниматься со всей опасностью, „слово “война” легко произносилось на “патриотических” манифестациях, мелькало на страницах газет.“⁷⁰

Однако хотя монархисты и октябристы за редкими исключениями к этому относились положительно, в качестве мотивов у них редко выступала защита интересов Белграда. Как ни старались сербские эмиссары донести до русского общества важность порта на Адриатике, абсурдность создания албанского государства,⁷¹ для этих кругов основным мотивом оставались интересы и престиж России. Понимание интересов России раскалывало либералов: часть из них видела их в защите Сербии, часть – в обладании проливами, а война с Австро-Венгрией не могла решить эту проблему. Но, поддаваясь общим настроениям, и либералы постепенно переходили на воинственные позиции.

Больше всего войны боялась буржуазия, которая мечтала о пресловутых 20 годах покоя внутреннего и внешнего. И эта часть общества главу МИД С.Д. Сазонова, уступившего Австро-Венгрии в вопросе Адриатического побережья, не кляла, а благодарила. Как он затем рассказывал своему подчиненному, на выставке в Ярославле перед ним на колени бросился „один известный русский купец“, что-

67 Кострикова Е. Г., *Геополитические интересы России и славянский вопрос: Идеи-ная борьба в российском обществе в начале XX века*, 271.

68 Котов Б. С., „Политика Австро-Венгрии во время Балканских войн 1912–1913 годов в оценках российской прессы“, *Новая и новейшая история* 4/2019, 82.

69 ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 2об.

70 Кострикова Е. Г., *Российское общество и внешняя политика накануне Первой мировой войны. 1908–1914*, Москва 2007, 398-399.

71 Гусев Н. С., „Сербы в борьбе за Адриатику на поле русского общественного мнения в 1912 г.“, *Внешнеполитические интересы России: история и современность: сб. материалов III-й Всероссийской научной конференции*, отв. ред. А.Н. Сквозников, Самара 2016.

бы выразить свою благодарность за то, что „во время Балканской войны он спас Россию от войны.“⁷²

Предчувствие войны проникало и в крестьянскую среду. Упомянутый А.А. Замараев в дневнике подвел итог 1912 г.: „Этот год был для России тихой. Войны и мятежей не было. Только к концу года Австрия пугала нас войной, и Россия была настороже.“⁷³ В то же время понимание причин и поводов отсутствовало, поскольку, как показало проведенное в 1914 г. исследование, в деревнях не было принято выписывать и читать газеты.⁷⁴ Поэтому, когда во время Первой мировой войны генерал А.А. Брусилов спрашивал в окопах у солдат о причинах войны, получал следующий ответ: „Какой-то там эрц-герцперц с женой были кем-то убиты, а потому австрияки хотели обидеть сербов. Но кто такие сербы, не знал почти никто.“⁷⁵

Принятое осенью руководством России решение не начинать войну с Австро-Венгрией с целью защиты сербских интересов не могло предотвратить Первую мировую войну, оно ее лишь отсрочило. Но начавшаяся осенью 1912 г. антиавстрийская истерия, которая получила продолжение в славянских манифестациях и обедах весны 1913 г.,⁷⁶ воздействовала на настроения русского общества, стремительно эволюционировавшие в сторону воинственности. И это в совокупности с тем фактом, что требования Австро-Венгрии в 1914 г. угрожали уже не экономическому развитию Сербии, а самому ее существованию, послужило причиной патриотического подъема и одобрения населением вступления в Первую мировую войну.

72 Соловьев Ю. А., *Воспоминания дипломата. 1893–1922*, Москва 1959. URL: http://dugward.ru/library/solovyev_diplomat/solovyev_vosp_diplomata.html#madrid (Дата обращения: 31.10.2019.).

73 *Дневник Тотемского крестьянина А.А. Замараева, 1906–1922 год*, 56–57

74 Александров Н., „Мы сначала возьмем Краков, а потом уже Берлин“. Костромская деревня в начале войны“, *Родина* 6/ 2014, 112.

75 Брусилов А. А., *Воспоминания*, Москва 1963, 82.

76 О них см.: Гусев Н. С., „Разгон манифестаций в поддержку славян в России весной 1913 года“, *Славяноведение* 3/2018.

УДК 327.7/.8:929 Хартвиг Н. С.
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.ziv.247-261>

Др Милана ЖИВАНОВИЋ

Институт за новију историју Србије
milana.zivanovic@yahoo.com

Др Милана ЖИВАНОВИЧ

Институт новейшей истории Сербии

**Смрт и погреб руског посланика у Београду Николаја
Хенриковича Хартвига 1914. г.
Смерть и погребение российского посла Николая Генриковича
Гартвига в 1914 г.**

Период између Сарајевског атентата 28. јуна 1914. г. и почетка аустро-угарских ратних дејстава против Србије месец дана касније, познат под називом „јулска криза“, обележен је низом догађаја*. Важност овог историјског контекста за државе Европе,¹ разумљива је са становишта праћења развоја дешавања, која су резултирала сукобом светских размера. Међутим, у случају Србије, овај период је носио још једну димензију, директно повезану са приликама изазваним атентатом на Франца Фердинанда. То је била смрт посланика Русије на српском двору, Николаја Хенриковича Хартвига. Последице овог чина – реаговање целокупног друштва и елите у Београду не треба сматрати изолованим од атмосфере која је владала у Србији након атентата у Сарајеву. Реакције њеног јавног мњења на политичке потезе Двојне монархије,² имале су знатан утицај на

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), при Институту за новију историју Србије, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 1 О јулској кризи и Првом светском рату: Mitrović A., *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Београд 1981; Митровић А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Екмечић М., *Ратни циљеви Србије 1914-1918. г.*, Београд 1992; Поповић Н. Б., *Срби у Првом светском рату 1914-1918. г.*, Београд 1998; Ђ. Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Београд 2009.
- 2 О стереотипима и слици „Другор“: Ristović M., „‘ Slika neprijatelja’: Srpske teme u berlinskom satiričnom časopisu „Kladderadatsch“ 1914-1915. godine“, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1-2/1996, 23-39; Митровић А., „Срби о Немцима. Једно „виђење

начин на који је друштво перцепирало Русију и Русе,³ као и русофилска расположења припадника српског народа.⁴

Николај Хенрикович Хартвиг је на положај у Краљевини Србији дошао 1909. године по окончању службовања у Персији. Био је начелник азијског департмана Министарства иностраних дела Русије, али и кандидат за министра те установе.⁵

Већ у првим српским реакцијама на његов долазак, приметна су била знатна очекивања и позитиван однос према придошлом. Извештаји са посланиковог путовања по „Новој Србији“, како је писано годину дана по ослобођењу Македоније, били су препуни израза одушевљења руским представником, који је био „тријумфално“ дочекан у Тетову пред 3.000 грађана. Оваква реакција „српског живља“, које је „тако дуго било потиштено“, у новинским чланцима описивана је као „сасвим разумљива“.⁶ Одушевљење, пак, поводом пада Скадра неколико месеци касније, подељено је и са Николајем Хенриковичем. Наиме, пред здањем руског посланства у центру престонице, одржане су манифестације, током којих је клицано императору Николају II, руском народу и „великом пријатељу Српства и Словенства“, представнику империје у Београду – Хартвигу.⁷ Почетком јулске кризе 1914. године међутим, његово име је постало предмет различитих критика у аустро-угарским круговима. Опту-

другог“ створено историјом“, *Срби о Немцима*, ур. М. Софронијевић, М. Максимовић, Београд 1996, 11-16; Milosavljević O., *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Београд 2002; Ристовић М., *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903-1918)*, Београд 2003; Makuljević N., „Slika drugog u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX veka“, *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ур. О. Manojlović Pintar, Београд 2006, 141-157; Јовановић М., „О „две Русије“ у српском друштву или Русија за „унутрашњу употребу“: слика Другог као идентитетско самодефинисање“, *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, при. М. Јовановић, Београд 2011, 11-40.

- 3 Антиаустројска расположења у Србији су била изражавана у више наврата, попут реакције јавности, коју је изазвао посланик Двојне монархије Угрон, који није присуствовао помену преминулим члановима династије Романов у Саборној цркви (одржаном поводом 300-годишњице њихове владавине) фебруара 1913. г. Наиме, штампа се изразито критички понела према одсутном представнику Аустро-Угарске, али и млађем аташеу и лакеју, који су уместо њега били на опелу. Политика, 21. 2. 1913, 3.
- 4 Јовановић М., *Срби и Руси 12-21. век – историја односа*, Београд 2012.
- 5 Штрандман В. Н., *Балканске успомене*, Београд 2009.
- 6 Правда, 13. 1. 1913, 2.
- 7 Политика, 11. 4. 1913, 3.

жен је био да поводом убиства Франца Фердинанда на згради своје резиденције није спустио заставу на поља копља.⁸ Овакви гласови су представљали разлог због којег је посетио аустријско посланство и њеног представника у Краљевини Србији – барона Гизла од Гислингена 27. јуна/10. јула (по новом календару). У тој згради у Београду, у току разговора са послаником Двојне монархије, доживео је срчани удар и упокојио се.⁹

Његова смрт је у периоду јулске кризе и предвечерја Првог светског рата имала карактер танатополитичке – политичке употребе смрти и сећања на мртве. Радило се о вештини коришћења смрти зарад политичке добити, умећу које је било практиковано вековима. Са политичког становишта, насилна смрт је била кориснија од природне, с тим да је успех у танатополитичким ритуалима био условљен начином умирања, али и степеном потребе, коју је преминули могао да задовољи. Стога је разумљиво што је погибија у рату била политички најупотребљивија.¹⁰ Истовремено, ништа мање важно није било и објашњење саме смрти. Она је, наиме, углавном представљана као последица деловања „оних”, „других” – односно, непријатеља јавно прокламованих у званичном дискурсу.

Хероизација жртава и демонизација непријатеља су, заправо, представљали уобичајене методе танатополитичке праксе. У том смислу су биле значајне сахране оних личности које су политички и идеолошки биле компатибилне властодршцима. Ти погребни, углавном у организацији представника власти, имали су функцију афирмације и ширења нових идеја, симбола, промене или очувања политичког курса, конституисања идентитета заједнице, али и одржавања јединства у важним, преломним друштвеним или политичким околностима. Пропратни ритуали је требало да осигурају подршку политичкој групи на власти или оној, која је претендовала ка институционалној моћи.¹¹ Они су били праћени специфичном реториком која је, упркос извесним разликама у пракси, имала универзални мото и циљ – давања смисла смрти. Најилустративнији и најучесталији пример је свакако била изјава: „Умро је да бисмо ми живели”.¹²

8 Штрاندман В. Н., *Балканске успомене*, Београд 2009.

9 Политика, 28. 6. 1914, 3.

10 Kuljić T., *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd 2014, 40, 47.

11 Isto, 44-45, 59-60, 63.

12 Isto, 32, 36.

У погребним церемонијама важно је приметити неколико њених важних сегмената – идентификовати преовлађујућу форму ритуала (војничка, клерикална, цивилна); говорнике и оне којима се упућују поруке изречене у оквиру опроштајних говора; преовлађујуће елементе у реторици (верски, световни, партијски, државни, национални); карактер те реторике (ослободилачки, помирителски, реваншистички); њено средиште (правда, отаџбина, нација); особине покојника које се евоцирају (регионални, државни, надржавни ауторитет); учеснике церемонијала.¹³

Вест о смрти руског посланика при српском двору је заузела централно место у београдској штампи. „Правда“ је о Хартвиговој смрти обавестила своје читаоце натписом о „страшној ноћи“ коју је Београд имао између 27. и 28. јуна (по старом календару). „Наш највећи пријатељ, престао је да од синоћ живи за своју велику царевину, за Словенство, за српски народ, који је тако жарко волео.“¹⁴ Ова вест је, међутим, већ тада у јавности била пропраћена гласинама о „правом узроку“ смрти – наводном тровању покојника. Аутор новинског чланка, који је пренео ову вест, дао је слику атмосфере која је владала у престоници. Наиме, према његовим наводима, само су појединци поверовали у тврдњу о природној смрти (од срчаног удара), за разлику од већине, која је била упорна у свом уверењу да је био отрован, тврдећи притом да је велики пријатељ био жртва „аустријске помаме“.¹⁵ „Многи који су то синоћ тврдили, говорили су о томе са таквим уверењем, као да већ и доказе имају у рукама.“¹⁶ Таква уверења су правдана гласинама да су аустријске власти именовале Хартвига за правог творца атентата у Сарајеву.

Околности под којима је представник Русије преминуо, према наводима Василија Николајевича Штрандмана, тадашњег првог секретара руске мисије у Београду, у српском друштву су изазвале појаве екстремних осећања, као и напетост у престоници.¹⁷ По улицама и на разним местима свет се нервозно скупљао, јурио у правцу руског посланства и тражио обавештења о узроку смрти.¹⁸ За овакво понашање београдска штампа је налазила оправдање да је станов-

13 Isto, 253-254.

14 Правда, 28. 6. 1914, 2.

15 Isto, 2.

16 Isto, 2.

17 Штрандман В. Н., *Балканске успомене*, 276.

18 Правда, 28. 6. 1914, 2.

нике обузела жалост и „сваки је тражио начина, како ће ту трагедију објаснити и кога ће као проузроковача обележити.“¹⁹ Управо услед ширења наведених гласина, Штрандман је упутио молбу председнику министарског савета Николи Пашићу да предузме мере како би се истина што шире разгласила. Такође, с циљем утврђивања узрока смрти, односно оповргавања гласина о тровању, по секретаревој жељи, тело посланика је балсамовано. Установљено је да је посланик преминуо природном смрћу²⁰

Слику свеопште жалости за покојником, могуће је илустровати и реаговањем читавих група. Наиме, у такозваном Бранином позоришту (сатиричном театру Бранислава Цветковића), на половини представе, објављена је вест о смрти посланика, и она је прекинута. И у биоскопима „Касина“, „Коларац“ и „Колосеум“ испуњеним многобројним гледаоцима, на вест о Хартвиговој смрти, „све је на мах стало“.²¹ Општедруштвена жалост за покојником, резултирала је и отказивањем биоскопских представа и обуставом свирања музике у престоничким кафанам,²² истицањем црних застава на свим кућама главних београдских улица,²³ али и служењем религијских обреда.

У црквама у Краљевини су већ 28. јуна држани помени премином. Илустрацију карактера који је задобио овај религијски обред, дат је следећим описом: „српски сељак, остављајући свој пољски посао, журио је црквама да тихом молитвом Богу ода последњу пошту сени човека, који у истини има врло велики део заслуга за данашњу величину наше отаџбине.“²⁴ Истог дана, према извештајима београдских листова, житељи главног града су се опраштали са покојником, чије је тело било изложено у згради посланства. „Политика“ је забележила и један разговор између двојице мушкараца: „Навалио свет, хоће да уђе, да види екселенцију“, жали се младић, гурајући врата.

– Пустите нека уђе ко год хоће, јер то је био њихов Никола Хартвиг - озбиљно је одговорио стари портир, који је имао пуне очи суза.“²⁵

Описивана је маса света која је стајала испред тог здања, утученост и плач. „И мало и велико и просто и интелигентно, покушавало је да уђе у посланство, да види последњи пут великог пријатеља

19 Исто, 2.20 Штрандман В. Н., *Балканске успомене*, 276-277.

21 Правда, 28. 6. 1914, 2.

22 Политика, 29. 6. 1914, 3.

23 Политика, 1. 7. 1914, 3.

24 Правда, 29. 6. 1914, 2.

25 Политика, 29. 6. 1914, 3.

српског народа. Улазак се није бранио, али су га маса кола и аутомобили спречавали, тако да су многи са пуним срцем морали одустати од жеље²⁶, извештавали су дописници. На опроштај са покојником су позивали и новинари престоничких гласила, истичући да је дужност сваког Београђанина да се опрости са послаником који је „био наш брат, највећи Србин.“²⁷ Услед великог броја придошлих, полицијски чиновници су били приморани да регулишу проток људи. Штампa је писала да је поред Хартвиговог тела „продефиловала цела српска престоница.“²⁸

Истовремено, у српском јавном дискурсу, смрт је описивана као тежак удар, који је нанет српском народу након Сарајевског атентата. Истицано је да је смрт дипломате представљала „ненадокнадиви губитак Словенства, а особито Српства, које је он волео, као што мајка своје мезимче²⁹ воли“.³⁰ Овакве наводе је потврдио и Штрاندман, који се критички изражавао о Хартвигу: „иако је грешио у односу на Русију, искрено је волео и поштовао српски народ и понекад му је на жртву приносио чак и интересе своје отаџбине“³¹.³²

Убрзо по упокојењу, штампа је преносила различите вести о сахрани посланика. Првобитне информације, којима су новинари београдских редакција располагали, указивале су на то да ће у року од два дана његово тело бити пренето у Петроград и тамо бити

26 Политика, 29. 6. 1914, 2.

27 Правда, 28. 6. 1914, 2.

28 Политика, 1. 7. 1914, 3.

29 О перцепцији односа Русије према Србији сведоче речи кнеза Григорија Николајевича Трубецког, руског посланика на српском двору 1914-1915. г.: „Бугарска је била вољено чедо, а Србија наше занемарено пасторче“. Трубецки Г. Н., *Рат на Балкану 1914 – 1917. и руска дипломатија*, Београд 1994.

30 Правда, 29. 6. 1914, 2.

31 Према наводима члана организације „Уједињење или смрт“ Божиња Симића, којем је током путовања по Русији омогућен приступ важним документима о спољној политици Русије, потом објављеним у часопису „Нова Европа“, руски посланик је из Београда заправо водио самосталну спољну политику: „Хартвиг је тврдоглаво саботирао сва наређења из Петрограда када нису била у складу са његовим планом.“ Он је, заправо, како је Симић забележио, тежио „оружаној борби, и то у првом реду са Аустро-немцима, а тек узгред са Турцима“. Чак је тврдио да је Николај Хенрикович „енергично заузео фотељу Пашића“, односно да је водио спољну политику Краљевине Србије. Марсо, „Никола Хартвиг и Србија“, *Nova Evropa*, бр. 6, 26. 6. 1933, 243-244. Чланак је објавио под псеудонимом Марсо. Я. В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, Москва 2012, 30.

32 Штрандман В. Н., *Балканске успомене*, 281.

сахрањено. Према тим изворима, планирано је било служење опела у Вазнесењској цркви и потом пренос преко Пеште у руску престоницу.³³ Друге, пак, информације су гласиле да ће његово тело бити пренето у Саборну цркву, у којој ће остати до момента слања у Русију (писано је да ће бити сахрањен у лаври Александра Невског у Петрограду).³⁴ Извештачи су, међутим, пренели и верзију према којој ће његово тело бити привремено сахрањено на Новом гробљу, а затим пренето у Русију.³⁵ Али, истовремено са овим нагађањима и разним информацијама, објављена је и жеља Београђана да се покојник сахрани у српској престоници. Тада је као последња вест стигао и телеграм удовице да „ће се по нарочитој жељи“ њеног супруга ова замисао и остварити.³⁶

Идеја о погребу посланика у Београду појавила се већ исте ноћи када је Хартвиг преминуо и њу су исказале многе личности Штрандману.³⁷ „Политика“ је већ дан по објави посланикове смрти пренела вест да је ћерка преминулог изразила „на меродавном месту“ жељу да се њен отац сахрани у Београду. Иста замисао је постојала и међу представницима градске општине, која ју је изложила у облику молбе; али и према извештају „Политике“, београдским грађанима.³⁸ Наиме, замисао једне групе виђенијих београдских политичара, чиновника и грађана, описана као спонтана, била је да упуте молбу српској влади да посредује код породице покојника и царске владе да одобри да се посланик сахрани у престоници Краљевине Србије.³⁹

Позитивни одговор руске владе, односно министра иностраних дела Сергеја Дмитријевича Сазонова, објавила је „Политика“: „Царска-руська влада веома дирнута жељом краљевске српске владе и града Београда, гледа у томе знак пажње, коју Србија указује посмртним остацима руског представника и сматра то као високу почаст за Русију. Дубоко благодарим на толикој пажњи и почасти, изјављујем да од стране царске владе нема никаквих сметњи за остварење ове српске жеље“. ⁴⁰ На питање, пак, упућено удовици да ли је дала пристанак да буде сахрањен у Београду, она је одговорила: „Како не бих

33 Правда, 28. 6. 1914, 2.

34 Правда, 29. 6. 1914, 2.

35 Пијемонт, 29. 6. 1914, 1.

36 Правда, 29. 6. 1914, 2.

37 Штрандман В. Н., *Балканске успомене*, 276.

38 Политика, 29. 6. 1914, 2.

39 Политика, 29. 6. 1914, 2.

40 Политика, 1. 7. 1914, 2.

пристала? Па то је његова жеља и била! Толико ми је пута причао: „Баш је диван овај српски народ. Ништа не бих толико волео, колико да међу Србима и умрем“.⁴¹ Закључила је: „Нека гроб међу Србима настави посао, на коме је он за живота с толико љубави радио“.⁴²

Према пројекту о уређењу Новог гробља, део у којем је био сахрањен Велимир Теодоровић, задужбинар и ванбрачни син кнеза Михаила Обреновића, и Милован Миловановић, био је предвиђен за гробове великих добротвора, пријатеља и великана, а план градских власти је био да се тај део касније украси колонадом и аркадама. По добијању сагласности од руске владе, Београдска општина је донела одлуку да се управо на том месту сахрани Хартвиг.⁴³

Церемонијал самог погребња заказаног за 1. јул (по старом календару) разрадила је српска влада у складу са високим покојниковим звањем и према наводима Штрاندмана, осећањима која је према његовој успомени гајио српски народ. Такође, она је на молбу првог секретара руске мисије предузела и мере како би се унапред спречиле евентуалне антиаустријске манифестације, имајући у виду гласине о тровању. Пашић је пристао да ограничи број говорника на три – то су били митрополит, он сам и градоначелник. Истовремено, преко Пресбириа су поново објављене стварне околности Хартвигове смрти, уз истицање неистинитости гласина непријатељских према Аустрији. Упркос бојазни, иступа против аустро-угарске мисије није било – Гирс је изашао из групе дипломата чим је погребна поворка која је кренула из Саборне цркве стигла до хотела „Гранд“ у улици краља Милана. Ипак и сама аустро-угарска мисија је предузела превентивне мере, упутивши на дан сахране чланове својих породица у Земун.⁴⁴

У броју, објављеном на сам датум погребња, новинар „Политике“ је изразио своје становиште да ће сахрана посланика „остати у успомени као нешто, чега никада пре тога није било. Никада још, ни у једној земљи, није један стран посланик сахрањиван и оплакиван тако искрено и тако дубоко, као што Николу Хартвига жали и оплакује српска престоница и цела земља“.⁴⁵

41 Исто, 2.

42 Исто, 2.

43 Пијемонт, 1. 7. 1914, 2.

44 Штрандман В. Н., *Балканске успомене*, 278.

45 Политика, 1. 7. 1914, 3.

О детаљима погребa београдска штампа је известила своје читаоце, посветивши овом догађају знатан простор. Покушавајући да публици пренесе атмосферу и илуструје масовни карактер сахране, новине су објавиле запажања угледног гостионичара Косте Гинића, која је изговорио сузних очију једној групи новинара: „Још нико код нас није био овако сахрањен, нико сем можда блаженопочившег кнеза Михаила... али оваквог погребa у Београду још није било“.⁴⁶ И сам аутор чланка „Политике“, о својим утисцима је записао да се не могу „ни речима ни сликом представити“.⁴⁷ По процени овог листа, на главним градским улицама се окупило око 100.000 људи,⁴⁸ што би одговарало укупном броју тадашњих становника Београда.⁴⁹

Дописници са овог догађаја су извештавали да су још од раног јутра становници почели да се скупљају у околини руског посланства, трговци да затварају радње.⁵⁰ Трупe београдског гарнизона су с обе стране улица којим је поворка требало да крене образовале шпалир – од посланства у Улици краља Милана, Кнез Михаиловој и краља Петра до Саборне цркве и од Теразија Александровом улицом до тада нове зграде Народне скупштине. Новинар београдског листа је приметио ред који је владао пре и током кретања поворке одајући поштовање и полицијским органима и грађанима који су се с пијететом односили према покојнику. На челу колоне се кретао одред коњичке жандармерије, иза којег су ношени крст и кољиво. За венцима су се кретале пешадијске трупе са музиком и командантима, затим десеторица официра који су носили покојникова одличја и ленте, као и певачка друштва. Ковчег, на којем су били украшени мач и Хартвигова парадна капа, из посланства су изнели официри и чиновници министарства иностраних послова. У Саборној цркви су спровод дочекали престолонаследник Александар, краљевић Ђорђе и принц Павле Карађорђевић. Опело у цркви је служио митрополит Димитрије са владикама и целокупним свештенством.

После службе, говор је одржао најпре митрополит, потом и Пашић. Његово обраћање је било значајно имајући у виду да је он био једини државник, који је задобио могућност да изрази своје

46 Политика, 2. 7. 1914, 2.

47 Исто, 2.

48 Исто, 2.

49 Београд је 1910. г. имао око 90.000 становника. *Историја Београда 3, Двадесети век*, Београд 1974, 157.

50 Политика, 1. 7. 1914, 3.

мишљење о покојнику, мишљење које је истовремено имало снагу излагања званичне политике и званичног односа према руском дипломати (уосталом, и његов говор је био у целости објављен у „Политици“ за разлику од митрополитовог обраћања које уопште није било одштампано). У свом говору председник министарског савета се осврнуо на посланикове особине и делатност, поменувши, не без разлога, да се током службовања у Београду упознао и „спојио још јаче“ са тежњама „српског племена“, које су „увек биле и остале у сагласности с тежњама великог руског народа“.⁵¹ Продужавајући ту мисао наводима да се српски народ од Русије „није одвајао ни у најтежим моментима“, односно да је Хартвиг помагао српском народу „у најтежим тренуцима“,⁵² дао је основу за уобличавање једне идеје. Са танатополитичког аспекта она је била још директније изражена у обећању да ће предати потомству да чува и поштује Хартвигов гроб, који ће „остати вечита веза између два народа, која ће пружити и поуку потомству да је велики преображај Србије остварен уз помоћ Русије“.⁵³ Цитирана изјава је, чини се, сумирала важност која је дата преминулом руском посланику. Његова смрт, не занемарујући реакцију становништва престонице (уз сву њену ирационалност), притом потврђену мемоарима човека који није гајио позитиван став према Хартвиговој политици, у политичком смислу је била искоришћена за још јаче везивање за Русију и тражење њене помоћи и подршке у условима јулске кризе 1914,⁵⁴ али и остварења

51 Политика, 2. 7. 1914, 3.

52 Политика, 2. 7. 1914, 3.

53 Политика, 2. 7. 1914, 3.

54 Након што је Србија добила ултиматум од Аустро-Угарске, император Николај II је упутио телеграм регенту Александру, у којем је руски самодржац обећао да „ни у ком случају Русија неће бити равнодушна према Србији“. Поповић Н. Б., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977; Поповић Н. Б., *Србија и царска Русија*, Београд 1994. Руска помоћ Краљевини Србији током Првог светског рата била је свесрдна. Поповић Н. Б., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату (1914–1918)*, Београд 1977; Поповић Н. Б., *Србија и царска Русија*, Београд 1994; Йованович М., „Ленинским курсом: как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)“, *Родина* 11/2010, 130–132; Каширин В., „Дунайская Одиссея лейтенанта Григоренко“, *Родина* 11/2010, 132–133; Шевцова Г. И., *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*, Београд 2010; Тимофејев А., Кремић Д., *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе*, Београд 2014; Тимофејев А., „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата“, *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, зборник радова*, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015, 167–180; Вишняков Я. В., Тимофеев А. Ю., Милорадович Г., *Битва двуглавых орлов. Очер-*

других циљева.⁵⁵ Идеја тада зачета наставиће да се развија и у међуратном периоду, у којем ће ослобођење и уједињење бити приписивано и помоћи Русије.

По завршетку опроштајних говора, ковчег су из цркве изнели представници дипломатског кора, заједно са Пашићем. „Политика“ је забележила да се по изласку из цркве поворка увећавала, а да је сам спровод трајао читава четири сата.⁵⁶ Заправо величину ове манифестације најилустративније представљају кадрови филма „Погреб Николаја Хартвига“ који је снимио престонички филмски продуцент Ђорђе Богдановић, власник биоскопа „Касина“.⁵⁷ Непрегледни редови учесника у погребу и шпалири грађана одлично одсликавају атмосферу која је тада владала у Београду.

Пред гробницом, ковчег са кола су скинули председник општине и већници. По читању молитве за покој душе, председник општине је одржао говор, у којем је исказао захвалност Срба што им је кад је смрт рано отргла великог пријатеља, била бар додељена утеха, да гроб Хартвигов буде у српској земљи. Ни његово обраћање, међутим, није било лишено танатополитичког садржаја. Дајући на извесан начин потпору Пашићевим речима, указао је на значај и улогу гроба покојника у продужавању везе између Србије и „велике Русије“.⁵⁸

Сам погреб је био завршен испаливањем топовских и пушчаних плотуна.⁵⁹ Већ неколико дана након сахране, у београдском биоскопу „Касина“, приказан је филм „Погреб Николаја Хартвига“.

Са меморијализацијом посланиковог имена, започето је већ истог месеца. Наиме, Одбор Београдске општине је дан пре саме сахране, на својој свечаној седници донео једногласну одлуку да се дотадашња Београдска улица именује по преминулом (мада се на реализацију ове одлуке чекало више година).⁶⁰ Почетком јула месеца, у селу Варварину, у црквеној порти недалеко од споменика руским добро-

ки по историји руско-србских одношений в годы Первой мировой войны, Москва 2016.

55 Stanković Đ. Đ., *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Београд 1984; Екмеџић М., *Стварање Југославије: 1790-1918*, Београд 1989.

56 Политика, 2. 7. 1914, 3.

57 Косановић Д., *Почеци кинематографије на тлу Југославије 1896-1918*, Београд 1985.

58 Политика, 2. 7. 1914, 3.

59 Исто, 3.

60 Пијемонт, 1. 7. 1914, 2.

вољцима (чиме је на неки начин прављена аналогија и веза између погибије руских војника током српско-турских ратова и Хартвигове смрти),⁶¹ одржан је помен преминулом, који су служили сви тамошњи свештеници, а по завршетку опела, општински одбор је донео одлуку да се једна улица у варошици назове именом преминулог.⁶²

Развој култа преминулог посланика, чије су назнаке биле уочљиве још од тренутка његовог доласка на службовање у Србију, уследио је одмах по објави вести о упокојењу. Русофилска осећања већине поданика Краљевине резултирала су панегиричним натписима у штампи, која је и сама давала различите интерпретације његове смрти. Њен опис у јавном дискурсу, ишао је чак дотле да је представљана као ратничка: „На том послу је и умро, као војник који умире на бојном пољу. Слава му је и вечан помен међу Србима, где год да их има и колико год да их има“.⁶³ Овакви наводи су и касније понављани, с тим да је ова „погибија на бојном пољу“ била повезивана и са акцијама аустријских власти - „његова смрт, свом трагичношћу својом, открила је на један јасан и потпун начин читав систем аустријских машинација и интрига“.⁶⁴ Пишући о „простој, обичној аустријској лажи“ да руско посланство поводом смрти Франца Фердинанда није спустило заставу на пола копља и да је организовало поједина весеља, аутор једног новинског чланка је реконструисао Хартвигову посету аустријском посланику: „Болестан, узнемирен, већ срчаним напади-ма и онда није никакво чудо – напротив лекарски је то сасвим разумљиво – што га је у експликацији коју је имао са г. Гизлом ударила капља. Војник је пао, вршећи своју дужност“.⁶⁵

Завршетком рата и стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, његов лик није нестао из јавног дискурса. Напротив, био је присутан (у том периоду је и Београдска улица преименована у Хартвигову, иако је ово решење било донето још 1914. г.).⁶⁶ На његову делатност, београдска гласила су подсећала своје читаоце, одржавајући на тај начин успомену на почившег, док су сами натписи у штампи следили традиције оних извештаја из јула 1914. године. Реактуелизовано је питање узрока његове смрти, праћено понављањем раз-

61 Пијемонт, 4. 7. 1914, 1.

62 Правда, 7. 7. 1914, 2.

63 Политика, 28. 6. 1914, 3.

64 Политика, 30. 6. 1914, 1.

65 Исто, 3.

66 Штрاندман В. Н., *Балканске успомене*, 279.

личитих верзија догађаја и интерпретација. У том смислу је био интересантан чланак објављен у београдској „Правди“ фебруара 1927. започевши извештај понављањем приче о „тајанственој, нерасветљеној и изненадној“ смрти посланика, аутор је поставио питање шта је дипломату толико узбудило да је имао срчани удар? Самог покојника је описао као „знаменитог представника доброг словенског цара“, ⁶⁷ док је природним сматрао постојање различитих гласина које су тих јулских дана у Београду препричаване. И 1931. године настављено је са сличним причама о наводном убиству Хартвига: „Препирало се око тога, да ли је кафа била отрована или је столица била електризована“. ⁶⁸

Посебан повод за поновно отварање тог питања, представљала је двадесетпетогодишњица од његове смрти. Тада су у листу „Време“ објављене успомене публицисте Душана Лончаревића. Он је 1914. године као новинар, дописник Корбира, пратио догађаје који су претходили аустро-угарском ултиматуму Србији. Писао је о „фантастичним околностима под којима се изненада угасио живот великог и незаборавног пријатеља српског народа и свих Јужних Словена“, што је изазвало у Београду „запрепашћење и неизмеран бол“. ⁶⁹ С обзиром да је по приспећу вести о смрти посланика као дописник стране новинске агенције кренуо у аустријско посланство, пролазећи поред кафане „Руски цар“, његов неименовани пријатељ му је довикнуо: „Пожури, Гизл нам је отровао Хартвига“. ⁷⁰ Сам аустро-угарски посланик је Лончаревићу испричао да је разлог доласка руског дипломате било демантовање оптужби о његовом наводном некоректном понашању у вези са парастосом Францу Фердинанду (да је закаснио на помен у католичкој цркви и да није носио униформу), као и са стављањем заставе на пола копља. ⁷¹

Исти јубилеј је представљао повод за дописника тог листа да обави и разговор са удовицом дипломате. Тај дијалог је додатно учврстио начин на који је српска јавност перцепирала Хартвига и поновно актуелизовао идеју о свесном жртвовању за српство, али и верзије о узроку смрти. У разговору, удовица се присетила речи своје пасторке Људмиле, која је на њену констатацију да је посланик био

67 Правда, 3. 2. 1927, 3.

68 Време, 7. 3. 1931, 1.

69 Време, 10. 7. 1939, 5.

70 Исто, 5.

71 Исто, 5.

здрав, одговорила да је „уvek био нервозан кад год је видео барона Гизла“.⁷² Испричала је да се не сећа да ли јој је аустро-угарски посланик изјавио саучешће, као и да њен муж није био болестан.⁷³ Покушала је чак и да реконструише ту ситуацију: „Сам догађај у соби аустро-угарског посланика није довољно објашњен... Ја сам знала како се Николај осећао чим би видео барона Гизла. Врло је вероватно да се мој муж раздражио или да је био увређен. Кад је била у питању Србија, ту Николај није могао бити равнодушан. Ако је Гизл нешто рекао што није било пријатно Николају, као човеку коме је дубоко лежало на срцу слобода Србије, морало је доћи до реакције. Николај је свакако почео да виче, и то га је убило. Може се претпоставити чак да је Гизл рекао Николају да Аустрија не жели да види Србију као огњиште слободе Јужних Словена. Николај је сматрао да је то противно не само конвенционалним прописима међународног морала, него и чисто људским обзирима. То га је убило, јер је Николај био човек који је, пре свега, на свету ценио слободу и поштовање туђег права. А осим тога, више но свој живот, волео је Србију“.⁷⁴ На крају разговора, према наводима новинара „Времена“, рекла је: „Био је велики Србин“!⁷⁵

За разлику од цитираних навода, исте те године, поводом свечаног откривања споменика руском посланику новембра 1939, (двадесет и пет година након његове смрти), дата је реалистичнија оцена самих околности и узрока смрти дипломате. Божин Симић је анализирао ту ситуацију речима: „Вест о његовој смрти у аустријском посланству врло је подозриво примљена у Београду. Разуме се, о његовом тровању од стране Аустријанаца, не може бити говора“.⁷⁶ Ипак, ни његово расуђивање није било лишено емоција: „његова судбина као да је хтела да му учини бар ту милост, да својом смрћу зада последњи ударац и последњу непријатност своме крвном непријатељу (Аустрији – М.Ж.)“.⁷⁷

Дискусије око узрока смрти руског посланика у Београду Николаја Хенриковича Хартвига у српском јавном дискурсу започете су

72 Време, 16. 7. 1939, 12.

73 Овим речима се супротставља забелешка Штрандмана о томе да је доктор који је прегледао тело преминулог нагласио да би руски посланик због лоших крвних судова вероватно умро веома брзо. Штрандман В. Н., *Балканске успомене*, 277.

74 Време, 16. 7. 1939, 12.

75 Исто, 12.

76 Политика, 12. 11. 1939, 6.

77 Исто, 6.

објавом ове вести и трајале су више од две и по деценије. По завршетку Првог светског рата је настављено са препричавањем и преношењем пређашњих гласина о томе да његова смрт није била природна. Овакве реакције могу се објаснити развојем култа Хартвиговог имена, који је почео да се гради скоро од самог момента његовог доласка на службовање у Београд. То је, међутим, био један од фактора. Наиме, перцепција смрти руског дипломате, као и сам погреб организован у Београду, уз учешће великог броја житеља престонице, представљали су последицу више чинилаца, у које су спадала и русофилска расположења становништва, али и друштвене и политичке околности настале Сарајевским атентатом. Његова смрт је, пак, у политичком смислу, у условима Јулске кризе, чини се, била искоришћена за још јаче везивање за Русију.

УДК 355.097.2(=163.41)(47)"1914/1916"
94(4)"1914/1918"

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.rad.263-285>

Др Мирослав РАДИВОЈЕВИЋ
Филозофски факултет у Београду
miroslav.radivojevic@f.bg.ac.rs
mirrad88@gmail.com

Др Мирослав РАДИВОЕВИЧ
Филозофский факультет, Белградский университет

Добровольачки покрет у Русији 1914–1916 **Добровольческое движение в России. 1914-1916 гг.**

„Кад извесни куцне час“

Национално хетероген оружани састав Аустро-Угарске током Великог рата разјео је унутрашњи анимозитет*. Потлачени народи нису имали вољу да се боре за остварење циљева земље које су сматрали туђом. Предавање аустроугарских војника словенског порекла на Источном фронту попримило је огромне размере. У руским заробљеничким логорима, на тај начин, нашао се и приличан број Срба. Задојени идејом борбе против „непријатеља Српског народа“ и „светом дужношћу“ да „бар нешто допринесу за своје ослобођење“, ¹ они су се обраћали Посланству у Петрограду, ради слања у Србију. Без јасне представе шта да учини, посланик у Русији, Мирослав Спалајковић, крајем новембра 1914. године, тражио је упутства од претпостављених.

Председник српске владе, Никола Пашић, на прву руку одговорио је врло јасно: „ако хоће да се бију против Аустрије – онда се могу упутити.“ ² Елан премијера, ипак, спутале су објективне околности.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

1 *Први светски рат у документима Архива Србије* (ПСР). Том I. 1914, при. М. Перишић, А. Марковић, Љ. Шкодрић и Б. Богдановић, Београд 2015, документ број 682.

2 Исто, бр. 654.

Употреба заробљеника на фронту била је забрањена по међународном праву и обичајима рата, а постојала је и опасност од њиховог поновног падања у плен – што би их довело у позицију велеиздајника, пред извесну смртну казну.³ Након одобрења великог кнеза Николаја да се заробљеници „из српских земаља“ Аустро-Угарске пусте, из Ниша су почетком 1915. тражили податке о броју. За њихово коришћење већ су поставили јасна ограничења. По инструкцијама српског министарског савета, предвиђено је да они потенцијално чувају унутрашњи ред и границу према Албанији, али не и да ратују на северу земље.⁴

Суочавање са епидемијом пегавог тифуса онемогућило је интензивирање процеса.⁵ Добровољачко питање привремено је пало у други план. Није се смањило, међутим, ентузијазам људи. Користећи одлуку Главнокомандујућег руске војске, појединци и мале групе, по сопственим захтевима, отпуштани су из заробљеништва, да би Дунавом долазили у Србију. Број молби Посланству у Петрограду кон-

3 Владу је водила премиса да се, у случају слања аустроугарских Срба на бојиште, њихови земљаци више не би предавали; како би као последица уследило конфисковање њихове имовине и репресије над интернираним србијанским поданицима у Монархији, Војни архив (ВА), Пописник 3, Ратна архива Врховне команде српске војске и свих њених одељења од 1914. до 1920. године, Кутија 60, Фасцикла II, 8/35, 41.

4 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (МИД ПО), ролна 442, Фасцикла XXV, досије 3, 170 и об; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, Београд 1977, бр. 1–3; ПСР I, бр. 252, 529, 599, 654, 659, 682, 719, 729, 779, 788, 790, 814, 838, 842; Димитријевић М., „Како је у истини постао добровољачки одред у Одеси“, *Време*, 20. 4. 1926, 4; Семиз Д., „Југословенски добровољачки покрет у Русији“, *Nova Evropa*, бр. 16, 1927, 346–348; Митровић А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, 111–113; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Ново Милошево 2016, 31–56; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977, 279–280; Поповић Н., „Српска влада и добровољачко питање“, *Научни скуп Србија 1915*, ур. Љиљана Алексић, Београд 1986, 55–56; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање. Књига 2*, Београд 1985, 77–80; Hrabak B., „Austro-Ugarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 2/1964, 137–141.

5 Крајем јануара, у недостатку медицинског особља, из Ниша су тражили да се, међу руским заробљеницима Србима, Хрватима, Словенцима и Чесима, јаве лекари и ветеринари. Њих деветоро пријављених, по одобрењу руске владе, добило је бесплатан превоз и испраћено је за Србију. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Фонд 102, Департамент полицији Министерства внутренних дел, Опис 71, единица хранения 76, 31–32; Ф. 127, Жандармское полицейское управление Северо-западных железных дорог. Петроград, Оп. 1, д. 872, 4 и об; ПСР II, бр. 49. 504.

стантно се повећавао. Најзад, српска влада, подстакнута великим интересовањем и потребом за људством, после војне интервенције у Албанији, донела је 25. јуна одлуку да од добровољаца формира трупе за употребу на југу земље. Остављена је чак и алтернатива, да се појединци распореде на фронт против Аустро-Угарске, под условом да „изрично“ изјаве да то желе.⁶ Пашић је почео да пожурје Спалајковића, како би се питање што пре решило.⁷

Средином наредног месеца, у Русију је упућена мисија људи из „неослобођених покрајина“, под вођством Мирка Комненовића. Њен задатак састојао се у обиласку логора, састављању спискова и помоћи приликом слања добровољаца у Србију. Тромост царске бирократије, уз сметње и тешкоће које су чинили поједини руски официри, успорио је рад. До јесење офанзиве Централних сила број превезених достигао је цифру од тек 2.000 људи.⁸ Што се употребе тиче, на основу доступних извора, знамо да је хиљаду добровољаца, пристиглих у последњем транспорту, распоређено „на источни фронт“, конкретно у Моравску дивизијску област, у рејон Власине. Извесно је да су и остали усмерени на исти фронт, ка Бугарској. Сходно извештајима надређених официра Врховној команди, они су се добро показали у борбама.⁹

6 На промену првобитног, ригидног става о употреби добровољаца, утицало је можда кршење правила ратовања од стране непријатеља. Аустро-Угарска је, наиме, заробљенике пореклом из српске Македоније слала у Бугарску, с циљем јаче комитске акције, ПСР II, бр. 42, 59, 79, 99, 235.

7 АС, МИД, Југословенски одсек (ЈО), бр. 1970, Реферат о добровољачком питању; Посланство Петроград (ПС), Политичко одељење (П-По), 1915, Ф. I, ред 3, 6, 98; ВА, П. 3, К. 60, Ф. V, 12/8–10; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 4-7; ПСР II, бр. 575; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, Књига 2, 80-81.

8 Несразмерну већину међу пријављенима чинили су Срби. Према узорку, који смо направили на основу сачуваних молби заробљеника до краја лета 1915. године, од 1.431 пријављених било је тек 9 Хрвата, три православна Хрвата(?), 3 Пољака, 7 Чеха, два Словенца, један Словак, један Румун и један „муслиман“, Российский государственный военно-исторический архив, Ф. 2000, Главное управление Генерального штаба, Оп. 9, дело 90, 1–326.

9 Ризик од пада у руке непријатеља определио је војне власти да, онима који изразе жељу, дозволи ранији одлазак у Црну Гору и Италију. Проблем је настао средином децембра, када италијанска влада није дала да се пребаци на њену територију. „Много“ бивших заробљеника „лутало је“ по Скадру и Медови „без икаквих средстава у највећој беди“. Против таквог, нехајног, односа према њима побунио се Пашић. Како би се проблем превазишао, одлучено је да се добровољци врате у првобитне јединице, док је командама наређено да преостале не отпуштају, АС, МИД ПО, 1915, р. 478, Ф. XXVIII, д. 9, 664–665, 674; р. 480, Ф. XXX, д. 5, 326; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 2/53, 57.

„Руски добровољци“ повлачили су се према јадранској обали упоредо или у склопу оперативних трупа.¹⁰

Српска добровољачка дивизија

Велики број пријављених за одлазак у српску војску остао је у Русији. Спалајковић је у телеграму од 5. октобра писао о 3.000 заинтересованих да се пребаце у матицу; уједно, тражио је начин да се они транспортују сувоземно преко Румуније. Уласком Бугарске у рат ускоро је и то постало немогуће. Оно што су дипломатски представници Србије успели, уз идејну и финансијску помоћ богатог трговца Александра Ћирковића, јесте да једну формирану групу, враћену из луке Рени због прекида везе са Србијом, организују на руској територији. Од око 250 људи образовали су чете за чување магацина хране и материјала у Одеси, заматак будућег Добровољачког корпуса.

Средином новембра, српски званичници су од цара Николаја II добили сагласност и обећање материјалне помоћи за даље прикупљање добровољаца. Радило се о пријатној висти, јер је мноштво молби наставило да засипа Посланство у Петрограду. Војни изасланик Лонткијевић тражио је 19. децембра од надређених дозволу за наставак рада на формирању „Српског добровољачког одреда“. У прилог је навео да су придошли војници и официри на обуци били „сви одушевљени ићи у Србију“. Влада и Врховна команда, последњег

10 АС, МИД ЈО, бр. 1970; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 98; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 2/40, 47–48; К. 60, Ф. III, 9/25, 49, 57, 10/11; Ф. IV, 10/54; Ф. V, 13/2–5; ГАРФ, Ф. 601, Николай II, Оп. 1, ед. хр. 626; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књига 9, 1915. година. Други период, Аустро-немачка офанзива до ступања Бугарске у акцију*, Београд 1926, 178; *Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918*, при. Д. Јанковић и Б. Храбак, Београд 1976, 176, 185; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 7–10, 215; ПСР III, бр. 98; Димитријевић М., „Како је у истини постао добровољачки одред у Одеси“, *Време*, 20. 4. 1926, 4; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, Београд 2018, 34, 36–37; Миличић С., „Како је постао добровољачки одред у Русији“, *Време*, 27. 4. 1926, 4; Семиз Д., „Југословенски добровољачки покрет у Русији“, *Nova Evropa*, бр. 16, 1927, 347–351; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, 56–69; Мицић М., *Српско добровољачко питање у Великом рату*, Ново Милошево; Београд 2014, 40–44; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 280–281; Поповић Н., „Српска влада и добровољачко питање“, *Научни скуп Србија 1915, 57–59*; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање, Књига 2*, 81; Храбак Б., „Русија и спасавање Србије у јесен 1915. године“, *Историјски часопис* 23/1976, 145–146.

дана 1915. године, заједнички су послали инструкције да се продужи са започетим послом.¹¹

Повлачењем српске војске из земље и делимичним осипањем њених редова процес је добио нову димензију. Изласком из природне средине за попуњу кадра, армија је могла да рачуна на свеже снаге само из редова добровољаца. Изузетно битна у том погледу показала се Русија. По налогу српске владе, упоредо са критичним вапајима за спасење из Албаније, Спалајковић је послао упутства Лонткијевићу да се код Ставке заложи и за повољно решење добровољачког питања. У ту сврху тражило се: 1) Наређење свим војним окрузима у којима се налазе заробљеници Срби, Хрвати и Словенци, да се они одмах упуте у Одесу; 2) Третирање Одредка као дела Седме армије, предвиђене за акцију на Балкану; до тренутка када се створи могућност за припајање српској војсци; 3) Снабдевање јединице ратним материјалом, одећом, намирницама и обезбеђење потребних просторија на рачун војних расхода Русије.¹² Из Ставке су 24. јануара 1916. године, са извесним изменама, одобрили пројекат. Општи надзор и виша власт над јединицом поверена је команданту Одеског војног округа, док је директно руковођење остало српским официрима и контроли пуковника Лонткијевића.¹³

11 АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 2, 99; Мирослав Спалајковић (МС), бр. 105; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 98; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 2/52, 54; К. 60, Ф. IV, 13/6; *Југословенски добровољци*, бр. 11–13, 45, 115, 215, прилог I, III; Димитријевић М., „Како је у истини постао добровољачки одред II“, *Време*, 21. 4. 1926, 5; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији*, „Сећања команданта“, при. А. Животић, 37–39; Миличић С., „Како је постао добровољачки одред у Русији“, *Време*, 27. 4. 1926, 4; Цемовић М., „Код цара Николе II. Из мојих успомена“, *Време*, 18. 2. 1926, 5; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, Београд 1954, 13; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд 1926, 8–10; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 281–282; Поповић Н., „Српска влада и добровољачко питање“, *Научни скуп Србија 1915*, 59.

12 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 13.

13 Архив Југославије (АЈ), Ф. 790/15, Југословени и Октобарска револуција – грађа из совјетских архива, Сигнатура 1–2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1918, р. 542, Ф. VII, д. 4, 555–556; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 13–17, 21, 45, прилог I, III; Димитријевић М., „Како је у истини постао добровољачки одред II“, 5; Миличић С., „Како је постао добровољачки одред у Русији“, *Време*, 27. 4. 1926, 4; Цемовић М., „Како је спасена српска војска“, *Време*, 24. 2. 1926, 4; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 11; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски до-*

Тиме је постављен формално-правни оквир за даљи рад. Мање компликације су изазвале руске власти, пошто су на почетку дословно протумачиле наредбу и у јединицу упућивале све заробљене Србе, Хрвате и Словенце. Противљењем већине приведених официра, углавном католика, да ступи у Одред показала се исправном одлука да се организација базира на начелу добровољности. Повећање ефективног стања, делимично и због тог неспоразума, ишло је најпре споријим темпом. Од 570 бораца средином јануара, за месец дана број је стигао тек на близу 900 официра и војника. Разлога за оптимизам давала је количина пријава – близу 10.000, почетком фебруара. Спалајковић је мало раније, 26. јануара, у телеграму Крфу, изнео очекивање да ће Одред имати око 20.000 људи. Створени једномесечни курс у Одеси није могао да подмири потребе за официрима. Зато је посланик, заједно са војним изаслаником, тражио да за попуњу кадра, организацију и обуку трупа, дође потребан број старешина српске војске. Одговорено им је позитивно – Министарство војно је 17. фебруара обавестило о одређењу лица.¹⁴ Наредбом Регента од 24. фебруара за команданта „дивизије добровољаца српске војске у Русији“ именован је генералштабни пуковник Стеван Хаџић, који је пред полазак добио „упут“ да створи „чврсте, солидне, дисциплиноване и српским идејама напојене и одушевљене јединице“. Требало је да се добије људство са хтењем „гинути за ослобођење Српског огњишта и Југословенства“, било на фронту против Бугарске, Турске или Аустро-Угарске.¹⁵ Будући да се радило о бившим припадницима

бровољци у Русији 1914–1918, 69–73; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 282–283.

- 14 АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 17, 23, 26–27об, 30; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, Москва 2014, 87–88; ВРС XV, 64, 78; *Југословенски добровољци*, бр. 18–28, 32, 215; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 40–41, 45; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју 2016, 268–269; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 10, 12–13; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 283–285.
- 15 ВРС XV, 82–87; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 27; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 13.

непријатељске војске, а међу њима и официрима претежно Хрватима и Словенцима, у питању је био тежак задатак.

У прилог Србији, од првих корака, ишла је наклоност цара, који је редовно тражио извештаје о току формирања пукова и чинио ургенције за убрзање посла код команде Одеског војног округа. Живо интересовање Николаја II приметио је и пуковник Хаџић, 23. априла, приликом сусрета у Ставки, када му је руски монарх обећао да ће учинити све за комплетирање јединице, а генерал Алексејев тражио детаљан рапорт о „потребама“. Добра воља руског врха допринела је превазилажењу потешкоћа са командама појединих заробљеничких логора. Од средине фебруара почело је редовно прикупљање и слање људства у већим партијама. Дан по доласку пуковника Хаџића у Одесу, 28. априла, јединица је већ бројала 9.733 добровољца, уз авизиран долазак још 3.482 војника. Са приспећем команданта, „у име Бога“, званично је почела да постоји Српска добровољачка дивизија.¹⁶

Наредни месец у новоименованој војној формацији обележили су појачана обука и свечане визите. Најпре је 16. маја, у склопу посете Русији и на сугестију цара, приспео Никола Пашић. Снажан утисак на српског премијера произвели су војници, којих је тада било близу 13.000. „Сви млади, јаки, ведри – официри кажу да су и одушевљени“, „добро су обучени, а оружје је ново“, стоји у његовом телеграму влади на Крфу.¹⁷ За недељу дана касније најављен је долазак у Одесу покровитеља Дивизије, сверуског императора. Претходно је преглед трупа, 21. маја, извршио командант Југозападнoг фронта, генерал Алексеј Брусиков, на кога су оне оставиле леп утисак. Све је било спремно за дочек Николаја II. У пратњи царице, престолонаследника и великих кнегиња, императору је најпре приређена смотра. Током ње, присутнима се обраћао на српском језику, са „помози Бог јунаци“, на шта су му одушевљени редови узвраћали узвицима „живео“. Ни он није крио задовољство борцима, у којима је гледао „један део

16 АЈ, 790/15, Сигнатура 1–2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 35–36об, 43, 56–57, 60, 68, 70, 74, 76–78, 87–91, 93, 99 и об, 101–106; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 3/1–5; ВРС XV, 144, 279, 305, 412–413; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 24–25, 29–30, 33–42, 44–45; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 40–44; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 14–17, 19–21; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 13–18; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, 73–87.

17 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 47.

славне српске војске, чијој се храбрости диви цео свет“. Током говора по парадном маршу, Николај II је пожелео „да после рата Србију види увећану и оснажену“.¹⁸ На одређен начин, с обзиром на национални састав јединице, погодио је суштину.

Хаџић је по пријему трупа могао да констатује, „са врло малим изузетком“, да су му сви војници православни Срби. Без обзира на то, готово одмах је настао проблем са малобројним (око стотинак), махом официрима – Хрватима. Они су пружали отпор потписивању текста заклетве краљу Петру, а њихов однос са официрима Србима карактерисала је суревњивост и међусобно неповерење. Спор је делимично ублажен интервенцијом члана Југословенског одбора, Франка Поточњака, крајем маја. Сви официри, осим тројице, пристали су да дају свој потпис. Но, ускоро се командант суочио са новом политичком тешкоћом.

Од зачетка, у добровољачку јединицу јављао се одређен број Чеха. За интензивирање њиховог довођења залагао се Спалајковић. Посланик је заносио идејом, како је ценио, да њих 120.000, заједно са српском војском, преко Балкана удари на Аустро-Угарску. Са спровођењем плана постигао је делимичан успех. Из Ставке је 8. маја 1916. стигло званично одобрење да се Чехословаци могу примати у Дивизију. Идеји се, потпуно изненадно, успротивио необавештени Хаџић, вођен језичког баријером и бојазни од њихове многобројности, што би, по њему, уз мањак официра војску „претворило у руљу“. Молио је Одески војни округ да више не шаљу Чехословацима и сугерисао да се од њих образује засебна војска. Вест о потезу команданта брзо је стигла до Петрограда. Љут, Спалајковић се 5. јуна обратио лично престолонаследнику и писао му како је тај потез „покуварио посао“. Узрочно, потенцијално је створио опасност да и Хрвати траже сопствене јединице или се прикључе чехословачким трупама. Уследила је интервенција регента Александра код Хаџића да више не доноси такве одлуке без овлашћења. Српска страна је покушала да отклони штету и поврати важност претходном наређењу руског Ге-

18 АЈ, Ф. 80, Јован Јовановић Пижон, Фасцикла III, Опис 13, 357 и об; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 128 и об; р. 505, Ф. XIV, д. 4, 409–411; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 46–47; *Дневници императора Николаја II*, ред. и предисловие Корнелиј Ф. Шаццлло, Москва 1991, 586; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 22; Максимовић В., *Споменница Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 19–27; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 286, 313.

нералног штаба. За то је, међутим, било касно. Чехословачки савез је успео да добије дозволу за образовање своје војске.¹⁹

* * *

Успех офанзиве генерала Брусилова против Аустро-Угарске током јуна утицао је на интензивирање дискусије око употребе Српске добровољачке дивизије. Пуковник Хаџић је још приликом априлског пријема у Ставки изнео жељу српске владе да она дејствује против Бугарске. Разговори Пашића са руским званичницима, за време његове посете, потврдили су тежњу да се јединица искористи на Балкану или преко Добруџе – за рат против „неверних“ саплеменика. Французи су преферирали да то буде на Македонском фронту. Оно што никако није било прихватљиво, јесу намере појединаца у руском војном врху да се Дивизија пошаље у Галицију. Поред илузорности борбе на удаљеном фронту у погледу ратних циљева Србије, бивше аустроугарске војнике је та варијанта доводила у директну опасност. Српска влада је оштро реаговала. Пашић је 18. јуна јасно ставио до знања, ако би се покренуло питање о слању у Галицију, да ће дејствовати на извлачењу трупа преко Архангелска и транспорту у Солун.²⁰

19 АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 114, 128 и об, 144–145об; р. 487, Ф. IV, д. 1, 147, 156–158об, 167, 174об; д. 2, 180–182, 186, 189–190об, 202; д. 3, 411–413об; р. 505, Ф. XIV, д. 4, 409–411; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 98; 1916, Ф. II, р. 22; ВРС XVI, 21, 24; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 31, 42, 46, 53, 215; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 18–19, 21–26, 28–30; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 269–270; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 18–19, 28–30, 34; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, 76–78, 86–94; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, Књига 2, 88–90; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 286–288.

20 АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 1, 147, 165; д. 4, 463–464, 475–476, 481; ВРС XV, 413, 446, 452, 455, 464; XVI, 23, 34–35, 42, 46–47, 58–60, 62–63, 65, 120, 122, 137, 143, 152; XVII, 27–28, 47; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 42, 49, 51, 215; Айрапетов О. Р., *Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917). 1916 год. Сверхнапряжение*, Москва 2016, 134–152, 230; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 30; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 18, 30–31, 33–34; *Први светски рат II. Општа историја*, Цетиње 1976, 175–182; Stone N., *The Eastern Front 1914–1917*, London 1998, 239–263.

Страх се показао неоснованим. Алексејев је средином јула дао уверења да се добровољачке јединице „ни у ком случају“ неће употребљавати на немачком или аустроугарском делу ратишта. У виду је имао нешто друго. Велики успех офанзиве генерала Брусилова на Југозападном фронту побудио је интересовање Румуније да уђе у рат. Српска добровољачка дивизија је из приправности добила наредбу да се премести код лучног града Рени, близу румунске границе. Одатле је после званичне одлуке владе у Букурешту, 27. августа, да објави рат Аустро-Угарској, транспортована у Добруџу. Тиме је испуњен услов српске владе – иако недовољно снабдевена и припремљена, до краја октобра јединица се храбро борила против Бугара. Француски посланик у Букурешту је са жалом констатовао да се она „туче дивно, толико дивно да већ од ње ништа није остало“.²¹ Од близу 18.500 бораца, укључујући попуну, губици у борбама непосредно по повлачењу износили су близу 9.500 избачених из строја. О срчаности „нове српске војске“ сведочи чињеница да је, по проценама, нанела штету непријатељу од око 15.000 људи. Била је то слаба утеха, када се има у виду да јој је, заједно са несталима, недостајало 50 одсто састава.²²

Српски добровољачки корпус

Поражавајућа статистика појачала је критике на рачун Хаџића, присутне од погрешног потеза са Чесима. У корену спора налазило се нешто дубље. Под утицајем сујете, сукобиле су се концепције о

21 АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 250.

22 Преписи релација Прве српске добровољачке дивизије и други документи В. Максимовића (у приватном власништву); АС, МИД ЈО, бр. 47, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 206–208, 245–246об, 248, 252–256, 270–271, 304, 313; ВА, П. 10, Архива Добровољачког корпуса у Русији, К. 1, Ф. I, бр. 1, Операцијски дневник Добр. корпуса, 19–23, 29–30, 38, 48–51, 76, 83–84, 104; К. 1а, Ф. I, бр. 14; К. 5, Ф. II, бр. 6; ВРС XVI, 204–205, 231–232, 240–242, 274, 334–336, 339–340, 349, 357–358, 371, 383; XVII, 71, 83, 117–118; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 55–56, 60, 63, 65–74, 76–83, 85, 88, 90, 93, 96, 98, 103–108, 113–114, 117, прилог II; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 44–45; Шикопарија В., *Сећања српског официра (1900–1918)*, при. К. Николић, Београд 2014, 503–518; Айрапетов О. Р., *Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917). 1916 год. Сверхнапряжение*, 230, 234–235; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 30–123; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 33–181; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, 94–122; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 288–289; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, Књига 2, 95.

даљем развоју добровољачког покрета у Русији. Поставка пуковника Хаџића базирала се на премиси да јединица формацијски треба да остане на нивоу дивизије, док би остатак људства служио за попуну. На другој страни, Спалајковић и политички представници залагали су се за њено прерастање у корпус. Исту идеју су делили у српском и руском врху. Самим тим, превагло је решење о образовању и друге дивизије. Указом од 29. јула 1916. године, за команданта Српског добровољачког корпуса именован је генерал Михаило Живковић, и заједно са 130 официра и војника, упућен за Одесу. Ток ствари Хаџић је покушао да спречи кроз интензивирање идеје о Допунском батаљону. Према његовом плану, Прва српска добровољачка дивизија требало је да остане на фронту у Добруци и непрестано добија свеже снаге, чиме се фактички спречавао прилив људи у новоформирану Другу дивизију.²³

Генералу Живковићу, пристиглом у Одесу 20. септембра, није било потребно много времена да примети „јадац“. У подозрењу је, додуше, мало претерао. Њему је и журба са слањем неспремне јединице на фронт деловала као срачуната да омете стварање Корпуса. Следствено томе, тињала је сумња на Хаџића да је наводно кроз ратне подвиге хтео да добије генералски чин, због чега је силио трупе у бојевима. То није одговарало истини. Оправданом се, међутим, показала бојазан да ће се Прва дивизија потпуно „истрошити“ у борбама на туђем земљишту. Из тог разлога, командант Корпуса поставио је за примарни циљ да људство што пре извуче из Добруце. На истом науму радили су и са Крфа, мада су за делање имали и додатни повод. У дипломатско-политичким кулоарима појавили су се гласови о намери Румуније да окупира десну обалу Дунава и касније ту територију искористи у форми уцене Србији, као адут за добијање Баната. Румунска војска је 29. септембра, истина неуспешно, покрену-

23 АЈ, 790/15, Сигнатура 2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 144–145об; р. 487, Ф. IV, д. 1, 169–170; д. 2, 186, 194 и об, 202, 206–207, 211, 218, 220, 225, 231, 234, 236; д. 3, 318–319; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 1–28; К. 1а, Ф. I, бр. 8–9; ВРС XIX, 178 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 46, 54, 58, 63, 75, 79, 84, 215; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 45–55, 58–59; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 269–270; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 27–28, 124–125; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 30–31, 34–35, 42–43; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 287–289.

ла операцију форсирања реке близу Ђиурђиуа, јужно од Букурешта. Пашић није хтео да седи скрштених руку и чека развој догађаја. Почетком октобра дао је инструкције да се код Русије, на обазрив начин, удеси повлачење Прве дивизије из борбе, те њено слање у оквиру Корпуса према Тимочкој крајини или Видину.²⁴ Није се преварио у очекивањима. Труд посланика Спалајковића и војног изасланика Лонткијевића се врло брзо исплатио. Николају II се чак допао начин за осујећење „плана Румуна“. Заједно са Алексејевим, средином месеца, прихватио је „комбинацију“ да Корпус у погодном тренутку буде премештен у Турн Северин.²⁵

24 Живковић је такође имао у плану прелазак трупа преко Дунава, али само на територију Србије. Рачунао је да би освајање Кључа отворило брешу за ширење операције, дизање устанка и прибирање око 20.000 српских војника, за које је имао обавештајне податке да се крију по шумама. Диверзија би, по њему, имала велики војно-тактички значај у односу на Солунски и фронт у Добруци, *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 91. Поверљиве информације о стању у пограничним крајевима командант Корпуса добио је посредством Српског четничког одреда. Команду над јединицом, насталом тајно, под окриљем руског војног изасланика у Румунији и штаба Одеског војног округа, преузео је септембра 1916. потпуковник Александар Срб, начелник штаб Друге српске добровољачке дивизије. Она је бројала 300–350 бораца. Бавила се обавештајним радом и припремом упада чета на територију окупиране Србије. Са њеном делатношћу био је директно упознат Живковић – који јој је дао „пуну слободу“ – али не и српска влада. Када је Пашић сазнао за тајне радње, у којима су учествовали Срб и као његов помоћник потпуковник Божин Симић, обојица истакнути црнорукци, реаговао је доста бурно. У Петроград је пренео како влада није одобрила организовање чета, које својом делатношћу могу изазвати репресије и покољ становништва, а претио је и сменама у Одеси. О свему се говорило на седницама министарског савета. Цивилној власти се није допадало да нека „сила“ дође у руке чланова организације „Уједињење или смрт“, посебно због перспективе да црнорукци преко Румуније први уђу у Србију и контролишу ток догађаја, због чега се и подозревало на њихово велико интересовање за Добровољачки корпус, АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 287, 289; д. 3, 400об; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 65–66, 68, 81, 91–92; П. 16, Откупљена и поклоњена архивска грађа од 1806. до 1941. године, К. 46, Ф. I, бр. 2, Дневник рада српског четничког одреда у Турну Северину; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 70, 92; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 122–123; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 276; Казимировић В., *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Нови Сад 2013, 678; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 299–302; Hrabak B., „Delatnost članova udruženja 'Ujedinjenje ili smrt' u Rusiji 1915–1918. godine“, *Istorija XX veka* 7/1965, 194–196.

25 АС, МИД ЈО, бр. 47, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 240 и об, 247, 259об, 262–264, 270, 272–274, 287, 289; д. 3, 342; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 24–30, 33, 38–

Обећање из Ставке није могло да се оствари. Румунска војска је до краја године, под снажним притиском непријатеља, напустила већи део земље, заједно са главним градом, чиме је прекинута територијална веза са окупираном Србијом. За Добровољачки корпус, у таквим околностима, постало је важније да буде поштеђен од дејстава и нових губитака. Уз помоћ српског дипломатског и војног представника у Русији, генерал Живковић је успео да оствари свој примарни циљ – повлачење Прве дивизије из борбе. Према Пашићевим инструкцијама, за сваки случај, од Николаја II затражено је да се јединица сачува за одлучујуће битке. Није се успело са добијањем званичног решења. Током децембра, за учешће Добровољачког корпуса у заустављању продора противника наваљивала је цела руска виша команда. Живковић се бранио лошим материјалним и моралним стањем трупа. У „политичко националном смислу“, без основа да рачуна на попу, „јер наш је живаљ на измаку“, Корпус је требало „што више штедети и употребити га у решавајућем моменту“ за заузимање „југословенских земаља“, заштиту од бугарских и арнаутских чета и као кадар за стварање војске будуће државе.²⁶ Са сличном аргументацијом и намером да се јединица користи само на „српском земљишту“, наставила је да делује влада на Крфу.²⁷

42; Југословенски добровољци у Русији 1914–1918, при. Н. Поповић, бр. 79, 84, 87, 89, 91–92; Виноградов В. Н., *Румыния в годы первой мировой войны*, Москва 1969, 181–182; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 50, 54–55, 58–59, 64–67; Југословенски добровољачки корпус. *Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 124–126; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 35–38; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 297–298, 300–302.

26 АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 371.

27 АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 313, 315; д. 3, 324–328об, 338 и об, 343, 360, 371об–373об, 389, 397, 402–403; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 50–65, 76, 80–81, 88–90, 104, 111–113, 119–120; К. 1а, Ф. I, бр. 2, 5; Ф. II, 2; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 115–117, 132–134; Југословенски добровољци у Русији 1914–1918, при. Н. Поповић, бр. 97, 99, 101–102, 104, 106, 110–111, 115–116, 215; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 69–73, 104–105; Виноградов В. Н., *Румыния в годы первой мировой войны*, 182–190; Југословенски добровољачки корпус. *Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 136–138; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 302; Stone N., *The Eastern Front 1914–1917*, 279–280.

На почетку се постигао тек делимичан успех. Из Ставке су на прелазу година пристали да не дирају Корпус у периоду од најмање три месеца, али нису могли да гарантују како ће га, након тога, држати у позадини до пројектованог продора преко североисточне Србије. Постајале су индиције да се његова употреба планира на пролеће 1917. године, у склопу опште савезничке офанзиве. Стање ствари појачало је потребу за одлуком о пребацивању у Солун, за шта су се и даље здушно залагали Французи, или останку „нове српске војске“ у Русији. Сучелило се више ставова. Вођен „психологијом добровољаца“, Живковић се држао мишљења да Корпус не сме дејствовати ни на једном страном фронту, „јер могу наступити хрђаве последице“, већ само на североисточним границама Србије, „за непосредно освајање или поседање наших територија.“²⁸ Српска врховна команда се начелно слагала са генералом. Уколико се, пак, његов план покаже као неостварив, војни врх у Солуну, с обзиром на тешкоће транспорта, био је спреман да Русима остави одрешене руке за употребу трупа на пролеће.

Влада се налазила на супротном становишту – залагала се да јединица дође на Македонски фронт. На инсистирање министра војног, генерала Божицара Терзића, изазваног решењем савезничке конференције у Риму о слању додатних трупа у Солун, одлучено је да се са захтевом мало причека.²⁹ Пашић је прихватио аргументацију да Антанта може искористити преурањено покретање иницијативе, ради умањења контингента појачања у сразмери бројног стања Корпуса. За прво време, Србија се задовољила доласком попуне од једног батаљона добровољаца из Русије; мало више од 1.000 војника и официра. На себи је све више осећала притисак чланова Југословенског одбора, који су политичке и војне званичнике засипали представкама о начину будућег коришћења јединице. Коначно, непосредно пре

28 Уколико руска страна, „поред свега“, не пристане да га до тада држи у резерви, командант је сматрао за боље да се цео Корпус пребаци у Солун. Веровао је да ће се добровољци радије „тући“ тамо „но на фронту румунском“. У Русији је било пожељно да остане један „одбор“, са задатком да прикупља добровољце за попуњу српске војске, *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 125.

29 Терзић се 31. јануара 1917. противио доласку две дивизије из Русије и због: 1) дугог транспорта, из чега би могло проистећи да „за време одлучних догађаја“ не учествују „ни тамо ни овде“; 2) хетерогености њиховог састава и јачег дејства непријатељске пропаганде у Солуну; 3) финансијских припадљности, које би, уместо Русије, пале на Србију, АС, МИД ЈО, бр. 107.

избијања Фебруарске револуције, на ново интересовање Ставке за готовост трупа, министарски кабинет на Крфу је преломио.³⁰ Пошто је постојала опасност „да га у нужди могу увући у борбу у Румунији“, почетком марта 1917. донета је одлука да се тражи премештај Корпуса у Солун.³¹ Радило се о решењу на коме ће се базирати политика Србије у добровољачким стварима све до краја рата.

Национални проблем

У противљењу дејству Корпуса српска страна користила је и разлоге моралне природе. Између осталог, у случају употребе на туђем земљишту, сложени међунационални односи претили су да ескалирају у нове сукобе или доведу до растурања јединице. Корен таквог стања, уз лоше искуство у Добруци, лежао је у погрешној основи на којој је створена Друга дивизија. Благонаклон однос цара према добровољачком покрету, наиме, побудио је руску команду, да у тежњи за брзом попуном нове формације, на иницијативу појединих официра и политичких кругова блиских јединици, а уз благослов штаба Корпуса, приступи мобилизацији свих југословенских заробљеника на територији Одеског војног округа. Кроз сабирни Допунски батаљон, на тај начин, поред заинтересованих за улазак у Корпус, током октобра и новембра 1916. прошао је огроман број насилно доведених. Рад са масом од 15–20.000 људи, пристиглих у распону од пар недеља, потпуно је паралисао агитациону делатност и контролну улогу јединице. Проблем је постао видљив по укључењу придошлих у састав Друге дивизије. Појавила су се бекства, откази-

30 АС, МИД ЈО, бр. 63, 67–68, 81, 107, 216, 227, 248, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 322; р. 488, Ф. IV, д. 5, 624; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 49, 97–98, 104, 106–111, 116–119, 125–133, 140, 155–158; бр. 2, 7–8, 11–14; К. 1а, Ф. I, бр. 5; К. 42, Ф. I, бр. 2; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 135–139, 209–215, 222–226; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 125–127, 132, 215, прилог I, III; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 138–139; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 102–103, 105–109; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 277; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 294, 302–304.

31 АС, МИД ЈО, бр. 227.

вање послушности, свађе и туче. У касарни једне од чета Трећег пука 5. новембра дошло је и до оружаног обрачуна, током којег је погинуло 13 војника, док су двојица тешко рањена. Узрок је био симптоматичан. Регрути Хрвати тражили су да их врате у заробљеништво, викали пароле против краља Петра и одбијали да приме „српски ручак“. Такво држање је константно изазивало спорове са Србима, заинтересованим за останак у Дивизији.³²

Генерал Живковић одговорио је палијативним мерама, упркос интервенцији штаба Одеског војног округа 28. новембра. Војници и официри, махом хрватске и словеначке националности, који нису хтели да буду део Корпуса, тек делимично су послати назад у заробљеничке логоре. За колебљиве и неодлучне образована је Васпитна команда – кроз коју је прошло око 1.200 заробљеника, од чега се 1.080 задржало у јединици. Привидну улогу у смиривању стања имало је и отварање Школе за резервне офицере, бољи распоред становања чета, те премештање Друге дивизије у Александровск, мотивисан приличним уделом немачког и бугарског елемента у становништву Одесе, и околини.

Инциденти су изазвали реакцију са Крфа. Вођен „доставама“, вероватно потеклим из круга Југословенског одбора, Пашић је 5. децембра упозорио команданта Корпуса да сукобе у јединици изазива држање старешина: вређање, претње и омаловажавање добровољаца, нарочито војника Хрвата. Живковић је оштро демантовао наводе. Главни узрок стања, по њему, налазио се у роварењу аустроугарских и бугарских агената, који су искористили деморализацију после дешавања у Добруци и поткопавали дисциплину. У прилог тврдњама сведочио је лоше стање и у Првој дивизији. Генерал је уверавао претпостављене да је учинио потребне кораке за превазилажење на-

32 АЈ, 790/15, Сигнатура 2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 26–27, 31–32, 44–45; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/ Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 147–148, 151–152, 155–176; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 95, 100–101, 215; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 52–53, 55–58, 60–68, 71–72, 73–84; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 126–135; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 289–290.

ционалних размирица кроз појачану моралну делатност.³³ Централна „аустро-немачке“ шпијунаже, по његовом мишљењу, налазила се око Руско-хрватског друштва „Крижанић“ у Москви, под вођством правашког политичара Крунослава Херуца и Словенца Лава Фердинанда Туме, који је деловао у Петрограду. Из њихових пера потицале су петиције цару за самосталну Хрватску и Словенију, те дојава руској влади о неправилностима у Корпусу. Командант је 25. децембра тражио од Спалајковића да „свим силама настане“ како би Херуцу и Туми власти онемогућиле делатност и забраниле њихов лист *Југославија*. Између редова крио се озбиљнији повод.³⁴

На представку Туме и Херуца, руски министар иностраних дела Борис Штирмер, 16. новембра, од генерала Алексејева затражио је спровођење истраге о наводом „терору“ над Хрватима и Словенцима у Корпусу. Из Ставке су озбиљно схватили упозорење о „крајњој непожељности“ принудног прикупљања аустроугарских заробљеника. Средином децембра у јединицу је упућен генерал Сергеј Чистјаков, у чијем извештају су потврђени наводи о међунационалним сукобима у Корпусу. Рус је утврдио да команда, будући да је имала успех у комплетирању састава, пренебрегла политичке и религиозне разлике између Срба и Хрвата/Словенаца. У касарнама су задржани незадовољни елементи, са убеђењем да се васпитном делатношћу може изменити њихов став. У закључку, генерал Чистјаков је препоручио да се одмах издвоје сви они који не желе да буду у Корпусу и предлагао повлачење јединице у неку од унутрашњих губернија. Живковић је, међутим, оставио без одговора захтев Одеског војног округа

33 АС, МИД ЈО, бр. 79, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 338–344, 362 и об, 389–391, 398; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 55–61, 70, 76, 80–85, 96; К. 1а, Ф. I, бр. 2, 17, 20; К. 5, Ф. I бр. 3, 6–11; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 151–152, 176–187, 196–198, 203–204; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 112, 115, 120–121, 166, 215, прилог I, III; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 84–87, 97–102; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 128–130, 134–135; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 290–291.

34 ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 97–98, 134–139; К. 1а, Ф. I, бр. 7; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 128, 166; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 89–97; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 291–292.

од 29. децембра за узимање писмене изјаве од свих добровољаца о останку у Корпусу. У жељи да сачува целокупан састав јединице, командант се и даље завараво да ће од њених припадника, временом, постати „добра војска“.³⁵

По проценама, од 20.000 **укупно доведених** (7.000 Срба, 9.000 Хрвата и 4.000 Словенаца) до 20. новембра (sic), у Другој дивизији задржано је око 11.200 људи (3.150 Хрвата, 6.300 Срба и 1.450 Словенаца, уз 300 регрута осталих народности).³⁶ У извештају Чистјакова, рађеном према подацима генерала Живковића, у Корпус је до 3. децембра **примљено** 14.690 људи, од којих се 4.850 (32 одсто) определило за повратак у заробљеништво. Званично бројно стање Друге дивизије 18. децембра слагало се са горњим наводима.³⁷ Сходно изведеним подацима, приметно је да су, и по апсолутном броју, и по процентима, Корпус најмање напуштали Срби. Да се не ради о случајном тренду сведочи статистика.

Табела бр. 1. Национални удео у бројном стању Корпуса, почетком 1917. године

Народност	Официри	%	Војници	%	Укупно	%
Срби	333	40,5	22.212	73,4	22.545	72,6
Хрвати	158	19,2	4.891	16,2	5.049	16,2
Словенци	74	9,0	1.727	5,7	1.801	5,8
Чехословаци	161	19,6	257	0,8	418	1,3

35 АЈ, 790/15, Сигнатура 2; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, Операц. дневник Добровољачког корпуса, 10; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 142-146, 153-195, 200-217; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 292.

36 *Југословенски добровољци у Русији 1914-1918*, при. Н. Поповић, бр. 215, прилог III; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 290.

37 *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 162, 176.

Руси	79	9,6	812	2,7	891	2,9
Остали	17	2,1	346	1,2	363	1,2
Свега	822	2,6	30245	97,4	31.067	100

Горња табела показује несразмерну већину Срба у Корпусу – близу три четвртине укупног састава. Удео је доста нижи у броју официра, мада и ту превазилази збир Хрвата и Словенаца. Ваља напоменути да је у аустроугарској војсци број православних Срба међу старешинама био мањи у односу на Јужне Словене римокатоличке вероисповести, али и да у горњу статистику улази кадар пристигао са Крфа. Проценат виших чинова у Корпусу свакако је занемарљив према укупном саставу јединице. Упркос неким ранијим тумачењима у историографији да су хрватски и словеначки официри, као представници интелигенције, боље разумели југословенску идеју, него обичан свет и више се јављали као добровољци, видимо да не постоји значајна процентуална разлика у односу на ниже чинове. Недостатак интересовања Хрвата и Словенаца да дају допринос борби за заједничку државу још боље рефлектује:

Табела бр. 2. Бројно стање војника у оперативним јединицама Корпуса³⁸

Националност	Прва дивизија	%	Друга дивизија	%	Допунски батаљон	%
Срби	11.486	93,3	6.682	51,9	3.447	80,2
Хрвати	498	4,0	3.858	30,0	447	10,4
Словенци	97	0,8	1.498	11,6	84	2,0
Чехословаци	30	0,2	113	0,9	85	2,0
Руси	156	1,3	656	5,1	/	/
Остали ³⁸	46	0,4	63	0,5	233	5,4
Укупно	12.313	100	12.870	100	4.296	100

38 На основу увида у национално-верско опредељење, сагласно доступним списковима добровољаца, претпостављамо да су у ову категорију сврстани махом муслимани из Босне.

С обзиром да је генерал Живковић у Другој дивизији задржао велики број оних који нису имали жељу да служе у Корпусу, не чуди да проценат Хрвата и Словенаца и највећи корективни фактор на њихов укупан удео, видљив и голим оком, даје стање у тој јединици. Приложена табела јасно осликава тренд, од када је у новембру поново почело примање по начелу добровољности, да је у транзитном Допунском батаљону наставио долазак већином Срба, и то четири према један у односу на све остале. Не смемо изгубити из вида ни могућност да су се у наведеним цифрама можда поткрали заостали војници из „октобарске мобилизације“ у Одеском војном округу. На то нас упућују статистички подаци из претходног периода, тј. стање у Првој дивизији; у оба случаја постотак добровољаца Срба износи изнад 90 одсто. Када се све то има у виду, јасно је у каквој се заблуди налазила српска политичка и војна елита, са уверењем да постоји или се може усадити свест о заједништву код Хрвата и Словенаца.³⁹

Званична лица и политички емигранти из Аустро-Угарске заваравали су се како се стање може променити одређеним мерама. Генерал Живковић је тако водећи се идејом „ослобођења и уједињења и „великој љубави свих југо-словена према заједничкој домовини“ предложио 30. децембра да се јединица преименује у Југословенски добровољачки корпус. Држао је да би се тиме: 1) пресекуле интриге, јер је дотадашњи назив, „тангирајући јако осећаје Хрвата и Словенаца“, стварао подесан терен за контрапропаганду „непријатељских агената“; 2) постигле симпатије заробљеника у Русији према српској војсци и Врховном команданту; 3) придобио „знатан број“ нових добровољаца, који би се могли одушевити, заједно са већ примљенима, за покрет на Солунски фронт; 4) подигао морал трупа. Није успео да заинтересује претпостављене. Његова представка је недељу дана касније одбијена на Крфу „из политичких разлога“.⁴⁰ Српска влада је пробала да реши проблем на другачији начин. По предлогу Југословенског одбора, донела је 22. јануара 1917. одлуку о изједначавању официра добровољаца у чиновима и припадностима са србијанским кадром, те давању после рата сваком добровољцу, који се буде

39 АС, МИД ЈО, 1970; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 215, прилог III.

40 ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 102.

борио на фронту, пет хектара плодне земље, тј. три хектара онима у реду небораца.⁴¹

Далеко од тога да је поступак Србије решио проблеме у Корпусу. Живковић се оштро противио разматрању политичких питања у оквиру своје команде, али га је ток догађаја често наводио да се њима и сам бави, пише национално-пропагандна наређења и примењује дисциплинске мере. Крајем месеца, узнемиреност у јединици створио је говор Миљкова о давању дела југословенских земаља Италији. Командант Корпуса је 14. фебруара извештавао о поколебаној духу и опадању вере у уједињење. Такво стање су користили из Конзулата Италије у Одеси за агитовање код Хрвата и Словенаца. Циљали су на околност ће они, по Лондонском уговору, свакако потпасти под њену власт, те су им предлагали да узму поданство. Посао им је олакшало и држање Фране Супила, који је у то време радио на пропагирању самосталне Хрватске, под италијанском династијом. Командант је претпостављао да је иницијатива повезана и са претходним радом Херуца и Туме. Све време није престајала ни делатност аустроугарских агената и шпијуна око Корпуса. И поред малог броја „заведених“, у оквиру састава, по мишљењу Живковића, дешавало се даље слабење моралне снаге. У прилог томе сведочи да је, уочи избијања револуционарних дешавања у Русији, побегло 114 војника муслимана из Босне.⁴²

Заиста је непознато на основу чега је онда посланик Спалајковић, после посете јединици средином фебруара, закључио да је у „целом корпусу завладала потпуна слога и дисциплина“.⁴³ Уз мала негодовања – због становања, исхране и плате, он је стање оценио

41 АС, МИД ЈО, бр. 122, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 329–330, 340, 358 и об, 364 и об; Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Фонд 14439, Војислав Маринковић, заоставштина, 305; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 27; П. 16, К. 5, Ф. II, бр. 35; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 127, 134, прилог III; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 141–142; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 143–145; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 295; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, Књига 2, 96.

42 АС, МИД ЈО, бр. 287; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 11; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 144, 152–153; бр. 2, 2–5, 14–15; К. 1а, Ф. I, бр. 20; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 191, прилог III; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 109–118; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 295.

43 АС, МИД ПО, 1917, Ф. VI, д. 4, 330–331об;

„потпуно задовољавајућим“. По његовом извештају од 26. фебруара, међунационални односи су се поправили, а несугласице „већ ишчезнуле“; „национална еволуција у корпусу“ представљала је „слику онога што ће бити у нашој будућој држави и касарни“ и што ће довести до „најбржег изједначења свих делова нашег народа“. Роварења Аустро-Угарске и Италије, наставио је у истом духу, прошла су без већих последица и утицаја, пошто је Корпус „добрио чврст основ тако да га ситна незгода не може смести“.

Пошто је све било идеално, није јасно зашто је Спалајковић препоручио употребу „средстава пропаганде“, попут војне музике, певања, хора, прослава српских и хрватских празника, побољшање исхране и уопште „све што утиче на фантазију народа и даје националне карактеру општу црту“.⁴⁴ Недовољно обавештени о стању у Корпусу, на Крфу су озбиљно схватили депешу. Пашић је предлоге послао министру војном, са мишљењем да их треба усвојити. Они су нашли места у упутствима генералу Живковићу, те кораку за финансијску потпору у остварењу иницијативе, упућеним руској страни. Догађаји ће показати о каквом се привиду и погрешној анализи радило. Проблеми у Српском добровољачком корпусу тек су почињали.⁴⁵

* * *

Интересовање аустроугарских Срба, заробљеника у Русији, за ступање у српску војску дало је добровољачком покрету одличну перспективу. Досезање масовних размера њиховог доласка у Србију спречио је напад Централних сила и Бугарске, на јесен 1915. године, који је пресекао транспортну везу Дунавом. Организовање оружане формације на руском тлу, после повлачења српске војске преко Албаније, наставило је са истим, лепим изгледима на успех. Уз благонаклоно држање врха Царевине, за пола године, одред је прерастао у дивизију.

Имало је занимљиву симболику да су војници Добровољачке дивизије добили руске униформе, били наоружани заплењеним аустроугарским пушкама, а на глави носили српску шајкачу.⁴⁶ Капа је од свега најбоље означавала о чијим трупима се радило. Док се јединица попуњавала по начелу добровољности и представљала, са ма-

44 АС, МИД ЈО, бр. 206.

45 Исто, бр. 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 14–15; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 280–281; Janković D., *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 74.

46 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 23.

лим изузецима, хомогену српску формацију, стварала се чврсто организована целина. То је показала дисциплинована и храбра борба „пречана“ у Добруџи. „Погрешан“ потез команданта Прве дивизије, пуковника Хаџића са Чесима и наводно одбојно држање према узмању Хрвата и Словенаца, производило је критике како ради сувише млитаво.⁴⁷ Долазак генерала Живковића, иронијом, познатог по надимку „Гвоздени“, отворило је врата за масован пријем свих Југословена. Иако је постојало нешто кривице у делатности Туме, Херуца и других аустроугарских и италијанских агената, командант је потценио нерасположење Хрвата и Словенаца према учешћу у јединици српске војске. Касније се Живковић правдао да је непоуздане елементе задржао под утицајем хрватских официра, који су га убеђивали да ће „после два до три месеца ови добровољци помирити са идејом Југославије“.⁴⁸ Чије год идеја била у основи, командант, као надређени и директно одговорни, водио се мишљењем да се држање Хрвата и Словенаца може променити „васпитним мерама“, што је произвело озбиљне последице и у нестабилним руским приликама током 1917. године, довешће Корпус пред опасност од распуштања.

47 АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 1, 169–170; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 287.

48 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 166.

УДК 355.486(=163.3/.6)(47)"1918"
355.097.2(=163.3/.6)(47)"1916/1918"
355.083.6:929 Благоотић М.
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.isi.287-299>

Др Момчило ИСИЋ
Институт за новију историју Србије
isicmomcilo@mts.rs

Др Момчило ИСИЧ
Институт новейшей истории России

Настанак и судбина Пука мајора Благоотића Возникновение и судьба полка майора Благоотича

Када је, због ступања Бугарске у Први светски рат на страни Централних сила, заустављено пребацивање добровољаца из Русије у Србију, настављено је њихово окупљање у Русији, па је новембра 1915. године у Одеси основан Српски добровољачки одред са око 1.000 војника и официра почетком 1916. године, да би већ 16. априла 1916. била формирана Прва српска добровољачка дивизија, у којој је било 18.868 војника. Она је одмах укључена у састав 47. руског корпуса и упућена на фронт у Добруџи, где се, уз руске и румунске трупе, борила од 24. августа до 16. октобра 1916. године, претрпевши огромне губитке. Страховити губици Прве српске добровољачке дивизије у Добруџи, као да су додатно мотивисали прилив још већег броја добровољаца, па је убрзо формирана и Друга српска добровољачка дивизија, а од те две дивизије настао је и Српски добровољачки корпус, на челу са генералом Михаилом Живковићем. Штаб корпуса налазио се у Одеси, штаб Прве добровољачке дивизије у Вознесенску, а Друге и Александровску. Уочи Фебруарске револуције корпус је имао више од 40.000 војника, али услед револуционарног превирања почело је његово нагло осипање, тако да је већ у лето 1917. године у њему остало тек око 20.000 војника. Да би се дезертирање предупредило приступило се пребацивању добровољаца на Солунски фронт, и то: 1) Преко Архангелска у Енглеску, а затим бродовима и железницом до Грчке. Од ових добровољаца формирано је 16 чета, које су у децембру 1917. појачале српску војску на фронту; 2) Други део добровољаца пребачен је у Солун, реко Сибира до Даљнег, а онда бро-

довима до Суеца-Александрије-Солуна. Од њих и од Вардарске дивизије формирана је 14. јануара 1918. године „Југословенска дивизија“.¹

На овај начин, у Солун је пребачено 12.500 војника-добровољаца. Од преосталих добровољаца у Русији формиран је тзв. Допунски батаљон у Одеси, који је имао за циљ да прикупља и даље добровољце, посебно дезертере. Када су, међутим, бољшевици почели да надиру и у ове крајеве, Одески допунски батаљон се морао да повлачи на исток, прикупљајући и даље, посебно у јануару и фебруару 1918, бивше добровољце. Тада је и уследила одлука Владе Краљевине Србије, да се поново приме сви ови добровољци, и то не само војници него и официри, који су били иступили. Повлачећи се, батаљон је дошао до Самаре и Чељабинска. Није се знало којим ће путем он отићи на Солунски фронт, пошто су тада бољшевици већ били преузели власт. На скоро свим железничким станицама за Петроград налазило се много добровољаца: Срба, Хрвата и Словенаца, спремних да се прикључе Одеском батаљону, мада нису знали да ли ће он поћи за Мурманск или Владивосток.²

Док је Одески батаљон био у повлачењу, у Русији се одиграо значајан догађај. Наиме, чешки легионари су имали намеру да иду у Европу, и да се боре на француском фронту, али како су им Руси, преко Немаца, чинили разне сметње у остварењу тога циља, они су извршили преврат у Западном Сибиру, и направили један источни против-бољшевички фронт, у којем су они имали најзначајнију улогу. На тај начин, један део Русије, све до Волге, био је одсечен од западне Русије не имајући никакве везе са осталим светом, јер су на истоку према Владивостоку, такође били бољшевици. На тој територији налазили су се многи Југословени, који су хтели да иду на Солунски фронт, како бивши добровољци, тако и заробљеници, који су могли да добију слободу. Међу њима били су и неки српски официри, који су били послати од српске војне мисије, ради скупљања добровољаца. Тамо се налазила и Чехословачка влада, али и Сверуска

1 Тимофеев А., Вишняков Ј., Милорадович Г., *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны*, Москва 2014.

2 XV седница Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине СХС, држана 26. новембра 1921. године, *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине СХС, I, Први сазив. I - XIX седница, од 3. јула до 19. октобра 1921. године. Други сазив, I. и II претходна седница, 21. и 22. октобра 1921. године и I-XXX седница, од 24. октобра до 15. децембра 1921. године*, Загреб 1922, 338- 341.

влада, основана у октобру 1918. године, као и српски генерални конзул Јован Миланковић.

У граду Чељабинску, врло важном железничком чвору, одакле се путује у Владивосток, скупљале су се читаве чете југословенских добровољаца и војника, који су раније били иступили из пука, а тако исто и официри, који су тамо били послати ради скупљања добровољаца, као и један део добровољачког допунског батаљона. Они нису имали никакве везе са српским посланством, и били су остављени сами себи. У јулу 1918. године, генерални конзул Јован Миланковић споразумео са југословенским официрима, да би требало те људе прикупити и створити једно ново језгро, које ће прикупити све заостале Југословене, док се не ступи у везу са српском владом. И они су то урадили, у договору са Чехословацима, који су добро организовали неколико десетина хиљада војника, и који су узели готово све у своје руке, те су и Југословени требали да им помогну.

Како се све ово дешавало у нездравим, постоктобарским руским приликама, Југословени су били изложени свакојаким искушењима, те је морал почео нагло да опада. «Свакојаки авантуристи били су искупили наше људе за вршење преврата, пљачке итд.» Да се томе стању стане на пут, основан је у јулу 1918. Добровољачки батаљон. Али да се не би остало само на томе, и да би се наставило окупљање добровољаца, одржана је у Чељабинску скупштина свих Југословена 27-30. августа (9-12. септембра) 1918. године, на којој је основан Привремени Југословенски Народни Одбор (ПЈНО), са задатком да буде врховно тело свих тамошњих Југословена, које ће заједно са представницима Краљевске Српске Владе радити на њиховој организацији и спасавању. Свакако, најважнији циљ ПЈНО био је оснивање војничких јединица, које би се слале на Солунски фронт у помоћ српској војсци, јер тада савезничка офанзива на Солунском фронту још није била почела.³

Прво дело ПЈНО било је оснивање једног пука, са основним циљем: „Сад се југословенске растурене, неорганизоване, неспремне и неискоришћене снаге морају сабрати, ујединити и организовати у једну моћну националну организацију, која ће бити привлачна тачка за све Србе, Хрвате и Словенце у Русији, и истодобно снажна потпора савезницима у њиховој борби за велике идеале човечанства. Не сме се допустити, да и један наш човек буде изгубљен за нашу општу

3 Московљевић М., *Дневник 1916-1968*, књ. 1, при. М. Исић, Београд 2018, 425-428.

ствар, мора се водити рачуна о свим нашим снагама, контролисати рад сваког нашег човека, да нико не би могао наносити увреда нашем лепом имену и нашим општим интересима.“⁴

У истом духу говорио је и конзул Краљевине Србије Јован Миланковић.

Новоосновани пук назван је Први добровољачки пук Срба, Хрвата и Словенаца „Мајора Благотића“. Његово издржавање омогућено је кредитима руских белогардејских власти.⁵ Ко је мајор Благотић? Официр при српској војној мисији у Москви и ађутант генерала Михаила Живковића. Кад је погинуо пуковник Александар Срб, који је имао свој независни одред, да се не би одред растурио, послат је из Москве мајор Благотић у Казан, да преузме команду над тим одредом, који тада није био ни са Чесима ни са большевицима. Како су се у то време Чеси приближавали Казану, који је тада био врло важно место, јер су у њему большевици били сконцентрисали цео свој државни апарат и сву златну резерву, одред се ноћу пробио кроз большевичке редове и придружио се Чесима, са којима су, затим, заједно освојили Казан од большевика. Бранећи, међутим, освојени Казан од большевика, који су нападали под командом немачких официра, мајор Благотић је погинуо.

О томе шта је побудило људе да ступе у добровољачки пук, Милош Московљевић је у Народној скупштини Краљевине СХС изјавио: „Кад је тај пук створен, Србија још није била ослобођена. Наша офанзива на Солунском фронту није била још почела. Изглед на успех савезника били су најгори. Нама је изгледало тако зато, што смо имали извештаје према большевичким радио телеграмима, који су били обојени германски, тако да је изгледало да ће Немци заузети Париз. И баш у тим најгорим моментима људи су ступали у добровољце, и то не само бивши добровољци, него чак и они из заробљеничких лагера, и Срби и Хрвати и Словенци, јер треба да знате, да и много доцније, кад је већ Аустрија била срушена, маса људи бивших аустријских војника нису веровали, да је Аустрија пропала. И кад су

4 XV седница Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине СХС, држана 26. новембра 1921. године, *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине СХС, I, Први сазив. I - XIX седница, од 3. јула до 19. октобра 1921. године. Други сазив, I. и II претходна седница, 21. и 22. октобра 1921. године и I-XXX седница, од 24. октобра до 15. децембра 1921. године*, Загреб 1922, 338- 341.

5 *Jugosloveni u oktobarskoj revoluciji - Zbornik sećanja Jugoslovena učesnika Oktobarske revolucije i građanskog rata u Rusiji 1917-1921*, pri. N. Popović, Beograd 1977, XII.

такви људи ступили у добровољце, јасно је да су ступили из најбољих патриотских побуда, и да их је водила чиста љубав према домовини, да се упишу у добровољце.“⁶

Из поштовања према мајору Благоотићу, кога су сами Руси прогласили за великог хероја, и назвали једну улицу и један хаубички пук његовим именом, ПЈНО је одлучио да се тај пук назове *Пук мајора Благоотића*. У његов састав ушли су: добровољачки батаљон у Чељабинску, батаљон пок. мајора Благоотића и одред из Самаре. Све су то, дакле, биле јединице које су „лутале“ по Русији. Добровољачки пук „мајора Благоотића“ сматрао се као саставни део српске војске. Учињено је то у споразуму са српским генералним конзулом, који је тада био и српски дипломатски представник код Колчакове владе, коју су све савезничке владе признале, па и србијанска влада. Како тада са српском владом ни конзул није имао везу радило се доста самостално, и то у околностима када су Французи и Чеси желели, да Пук мајора Благоотића имају под својом непосредном командом. Чеси су нарочито инсистирали да преузму пук, јер су они у свом саставу имали једну југословенску јединицу, која се, после дугих преговора, спојила с пуком мајора Благоотића. Иначе, Пук „Мајора Благоотића“ био је саставни део *Уралског корпуса*. Избегавао је пук да узме учешћа у руском грађанском рату, а и сами Руси нису хтели да га употребљавају у својим међусобним обрачунима, већ су га држали позади фронта, ради одржавања реда. Али доцније, кад су бољшевици почели надирати, овај пук био је приморан да брани Чељабинск, место у коме се налазио. У тој борби, вођеној 23. и 24. јула 1919. године, пук је изгубио 150 војника и седам официра,⁷ док су једнице Црвене армије све снажније продирале ка Уралу. У таквој ситуацији, коњички ескадрон Пука „Мајор Благоотић“, који није учествовао у претходној борби пука са црвеноармејцима, добио је наређење за евакуацију за Краснојарск, где се, затим, окупио и преостали део целог пука.⁸

На железничкој станици у Краснојарску, командант пука, капетан I класе Владимир Павковић је, почетком октобра 1919. наредио да се пук искрца из воза. Војска, међутим, то није хтела. На митингу целог пука, тражено је „да се иде у земљу, а не да се ратује против бољшевика“, уз повике: „Нећемо у борбу, идемо кући!“ Да би

6 Исто.

7 Радуловић Н., „Смрт команданта пука 'Мајор Благоотић', „Југословени у Октобарској револуцији“, Београд 1977, 443.

8 Исто.

решили ово питање, официри су наредили да се вагони, у којима се војска налазила, откаче од локомотиве. Овакав поступак официра изазвао је велико незадовољство. Дисциплина међу војницима је слабила, а протести су постајали све јачи. Они су посебно појачани после сазнања „да командант прима велике суме новца за помагање контрареволуције“, као и пошто је, на састанку штаба пука, поручник Јовановић убио наредника Вујановића. У настајућем метежу тројица војника, који су, иначе, претходно били и у редовима Црвене армије, па заробљени: Димитрије Георгијевић из Ирига, Петар Хртковац из Прогара и Стојан Софрић из Путинаца, заверили су се да ће убити команданта, ако неко од њих буде малтретиран или ухапшен.⁹

Када је 10. октобра 1919. године,¹⁰ на смотри пука у Краснојарску, дежурни официр прочитао име Николе Радуловића, Боре Иришког из Сланкамена и Николе Хајдина из Ковина, позвавши их да иступе из строја, а да цео коњички ескадрон уђе у салу, где ће им бити саопштени разлози хапшења ове тројице. Када је, после тога, Радуловић ушао у командантову собу, овај га је „напао ружним речима, оптужујући га да је бунтовник и бољшевик и да му следи смртна казна“. Када му је на то Радуловић одговорио, да не зна ко ће пре погинути од њих двојице, командант је позвао два војника да чувају стражу, а сам је изашао пред ескадрон и почео да објашњава, како је Радуловић бунтовник и бољшевик, и да ће зато бити стрељан. Командантово објашњење прекинуо је Петар Хртковац речима: „Није право што са Радуловићем радите“. Када му је на то командант Павковић одговорио: „Да, како је?“ Хртковац је наганом убио команданта, а затим је тргао од Стојана Софрића сабљу и исекао убијеног Павковића по лицу, рекавши: „Да знаш да те неће ни сликати.“¹¹

Убрзо, по убиству команданта Павковића, чешка војска је разоружала коњички ескадрон Пука „Мајор Благетић“. Оставила му је само за стражу 12 пушака. Једно време разоружане војнике чували су Чеси, да би онда, врло брзо, ескадрон био расформиран, а његово људство распоређено по другим јединицама.¹²

9 Исто, 441.

10 Георгијевић Д., „Кроз Украјину и Сибир“, *Југословени у Октобарској револуцији*, Београд 1977, 53.

11 Радуловић Н., „Смрт команданта пука 'Мајор Благетић'“, *Југословени у Октобарској револуцији*, 442.

12 Исто.

Крајем 1919. године, Колчакова армија трпела је пораз за поразом. Војници пука „Мајор Благодитић“ гинули су и заробљавани. Део тих заробљеника прелазео је у редове Црвене армије. Борећи се у њеном саставу, они су приликом освајања Краснојарска 6. јануара 1920. године, у борби код села Јенисејска, заробили и део војника из своје бивше јединице, из Пука „Мајор Благодитић“. И од ових заробљеника, неки су приступили Црвеној армији, док су преостали у заробљеништву провели неколико година.

Мада је Колчакова влада у Иркутску предала власт бољшевицима 20. јануара 1920. године, а Колчак 7. фебруара 1920. стрељан, Црвена армија је, због жестоког отпора делова Колчакове војске, у Иркутск ушла тек месец дана касније, односно 7. марта 1920. године. Био је то, заправо, и крај Пука „Мајор Благодитић“, чији су последњи делови тада пали у руке бољшевика. И овога пута, неки од њих приступили су Црвеној армији, а други су остали у заробљеништву. Заједно са својим раније заробљеним друговима, секли су, неколико година, шлипере по сибирским шумама.

Добро упознат са настанком и активношћу Пука „Мајора Благодитића“, Милош Московљевић је, као народни посланик, у Народној скупштини захтевао да се држава постара за повратак његових припадника из заробљеништва у Русији у земљу, али и да им држава призна добровољачки статус. Позивајући се на „Службене новине Краљевине СХС“ од 17. марта 1921. године, у којима је Министарство за социјалну политику и народно здравље објавило „саопштење о добровољцима“, у којем се каже, да су сва она лица, која још нису поднела молбу за добивање добровољачког уверења дужна те своје молбе поднети Министарству до 1. јуна 1921. године, и да се после тога рока оне неће више примати, он је у априлу 1921. године у Народној скупштини изјавио: „Познато је да многи добровољци Добровољачког Корпуса, пошто је у Русији избила револуција, из разних узрока ни до данас се нису могли вратити кућама, налазећи се расути по Русији, нарочито у Сибиру и Туркестану. Ради тога је одобрен нарочити кредит за повратак те наше браће преко Владивостока, о чему је недавно објављено преко јавности. Како међу тим нашим људима има много добровољаца, то ће њима бити немогућно поднети молбу до 1. јуна за добивање добровољачког уверења. Па чак и они добровољци, који су се вратили последњим транспортом из Владивостока не могу да добију своја уверења, зато што је „Архива Војне Мисије“ и Првог добровољачког пука «Мајора Благодитића» запечаће-

на у Министарству Војном“. Након тога он је Министру за социјалну политику и народно здравље упутио неколико питања:

1. Да ли је познато Господину Министру за Социјалну Политику да има још много наших добровољаца у Русији, који се до сада нису могли вратити, тако да су у немогућности поднети молбе за уверење до 1. јуна ове године?
2. Да ли је с тога вољан продужити рок за подношење молбе за добровољачко уверење [нечитко] дошли, али кривицом Министарства Војног нису могли добити своја уверења?
3. Да ли Господин Министар Војни и Морнарице сматра бивши 1. Добровољачки пук „Мајора Благотића“, који је организован 1918. године у Чељабинску, као део наше војске, а војнике тога пука као добровољце, који који имају права да се користе наредбом Г. Министра Војног бр. 252 од 21. фебруара 1917. године, која је саопштена у наредби Команданта Српског Добровољачког Корпуса бр. 12 од 24. фебруара 1917. године.
4. Ако признаје, да ли је вољан наредити да се спискови тога пука ставе на расположење добровољцима, односно Министарству за Социјалну Политику, да би се на основу њих могла издати уверења добровољцима.¹³

Министар за социјалну политику и народно здравље је одговорио на питање народног посланика Милоша Московљевића:

1. Рок утврђен за подношење молби за добровољачка уверења, неће се примењивати тако апсолутно, да се после истека истог неће примати ни једна молба без разлике. Утврђени рок важиће само за оне добровољце, који се данас налазе у земљи, па су у могућности да се предњем позиву Министарства благовремено одазову. Према свима осталима имаће се наравно обзира, па према томе и према добровољцима из Русије.
2. С обзиром на напред изложено, мишљења сам да је непотребно свако даље продужавање предвиђеног рока за подношење молби за добровољачка уверења, јер би се тиме на првом месту помогла инерција оних добровољаца, који су већ у земљи, али молбе за уверења још нису поднели из не-

¹³ Село, бр. 89, 7. 5. 1921, 4.

марности, услед чега би се процес издавања ових уверења само продужио. Ово продужавање је у толико мање потребно, јер скоро ни једно од лица, за које се Ви Господине Посланиче интересујете, не може бити признато за добровољца, јер су то све лица која су напустила добровољачке редове, па самовољно остали у Русији.

3. Пук који Ви помињете, Господине Посланиче, није формиран са знањем Владе пређашње Краљевине Србије, те стога није признат од стране Министарства Војног. Према томе, ни лица која су била у његовом саставу не могу бити призната као српски добровољци.¹⁴

Инсистирајући да се добровољцима Пука „Мајор Благотић“ призна добровољачки статус, Московљевић је образлагао: „Господо, у Уредби о добровољцима, која треба да постане закон, ја нисам нашао један ред добровољаца, који су се исто тако борили за исте идеале, као и други добровољци са Солунског фронта и Добруџе, као и они који су се само јавили за добровољце било у Италији или Америци. У томе закону налазе се чак и добровољци са Мурманског фронта, а то је, како вам је познато, био фронт против бољшевика. Ја налазим, кад су и ти са Мурманског фронта признати за добровољце, да треба признати још једну групу добровољаца, који су се исто тако борили у Русији за заједничко ослобођење“. Он је посебно наглашавао: „Сви ти људи били би дошли до Солунског фронта, да није било чешког преврата, а тако им је било немогуће, јер смо били одсечени од целог света, и онда смо их скупили у ту јединицу.“¹⁵

Признаје Московљевић, да овај добровољачки пук официјелно није био признат од стране Владе Краљевине Србије, али то правда тиме што са њом није било могуће остварити везу. „Ми смо више пута тражили везу, и то преко Француске, али њима није ишло у рачун да јављају штогод о нашим људима. Може бити да је Министарство Војно имало каквих извештаја о пуку из француских извора, јер Министарство тврди да је тај пук самозвана јединица, која је слу-

14 Исто.

15 XV седница Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине СХС, држана 26. новембра 1921. године, *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине СХС, I, Први сазив. I - XIX седница, од 3. јула до 19. октобра 1921. године. Други сазив, I. и II претходна седница, 21. и 22. октобра 1921. године и I-XXX седница, од 24. октобра до 15. децембра 1921. године*, Загреб 1922, 338-341.

жила авантуристима. Ја нећу казати, да Колчак није био авантуриста, али он је био признат од наше Краљевске Владе, па је и његова војска, као и наши добровољци, фигурирала као саставни део савезничке војске. Они су били принуђени учествовати и против бољшевизма, али су и наши војници на Мурманском фронту били признати за добровољце, па зато борба против бољшевика не може бити сметња, да се и они признају за добровољце.¹⁶

Указивао је Московљевић и на недоследност Министарства војног.

„Поред тога што је врло рђаво обавештено, или неће да буде обавештено, ово је Министарство одликовало неколико људи из тог корпуса високим орденима. Оно је одликовало поједине људе за тај рад, а сам резултат рада не одобрава. То је једна бесмислица, и ми морамо наћи изласка. Ако Законодавни Одбор налази, да то није довољно, ја мислим да треба потражити податке од Министарства Војног и Министарства Спољних Послова, јер их они имају. Ја бих молио, ако није довољно ово што кажем, да се ова ствар одложи и потраже потребни подаци о овоме што сам изложио овде.“¹⁷

На примедбу председника Народне скупштине Љубомира Јовановића „да се не може свима официрима признати право, мада су они и раније били добровољци, јер их има, који су се отворено истакли као непријатељи нашег јединства, радећи против нашег корпуса“, Московљевић је истицао да у Пуку „Мајор Благотић“ таквих људи није било, да је „једна комисија при војној мисији, која је по наредби владиној просуђивала, да ли се дотични опет могу примити или не могу, и многима опростила што су изашли из корпуса“. Подвлачио је да су официри добровољци - противници југословенског народног јединства „основали неку нарочиту југословенску комисију, која је продужила одески рад“, али да такви људи нису примани у пук.

„Наша је жеља била сакупити наше људе у једну јаку јединицу, која ће у потребном часу послужити интересима Србије и Југославије, и то је рађено пре него што је офанзива почела. Било је до 4.000 људи. То су људи, који су већ били добровољци и ради којих су послати официри, да их искупљају, али им је био отсечен пут, па нису имали везе“.¹⁸

16 Исто.

17 Исто.

18 Исто.

Наглашавао је Московљевић да се у пуку настојало постићи што чвршће јединство, и да је њему приступио и један део чехословачких војника: „У нашем пуку било је наших активних официра или добровољаца, или који су били иступили, па их је комисија поново примила. Па су и други људи долазили из лагера, који су 1917. године пали у ропство, и ми смо имали комисију, која је ценила ко се може примити, а ко не“.¹⁹

Заступао је Московљевић мишљење да не треба признати за добровољце оне, који су се борили против бољшевика. „Наше је било само то, да смо прибирали људе, а сматрали смо да не смемо улазити у руски грађански рат. Ми смо избегавали то, и зато смо тражили, да ми будемо под командом руском, а не под командом француском, јер су нас Французи, као опробане војнике, хтели бацити одмах у борбу“.

Поновио је да је пук ступио у борбу против бољшевика, ради одбране Чељабинска у коме се пук налазио, али и подвлачио је да су за добровољце признати борци против бољшевика на Мурманском фронту. При томе је оповргавао изјаву Љубе Јовановића, да су они признати за добровољце, јер су били, претходно, уписани у добровољце, изјављујући: «Није то била само једна мала јединица, старих добровољаца, јер су примани нови људи, јер њима је требало спремити се за борбу против бољшевика, па су примали наше људе, ма од куда дошли. Али пре него што се извршило ослобођење, ови су се људи јављали, и није била њихова кривица, што нису могли отићи, што влада није ништа предузела, да их доведе на Солунски фронт. Ви сте мало пре чули, да је влада била против тога, да се наши боре на Мурманском фронту. Тако исто, кад су наши терани у борбу, ми смо казали, да без наредбе наше Владе не можемо улазити у руски грађански рат. Преко нашег дипломатског представника једнога дана јављено је, да је над свим одредима Руса, Чеха, Срба, Пољака, Румуна, Енглеза постављен за главног команданта генерал Жане, који је тражио да будемо под његовом непосредном командом и саопштио да је наша влада пристала, да наши добровољци узму удела у офанзиви са мурманске обале. Ми нисмо имали везе са нашом војном комисијом и владом, али имали смо везе са нашим дипломатским представником Миланковићем, с којим смо споразумно радили. Истим побудам, као и ми руководио се генерални конзул, као званични представ-

19 Исто.

ник Краљевске Владе у Сибиру, кад смо добили могућности за рад и не имајући везе ни са нашим посланством ни са српском Владом.²⁰

Како се решавање повратка југословенских заробљеника из Русије и њиховог добровољачког статуса одуговлачило, Милош Москвљевић је 31. децембра 1921. године, поново, упутио питање Министру за социјалну политику и народно здравље:

„Господине Министре,

Иако је прошло више од три године како смо се ослободили и ујединили, ипак и данас има још много наших људи у Русији, који су се тамо нашли као заробљеници из бив. Аустроугарске војске или као добровољци српске војске, један део тих људи успео је да се врати у отаџбину, било помоћу наше војне мисије у Владивостоку, било помоћу наших савезника у отаџбину, било да су сами успели да се врате из Русије. Али и поред тога има их још много хиљада по Русији, у најзабаченијим крајевима, већином у најбеднијем стању. Док су заробљенике других народности покупили и вратили у домовину нарочите државне мисије или мисије Црвеног Крста, дотле се о ратним заробљеницима нашим сународницима, нико није старао, већ су били остављени сами себи, да се муче и злоупате у страшним приликама садашње бољшевичке Русије, сем бивших ратних заробљеника, који су бар формално у слободи, велики део бившег Добровољачког пука „Мајора Благотића“, заробљен 1919. године код Краснојарска и до данас је у ропству. Поред тога, има у Русији више од 100 наших поданика, који су се затекли у Русији, или су тамо од раније живели, а који би радо напустили бољшевички рај, али их не пуштају. И док су све друге државе послале нарочите мисије по целом свету, да скупљају своје поданике, који су као заробљеници залутали, дотле се код нас нико не стара о толиким хиљадама наших људи у Русији. Код нас се не зна ко је позван да се заузме за те људе: Министарство Спољних Послова, Унутрашњих Дела, Војно или Социјалне Политике! Док Французи шаљу нарочиту мисију да скупља мртва тела својих војника погинулих на разним фронтовима, дотле се ми не старамо ни о живим, остављајући ове праве живе гробове расуте по целом пространству непрегледне Русије.²¹

Како је недавно објављено да се Министарство Социјалне Политике стара о репатрирању наших људи из Русије, слободан сам

20 Исто.

21 Село, бр. 138, 26. 3. 1922, 2.

упутити Вам Господине Министре ова питања: 1) Да ли Министарство има каквих података о нашим људима у Русији и колики је њихов број? 2) На који начин то Министарство врши репатрирање и помагање тих наших људи и какве резултате је до сада постигло? 3) Ако наша Влада сматра да се директним дипломатским путем не може ништа учинити, да се спасу наши поданици од гладне смрти у Русији, мисли ли се, приликом одашиљања помоћи у гладну Русију, поставити услов да се сви наши поданици пусте из Русије. Ако и то не буде могуће мисли ли се нашим несрећним сународницима материјално помоћи преко чешке трговинске мисије у Москви, која већ издржава 40 наших поданика. Да би сте видели у каквом стању живе наши људи у Русији прилажем вам у верном препису писмо мога познаника г. Б. Спасојевића, послато једном моме пријатељу бившем официру - добровољцу.²²

Формиран у августу (септембру) 1918. године, како би био послан на Солунски фронт, у помоћ српској војсци, Пук „Мајор Благодотић“ је све време свог постојања остао у Русији. Био је на страни руске контрареволуције, предвођене Колчаком, борећи се против Црвене армије. Када су Колчакове трупе, у чијем је саставу био и Пук „Мајор Благодотић“, претрпеле изузетно тежак пораз од црвеноармејаца код Иркутска, Пук „Мајор Благодотић“ доживео је свој крај. Део састава је изгинуо, а део је остао у вишегодишњем заробљеништву.

Пошто пук није био формално признат од стране Владе Краљевине Србије, његови припадници нису могли добити статус добровољца, па је узалудно било инсистирање Милоша Московљевића да заробљеници из састава Пука „Мајор Благодотић“, по повратку из Русије добију статус заробљеника.

Осим што је инсистирао на признавању добровољачког статуса припадницима Пука „Мајор Благодотић“, Милош Московљевић је указивао на потребу државног старања за организовани повратак југословенских заробљеника из Русије, истичући њихов веома тежак положај.

22 Исто.

УДК 93/94 Гайде Р.

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.kop.301-312>

Николай Александрович КОПЫЛОВ, д.и.н., доц.
Московский государственный институт международных отношений
(университет) МИД Российской Федерации
n-kopylov@mail.ru

Доц. др Николај Александрович КОПИЛОВ
Московски државни институт међународних односа (универзитет)
Министарства спољних послова Руске Федерације

Похождения бравого аптекаря Радолы Гайды в России Доживљаји доброг апотекара Радоле Гайде у Русији

Такие переломные моменты истории, как Первая мировая и Гражданская войны всегда выдвигали первый план людей, наделенных от природы взрывной энергией, способных вести за собой массы. Таким человеком в истории Гражданской войны в Сибири 1918-1919 гг. был Радола Гайда. Этот персонаж, сделавший за короткое время головокружительную карьеру на русской службе, по-прежнему остается для российской истории загадкой.

Его оценка с точки зрения противостоящих сторон довольно тенденциозна. В энциклопедическом словаре „Гражданская война и военная интервенция в СССР“ публикуется следующее сообщение о генерал-лейтенанте колчаковской армии Р. Гайде: „Чехословацкий контрреволюционный военный деятель. В Первую мировую войну унтер-офицер (присвоил себе затем звание младшего офицера) австро-венгерской армии. В 1915 г. перешел на сторону черногорских войск, затем бежал в Россию. С весны 1918 г. командир 7-го полка Чехословацкого армейского корпуса. Один из инициаторов и руководителей Чехословацкого корпуса мятежа 1918 г. С сентября 1918 г. генерал-майор, командир 2-й чехословацкой дивизии, с октября – Екатеринбургской группы. С января 1919 г. генерал-лейтенант, командующий Сибирской армией; в июле (после провала наступления колчаковских войск) смещен Колчаком с поста и „вычеркнут из списков русской армии. В ноябре во Владивостоке возглавил выступ-

пление оппозиционных Колчаку право-эсеровских и буржуазно-либеральных группировок; затем выехал на родину..."¹

Однако отрицательная оценка личности Гайды и его деятельности в России характерна не только для советской стороны. Белые участники гражданской войны в Сибири, вообще старающиеся все свои ошибки и поражения приписать „предательству чехословаков“, также не пожалели черной краски в описании личности генерала Р. Гайды. Одним из первых об этом написал в 1923 г. генерал-лейтенант К.В. Сахаров, командовавший Восточным фронтом во время его катастрофы в ноябре 1919 г. Его оценка довольна одиозна и во многом повторяется в воспоминаниях и трудах российских эмигрантов. „...Уже тогда (ноябрь 1918 г. – Н.К.) в Сибири ходили слухи, что Гайда самозванец, что он на самом деле бывший фельдшер, обманным способом принявший чин офицера при его дезертирстве из австро-венгерской армии в Черногорию. Но эти слухи опровергались официально, а адмирал Колчак, поверивший Гайде безгранично, запретил распространение их под угрозой суровой кары. Чехи же скрывали правду, по вполне понятным причинам.

Теперь, по истечении десяти лет положение вещей выяснилось. Оказывается, в этом человеке все ложно, начиная с имени. Не Radola Gaida, а Rudolf Geidl, окончил курс четырех гимназических классов в Богемии в 1908 году. Два года он затем изучал при университете косметiku, после чего поступил фармацевтом в аптекарскую лавку.

Начало мировой войны застает Гейдля в австро-венгерской армии на должности санитарного унтер-офицера. В 1915 году он в плену у черногорцев и здесь решает назвать себя доктором Гайдой, по специальности врачом. Черногорцы поверили ему и из фармацевта вылупился врач. Гайда служит в этой должности в черногорской армии до ее конца в 1916 году. Тогда он решает переключиться в Россию. На итальянском корабле отплывает в Одессу и под именем Радоля Гайды вступает в чешские войска. Здесь предприимчивый и не стесняющийся ничем чех доходит быстро до верха, заняв вскоре место начальника дивизии и генерала.

Адмирал Колчак не только принял этого проходимца на русскую службу и осыпал его наградами. Но и считал своим другом. "²

1 *Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия*, Москва 1987, 139.

2 Сахаров К. В., *Белая Сибирь. Внутренняя война 1918-1920*, Москва 2018, 453-454.

Следует отметить, что примерно такие оценки личности Р. Гайды кочуют по страницам современных научных исследований, хотя спустя описываемых событий прошло уже свыше ста лет. В них чешский генерал на русской службе предстает как выскочка, авантюрист или даже кондотьер: „Радол Гайда (Рудольф Гейдль, а по-русски – Родион Иванович), 26-летний обер-лейтенант австро-венгерской армии, капитан медицинской службы армии черногорской и капитан Чешско-Словацкого корпуса, несмотря на мирную профессию аптекаря, нашел себя именно на войне. Причем в должности строевого офицера. Обладая тактическим чутьем и решительностью, готовностью к ответственности за рискованные поступки, он отличился в летних боях 1917 года, а в 1918-м по заслугам стал генералом, с боями проложив дорогу от Ново-Николаевска в Забайкалье. Однако с несомненными достоинствами Гайда отличался чрезмерной амбициозностью, большим самомнением и неуживчивостью. Что легко создавало ему врагов.“³

Весьма противоречивые, а порой и одиозные, эпитеты, бросаемые авторами в адрес Гайды, заставляют внимательно посмотреть на ключевые моменты биографии и жизненного пути этого человека.

Рудольф Гайдль (Радол Гайда) родился 14 февраля 1892 г. в городе Которе, где проходил воинскую службу его отец, Иоганн Гайдель, который происходил из семьи онемеченных чехов. Иоганн Гайдель был старослужащим унтер-офицером австро-венгерской армии, дослужился до чина фельдфебеля. Работал он в административном подразделении по бухгалтерской части, но в его должностные функции входили и дела, связанные с отказом от прохождения воинской службы, распределение отпусков и иные подобные обязанности. Во время службы в армии судьба занесла Иоганна Гайделя на Адриатическое побережье. Он был переведен в Котор, военно-морскую базу австро-венгерской империи. Там он познакомился со своей будущей женой Анной. Точное национальное происхождение Анны сложно определить. Вероятно, она была уроженкой Боки Которской.⁴

Семейная фамилия Гайдель, явно указывающая на некоторую „немецкость“, к тому времени постепенно изменилась в более чешскую – Иоганн Гайдель стал именоваться Ян Гайдль. Рудольф родился уже как Гайдль, и в принципиальной „чешкости“ пошел по стопам

3 Кручинин А. С., *Адмирал Колчак: жизнь, подвиг, память*, Москва 2010, 253.

4 Рувинский М., „Еврейский путч повешенного в своей камере Рудольфа Гейделя (Мифы русской историографии последних лет)“, *Rossica. Научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике*, Прага 2012, 91.

своего отца, окончательно изменив на славянский лад не только фамилию – из Гайдля в Гайду, но и имя – из Рудольфа в Радолу. (Родной брат Гайды Духослав Гадль, будущий чешский фашист и один из руководителей будущего фашистского путча, фамилию оставил потому, что уж имя – Духослав – ему досталось насквозь „патриотическое“; вообще ославянивание имен у чехов имело давнюю патриотическую традицию, даже Бенеш, будущий президент Чехословакии, сменил данное ему при крещении имя Эдуард на более по-чешски звучащее Эдвард, а его жена свое библейское имя Анна на чешское Гана; да и сам Томаш Масарик в юности прибавил себе „патриотическое“ второе имя Властимил).⁵

По матери Гайда был носителем средиземноморской и динарской крови (отсюда его экспансивность, строптивость, жажда деятельности), а по отцу чех (отсюда его пунктуальность, любовь к порядку и парадоксальный, на первый взгляд, не совмещающийся с его ролью фашистского вождя, пропитанный социалистическими идеями, демократизм). Очевидно, превращение сильно онемеченного Йоганна Гайделя в чистого чеха Яна Гайдля еще в детстве весьма действовало на его сына. Радола Гайда вырос не просто славянофилом, но сербо- и русофилом, а также убежденным чешским националистом.⁶

В 1904-1908 гг. Гайда посещал младшие классы гимназии в Кийове, где его отец после ухода в отставку состоял гражданским чиновником уездного правления в городе Кийове на Мораве. 1 октября 1910 г. молодой Радола Гайда поступает на военную службу в 5-й артиллерийский полк в Которе в качестве вольноопределяющегося. По окончании действительной службы остался в армии в качестве офицера административной службы. Вскоре он увольняется с военной службы и занимается торговлей аптекарскими и косметическими товарами в Шкодере, где незадолго перед мировой войной женится на дочери местного врача.

С началом всеобщей мобилизации, 28 июля 1914 г., Р. Гайда был мобилизован в австро-венгерскую армию, сначала как прапорщик, затем будто повышен в чине до поручика и надпоручика. В сентябре 1915 г. молодой офицер попадает в плен к черногорцам. Он не

5 Ibid, 92.

6 Ibid.

попал в лагерь для военнопленных, а был принят на черногорскую службу, где вскоре получил чин капитана.⁷

В течение 1916 г. героически сопротивлявшиеся превосходящему натиску противника сербские и черногорские войска на Балканах были разбиты и вынуждены были покинуть родной полуостров, эвакуировавшись в греческий порт Салоники. Здесь Гайда перезнает через Францию в Россию с документами, выданными ему в русской военно-медицинской миссии, в которых было означено, что он лекарь (член миссии), возвращающийся в Россию. Там он поступает на службу в Сербскую добровольческую дивизию в качестве военного лекаря.

Затем 30 января 1917 г. Радола Гайда переходит на службу в формируемую в составе русской армии Чехословацкую бригаду и получает назначение во 2-й чехословацкий стрелковый полк с чином подкапитана.

Следует отметить, что с началом Первой мировой войны по инициативе чехословацких общин в России было принято решение сформировать Чешскую дружину для борьбы с австрийцами. Лидеры чехословацкого национального движения в России рассматривали этот факт в качестве первого шага к достижению чешской автономии в составе Австро-Венгрии. К концу 1916 г., когда дружина была развернута в полк, а затем – в бригаду, Чехословацким Национальным Советом в Париже и Союзом чехословацких обществ в России был взят курс на достижение независимости Чехословакии после окончания войны.

Во время Июньского наступления русской армии 1917 г. 1-я чешско-словацкая бригада отличилась в Зборовском сражении. Как потом отмечали апологеты чехословацкого возрождения, чешские и словацкие солдаты „показали чудеса храбрости и покрыли свои молодые знамёна неувядаемой славой. Боем у Зборова они смыли своё рабство и получили полное право на свободу.“⁸ Заслуги чехов и словаков признавал и главнокомандующий войсками Юго-Западного фронта генерал от кавалерии А.А. Брусилов, отмечавший, что посылал чехов в „самые опасные и трудные места, и они в всегда блестяще выполняли возлагавшиеся на нее (Чешскую дружину – Н.К.) задачи.“⁹

7 Позднякова Н., „Радола Гайда – герой Белого движения?“, *Уральский следопыт* 11/2009, 57.

8 Драгомирецкий В. С., *Чехословаки в России. 1914-1920*, Париж; Прага 1928, 32.

9 Брусилов А. А., *Мои воспоминания*, сост. В. А. Авдеев, С. Г. Нелипович, Москва 2004, 145.

В рядах Чехословацкой бригады сражался Р. Гайда, 28 июня 1917 г. назначенный командиром 1 батальона 2-го стрелкового чехословацкого полка. 2 июля 1917 г. отличился в сражении при Зборове, приняв на себя командование полком, и был награжден орденом Святого Георгия 4-й степени. Затем он был назначен временно командующим 2-м полком.

Летом 1917 г. процесс формирования чехословацких воинских частей пошел в ускоренном темпе. 1-я стрелковая бригада была развернута в дивизию, одновременно началось формирование новой 2-й чехословацкой стрелковой дивизии. К октябрю 1917 г. был сформирован Чехословацкий стрелковый корпус, насчитывавший около 38-40 тысяч человек. Его подразделения дислоцировались на территории г. Киева и Киевского военного округа, т.е. там же, где раньше размещались чехословацкие дружины. К этому времени чехи и словаки служили уже во французской, итальянской, британской и американской армиях, но в качестве военнослужащих этих же армий. Ни в одной из них до той поры не были созданы отдельные национальные формирования. Поэтому ЧНС особенно дорожил Чехословацким стрелковым корпусом в России как основой будущей армии независимой республики. Такое отношение во многом предопределило действия самого Совета и командования корпуса, направленные на его сохранение как боеспособной силы в сложных условиях революционной России.

В октябре 1917 г. чехословацкое национальное движение, включая ЧНС и Чехословацкий корпус, официально заняло позицию нейтралитета по отношению к революционным событиям в России. Его руководители, в частности, председатель Чехословацкого Национального Совета (ЧНС) Т.Г. Масарик, а также его ближайший сподвижник и будущий министр иностранных дел независимой Чехословакии Э. Бенеш, впоследствии подробно разъяснили причины такого решения.

В первую очередь, для них было неприемлемо то, что большевистское правительство, хотя и никем не признанное, от имени России вступило в переговоры с государствами Четверного союза, а в марте 1918 г. подписало с ними сепаратный мир, который не только не учитывал стремления чехов и словаков к независимости, но вполне мог на этом стремлении поставить крест. Известно, что на переговорах в Брест-Литовске советская делегация выступила с предложением гарантировать всем национальным меньшинствам, не пользовавшимся до мировой войны политической самостоятельностью, свободное решение вопроса о своей государственной принадлежности или само-

стоятельности путем референдума. Но это предложение решительно отверг министр иностранных дел Австро-Венгрии граф О. Чернин, заявивший: „Вопрос о принадлежности национальных групп, не обладающих государственной самостоятельностью, по мнению держав Четверного союза, не может быть решен в межгосударственном порядке, каждое государство... должно решать этот вопрос со своими нациями самостоятельно, конституционным путем.“¹⁰ Его заявление вызвало в национальных областях Двуетидной монархии глубокое возмущение. Вместе с тем оно ещё раз показало, что мнимая готовность правящих кругов монархии пойти на компромисс с представителями неполноправных национальностей является всего лишь вынужденным маневром и может смениться новой волной национальных преследований в случае, если положение Австро-Венгрии удастся стабилизировать.¹¹ В таком положении у руководства ЧНС не оставалось иного выбора, как добиваться независимости вооруженным путем.

25 декабря 1917 г. (7 января 1918 г.)¹² по соглашению с французскими военными и гражданскими властями чехословацкие воинские соединения, переформированные в стрелковый корпус, были причислены к вооруженным силам Франции. Официальным к тому основанием послужило его стремление, в отличие от русской армии, продолжать войну с Центральными державами на стороне Антанты.

26 марта 1918 г., вследствие ратификации Брест-Литовского мирного договора со странами Четверного союза, выведившего Россию из Первой мировой войны, Советское правительство в ответ на запросы со стороны чехословацкого и союзного командования дало согласие на вывод чехословацких войск из России. Следуя на восток по Транссибирской магистрали, они должны были через дальневосточные порты морем отправиться во Францию.

В последствии руководители чехословацкого национального движения, пытаясь объяснить причины, которые помешали выполнению этого плана, так оценивали сложившуюся ситуацию: „Чехосло-

10 Шмераль Я. Б., „Великая Октябрьская социалистическая революция и перспективы образования Чехословацкого государства“, *Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами 1918-1939*, Москва 1968, 12.

11 Ibid, 12-13.

12 16 декабря (нов. ст.) 1917 г. был опубликован декрет президента Французской Республики Раймонда Пуанкаре об образовании автономной Чехословацкой армии во Франции. Подробнее см. *Чешско-Словацкий (Чехословацкий) корпус. 1914-1920. Документы и материалы. Том 1. Чешско-словацкие воинские формирования в России. 1914-1917 гг.*, Москва 2013, 897-901.

вацкая добровольческая армия должна была проехать через территорию государства, в котором пылали революция и гражданская война, где были дезорганизованы транспорт и продовольствие, жители которого не имели ни малейшего понятия о существовании чехословацкой добровольческой армии. Наконец, это государство объявило своим лозунгом борьбу со всеми существующими правительствами, нарушило обязательства предшествующих правительств и, заключая мир с Центральными державами, объявило, что этот мир вовсе не означает прекращение борьбы с немецким империализмом. Поэтому вполне понятно, что все зависело гораздо больше от того, как разовьются взаимные отношения, как будут разрешены конкретные потребности чехословацкого добровольческого корпуса, среди которых более важную роль играл вопрос о переезде через всю Россию, чем правовое положение. При таком положении нельзя все было свести лишь к техническим вопросам, ибо немаловажную роль играли также вопросы взаимного познания, такта и понимания, вопросы взаимных политических отношений, которые для чехов и словаков были важны еще и потому, что от них зависела вся дальнейшая политическая работа в России.¹³

В составе корпуса должен был эвакуироваться из России и капитан Радола Гайда, назначенный в марте 1918 г. командиром 7-го стрелкового Татранского полка. В своих записях, легших потом в основу его воспоминаний, Гайда отмечал: „После заключения Брест-Литовского мира чехословаки не могли больше оставаться в России. Этот мир, со стороны русских, был предательством нашей революционной войны против Австрии, и вынуждал нас или к тягостному, полному испытаний, пути вокруг света, новым страданиям и мукам, или к перспективе мира с Германией, который по своей жестокости не уступал бы Брест-Литовскому... Оставаться в России значило изменить всем революционным идеям чехословацкого народа и, кроме того, сдать-ся на милость победителя.“¹⁴

К маю 1918 г. подразделения Чехословацкого корпуса были разбросаны на большом расстоянии вдоль Транссибирской магистрали от Пензы до Владивостока. Частично разоруженные, подвергавшиеся нападкам со стороны местных сибирских советов, чехословаки же-

13 Папоушек Я., „Причины Чехословацкого выступления в 1918 году“, *Воля России*, № 8-9, 1928, 291-292.

14 Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 40169. Оп. 1. Д. 1. Л. 8 об.

ляли только одного: как можно скорее уехать из России. Чтобы этого добиться, они были готовы пойти на любые крайности.

14 мая 1918 г. в Челябинске незначительный конфликт на бытовой почве между legionерами, с одной стороны, и военнопленными немцами и венграми, с другой стороны, привел к столкновению чехословаков с местным советом, который они, пользуясь превосходством в силах, разогнали. Этот инцидент был крайне болезненно воспринят в Москве. Он послужил основанием для ареста руководителей отделения ЧСН в России, а также приказа о полном разоружении Чехословацкого легиона. Соответствующее распоряжение на места отправил нарком по военным и морским делам Л.Д. Троцкий. В случае сопротивления он угрожал объявить чехословаков „вне закона“. Попытка исполнить этот приказ привела к новым столкновениям legionеров с представителями местных Советов, которые в значительной мере стихийно переросли в общее выступление Чехословацкого легиона против большевистской власти.

Активное участие в этих событиях принял капитан Р. Гайда, вошедший в состав Временного комитета, принявшего на себя командования частями корпуса. Впоследствии Гайда приписывал себе едва ли не руководящую роль в этих событиях: „Временный комитет состоял из 4 солдат, 4 членов Отделения О.Ч.С.Р. и 3 командиров: поручик Чечек, подполковник Войцеховский и я. Председателем Исполнительного комитета был выбран Богдан Павлу. Решением съезда, временно действующим как командующий армией, также Отделением Ч.С.Н.Р. в России постановлено: передвигаться только лишь направлением на Владивосток – единогласно. Будучи уверенными, что дальнейшие переговоры ни к чему не приведут, Исполнительный комитет поручил нам, трем командирам полков, выработать план военной операции. Поручик Чечек предлагал пробираться вперед отдельными поездами без всяких побочных операций. Подполковник Войцеховский хотел в тот же день взять Челябинск, а отсюда руководить дальнейшими операциями остальных эшелонов. Не мог я с ним согласиться. С поручиком Чечеком за то, как я был убежден, что отправление невозможно, пока не обеспечим себе все узловые станции... Мое предложение было немедленно уехать к своим частям, дать необходимые распоряжения и приблизительно за 5 дней подготовить выступление.“¹⁵

15 РГВА. Ф. 40169. Оп. 1. Д. 1. Л. Л. 30-31.

Под руководством Гайды 11 июля 1918 г. Восточная группа Чехословацкого корпуса заняла столицу Восточной Сибири город Иркутск и открыла дорогу к озеру Байкал. 1 сентября 1918 г. на станции Оловянная после непрерывных трехмесячных боев произошла встреча Восточной группы Гайды с Владивостокской группой генерала М.К. Дитерихса. Вся Сибирская магистраль оказалась в руках чехословаков.

Выступление Чехословацкого корпуса против Советской власти дало толчок к расширению антибольшевистского движения в Сибири, на Урале и в Поволжье. Р. Гайда принимает активное участие в сражениях против большевиков, получив чин генерал-майора и возглавив 2-ю чехословацкую дивизию. Вместе с ней он движется на запад, освобождая совместно с зарождавшейся армией Временного Сибирского правительства города Западной Сибири и Урала. В октябре 1918 г. Гайда, овеянный славой „освободителя Сибири“, был назначен командующим Екатеринбургской группой войск. Здесь молодой генерал выступает вместе со своими соотечественниками под лозунгом восстановления Восточного фронта мировой войны против Германии и ее союзников – большевиков.

18 ноября 1918 г. в Омске произошел переворот, поставивший во главе Всероссийского временного правительства адмирала А.В. Колчака. Чехословацкое руководство и командование корпуса выступили против этого факта, видя в действиях Верховного правителя Колчака попытку установления военной диктатуры, что во многом предопределило дальнейшие шаги генерала Радолы Гайды.

Надо отметить, что к этому времени положение Чехословацкого корпуса изменилось. На рубеже 1918-1919 гг., стало ясно, что, с одной стороны, прямая военная интервенция союзных держав в Россию выдохлась, не обеспечив ни восстановления Восточного фронта мировой войны, ни падения большевистской власти, а, с другой стороны, с победой Антанты, наконец, закончилась мировая война. Явочным порядком возникло Чехословацкое государство, которое 28 октября 1918 г. объявило о независимости от австро-венгерской монархии. Впрочем, молодое государство было вынуждено силой защищать независимость и свои границы, ведя тяжелейшие бои с венграми в Словакии и с поляками на севере Чехии. Эти события повлияли на умонастроения военнослужащих Чехословацкого корпуса, которые все чаще задавали себе вопросы, почему они „застряли“ в Сибири, если война закончена, а цель их борьбы – создание независимого национально-

го государства – достигнута.¹⁶ После многомесячных непрерывных боёв чехословацкие части были отведены с Восточного фронта русской Гражданской войны в тыл антибольшевистских сил, продолжавших борьбу с Красной армией. Союзным командованием перед ним была поставлена задача охранять Транссибирскую магистраль. 15 января 1919 г. корпус был преобразован в Чехословацкую армию в России и 1 февраля 1919 г. генерал Я. Сыровы назначен ее командующим.

Эти действия не соответствовали настроению генерала Р. Гайды, желавшего продолжения военной карьеры, которую, как ему казалось можно сделать только на строевой должности, сражаясь с врагом. 1 января 1919 г. генерал Гайда временный выходит из чехословацкой армии и поступает на колчаковскую службу. В русскую армию Гайда был принят в чине генерал-майора, позднее повышен до генерал-лейтенанта. Командуя Сибирской армией (до 24 декабря 1918 г. – Екатеринбургская группа), Гайда подтвердил репутацию виртуозного воина, но одновременно росло и его самолюбие. За взятие Перми Гайда был награжден орденом Св. Георгия 3-й степени, английским орденом Бани и французским Военным крестом с пальмовой ветвью.

После удачных боев зимы 1918/1919 г. Гайда стремился продолжить наступление в сторону Вятки, тем самым обеспечив соединение колчаковской армии с английскими интервентами, действовавшими в районе Архангельска. Однако такой план вызвал разногласие со Ставкой Верховного правителя и его начальника штаба генерал-лейтенанта Д.А. Лебедева, считавшего главным направлением наступления – южное. Это противостояние вылилось в открытый конфликт, в котором обе стороны обвиняли друг друга в военной некомпетентности. В данном случае Верховный правитель выступил на стороне своего начальника штаба. Позднее командир Степного корпуса генерал-лейтенант А.Н. Пепеляев отмечал: „Мы двигались к Вятке... Войска рвались в поход; все складывалось так, что предвещало полный успех. И вдруг мы получаем из Омска приказ об отступлении. Я лично был всецело против отступления, для которого, по моему мнению, не было решительного никаких оснований и стоял за продвижение вперед, к Вятке, а потом к Вологде, откуда в случае необходимости мы могли бы перекинуться в Архангельск, на соединение к союзникам. Однако

16 Татаров Б., „К истории чешско-словацких частей в 1918-1919 гг.“, *Белое дело. 2 съезд представителей печатных и электронных изданий. Резолюция и материалы научной конференции. „Белое дело в гражданской войне в России, 1917-1922 гг.“*, Москва 2005, 56.

созванное мною военное совещание высказалось за исполнение омского приказа об отступлении..."¹⁷

Данная ситуация вылилась в открытый конфликт Радола Гайды со штабом Верховного правителя адмирала Колчака. В ходе переписки со штабом и во время личной встречи с адмиралом Гайда нагло заявил: „Могу вам на это сказать, Ваше Высокопревосходительство, что несмотря на это я прошел практическую школу от солдата и командира рота до командующего армией. О моем образовании вы знали и раньше, тем не менее, сочли возможным уговаривать Штефаника, чтобы он позволил мне возглавить вашу армию. С тем же успехом могу сказать, что ваше образование касается исключительно морской службы, а не сухопутной. Вы тоже не имеете теоретических понятий о командовании армиями, и тем более об управлении целой империей.“¹⁸ Этот конфликт стоил Гайде дальнейшей карьеры.

10 июля 1919 г. Гайда был отстранен от командования Сибирской армией и заменен генерал-лейтенантом М.К. Дитерихсом, бывшим ранее начальником штаба Чехословацкого корпуса. 12 августа 1919 г. отправленный в отставку генерал Гайда прибыл во Владивосток, где он, в августе 1919 г., был переведен в резерв Чехословацкого корпуса. Вскоре, под давлением русского генералитета, не простившего Гайде столь быстрого карьерного взлета, А.В. Колчак лишил последнего чина генерал-лейтенанта. Гайда был исключен из списков русской армии. Последнее толкнуло его в лагерь противников колчаковского режима.

Прибыв во Владивосток, оскорбленный бывший генерал-лейтенант организовал мятеж против Колчака, намереваясь захватить власть в Приморье. Но на этот раз удачливость снова изменила ему. Выступление было жестоко подавлено частями губернатора Приамурского края генерала В.Н. Розанова и японскими оккупационными войсками. Оставшиеся в живых повстанцы были замучены казаками атамана Калмыкова, а раненный Гайда спасся только потому, что за него поручилось командование чешских войск. В декабре его посадили на отплывающий в Европу пароход „Пенза“.¹⁹ 11 февраля 1920 г. Радола Гайда покинул Владивосток и возвратился на родину, чтобы принять активное участие в политической жизни Чехословакии.

17 Цит. по: Кручинин А. С., *Адмирал Колчак: жизнь, подвиг, память*, 401.

18 Цит. по: Позднякова Н., „Радола Гайда – герой Белого движения?“, *Уральский следопыт* 11/2009, 58.

19 Позднякова Н., „Радола Гайда – герой Белого движения?“, *Уральский следопыт* 11/2009, 59.

УДК 94:327(497.1:47)"1934/1941"
329.15(497.1:47)"1934/1941"
329.18:929 Љотић Д. В.
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.dra.313-332>

Др Василије ДРАГОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
v.dragosavljevic@yahoo.com

Др Василије ДРАГОСАВЛЕВИЧ
Исторический институт

СССР у идеологији ЈНП Збор 1934-1941 СССР в идеологии ЮНД „Збор“. 1934-1941 гг.

Однос активних субјеката међуратне југословенске политичке сцене према СССР представља недовољно истражену тему у српској историографији*. Један од разлога за то свакако јесте и чињеница да у времену између два светска рата (1918-1940) нису постојали дипломатски односи између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза.¹ Са друге стране, то не значи да сви политички субјекти југословенске политичке сцене нису имали изграђен став и слику о СССР и приликама у њему. Овај став био је екстремно поларизован. Југословенски монархистички кругови и грађанске партије перцепирали су СССР као расадник бољшевичке идеологије и активног савезника сепаратистичких (ХРСС) и терористичких снага (КПЈ и ВМРО) унутар југословенске државе. Овај став је донекле био разумљив, будући да је званична политика СССР (до средине 30-тих година) третира-ла Краљевину Југославију као део версајског поретка тј. интеграл-ни део система безбедности капиталистичких држава, чији је циљ спречавање ширења бољшевичке идеологије, дипломатска, војна и економска изолација СССР, и у крајњој истанци, војна интервенција у циљу обарања бољшевичког режима и рестаурације царизма на те-риторији некадашњег Руског Царства. Са друге стране, југословен-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Европа и Срби (1804-1918): Подстицаји и искушења европске модерне* (ОИ 177031) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Поповић Н. В., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941-1945)*, Beograd 1988, 5.

ски комунисти оптерећени идеолошком пристрасношћу, као и шири народни слојеви везани традицијом српско-руског пријатељства доживљавали су СССР као органски наставак руске државе називајући га Совјетском Русијом. У складу са овом поставком унутар југословенске политичке сцене формирана је јанусовска слика СССР који је истовремено фигурирао као појам слободе и ропства, демократије и тираније, катастрофе и прогреса.²

ЈНП (Југословенски народни покрет) Збор формиран је крајем 1934. године као фузија више политичких група (Југословенска акција, Борачка организација Југославије и др) екстремно десног усмеравања³ које су настале у процесу дезинтеграције Организације југословенских националиста.⁴

Баштинећи ауторитарну идеологију режима монархидиктатуре⁵ (у време чијег трајања је настао) и политичке идеје свог вође и главног идеолога Димитрија Љотића ЈНП Збор се одмах, по свом настанку, испрофилисао као најекстремнија десничарска организација на југословенској политичкој сцени. Под утицајем француског неоројалистичког покрета *Француска акција*, Љотић је формулисао тезе о божанском пореклу монархије и хришћанству као врхунској морално-етичкој и цивилизацијској вредности Европе. Исти утицај формирао је његов критички однос према Француској револуцији и њеним идејним и политичким достигнућима, материјализму, индивидуализму, социјализму и систему парламентарне представничке демократије. Утицај на уобличавање идеологије ЈНП Збор имао је и италијански фашизам у домену критике марксизма као материјалистичко-индивидуалистичке идеологије, која разара органско јединство нације зарад апстрактних појмова класе и класне солидарности.⁶ Као и у италијанском случају антиматеријалистичка критика

2 Isto, 15.

3 Глигоријевић Б., „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом Збору“, *Историјски гласник* 4/1965, 35-82.

4 Gligorijević B., „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija 20. veka: Zbornik radova* 5/1963, 389-391.

5 Идеолошки фундамент режима монархидиктатуре представљала је теорија интегралног југословенства, која подразумева облик југословенске идеје који негира постојање етничких, државно правних и културних особености југословенских народа и у складу са тим заговара централистички облик државног уређења.

6 Љотић Д., „Наш национализам“, *Нови пут*, 4. 9. 1938.

марксизма била је уско повезана са заговарањем темељите реформе економско-политичког друштвеног поретка на бази сарадње рада и капитала, која је у случају ЈНП Збор требала да буде извршена преко сталешких организација задружног покрета. Не мању улогу у формирању идеолошког конструкта ЈНП Збор имао је и немачки националсоцијализам из чијег су идеолошког корпуса идеолози Збора преузели антисемитизам, заснован на економским факторима. Нацистичке идеје о Јеврејима као владарима из сенке, који помоћу своје финансијске моћи креирају идеологије, дижу револуције и управљају економским, политичким и културним животом европских народа, у идеологији ЈНП Збор фузионисале су се са низом народних предрасуда и демонском сликом Јеврејина, потеклом из хришћанске антисемитске традиције. Као и у немачком случају, антисемитизам је омогућио главним идеолозима Збора да многобројне сложене економске, политичке и културне процесе, који су обликовали европско друштво током 19. и 20. века деградирају на симплицифистичку тезу о постојању завере „међународног јеврејства“ и тиме остваре шири утицај на широке масе становништва.⁷

Монархистичка оријентација ЈНП Збор, захвалност према постојој коју је царска Русија пружила Краљевини Србији у Првом светском рату,⁸ децидирани антисовјетски став краља Александра, као и блиски односи, које је вођа покрета Димитрије Љотић одржавао са покретима беле емиграције у Југославији⁹ условили су априори негативан став идеолога ЈНП Збор према СССР. Истакнути прваци ЈНП Збор у својим ауторским текстовима и јавним наступима пежоративно су апострофирали СССР као „Совјетију“, „сатрапију Стаљина и његове банде“¹⁰ и сл. Током првих година постојања покрета, његови главни идеолози полазили су од става да је бољшевички режим у СССР привременог карактера и да ће се временом урушити и тако отворити простор за рестаурацију царистичког поретка. Овај став је највидљивији у чланцима попут *Совјетска Русија и култ Отаџбине*¹¹ и *Чудна спрега*¹² у којима је Љотић износио своју процену да је

7 Драгосављевић В., „Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1935-1940)“, *Историјска трибина : Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, Београд 2013, 93-109.

8 Љотић Д., „Закључак“, *Билтен*, 21. 9. 1939, 11-12.

9 Парежанин Р., *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд 2001, 106.

10 Љотић Д., „Нови браниоци демократије“, *Нови пут*, 28. 8. 1938.

11 Љотић Д., „Совјетска Русија и култ Отаџбине“, *Отаџбина*, 29. 7. 1934.

12 Љотић Д., „Чудна спрега“, *Отаџбина*, 1. 12. 1935.

руско сељаштво својим отпором (саботажом пољопривредне производње због присилне колективизације) приморало Лењина и болшевице да се одрекну економских основа марксистичке доктрине. Према Љотићу, немогућност да се у пракси консеквентно спроведу сви постулати марксистичке идеологије, усмерили су болшевичко вођство (Стаљина и Ворошилова) у правцу ревитализације култа отаџбине (тј. Русије) као главног идеолошког кохезионог фактора СССР.¹³ Надања главних идеолога Збора да ће само болшевичко вођство спровести реформу својих ригидних идеолошких постулата највидљивије је у чланку *Наше гледиште*¹⁴ у коме је Љотић, расправљајући о кризи модерног демократског парламентаризма, изнео занимљиво запажање да Стаљин, попут Рузвелта, Мусолинија и Хитлера настоји да реформише демократски систем проналазећи нове начине за укључивање маса у политику.

Наду у унутрашњу реформу болшевичког режима у штампаним гласилима ЈНП Збор убрзо су заменили оштри критички тонови. Узрок ове промене било је интензивирање активности КПЈ у другој половини 30-тих година. Након што је крајем 20-тих и почетком 30-тих година била изнутра уздрмана унутрашњим трвењима (између леве и десне фракције) и изложена тешким, репресивним мерама од стране режима монарходиктатуре КПЈ је у другој половини 30-тих година успела да се консолидује и поново се наметне као озбиљан фактор на политичкој сцени КЈ. Овај успех био је резултат нове политике Коминтерне која је повела нову политику тзв. народног фронта која је подразумевала сарадњу комуниста са свим грађанским партијама у борби против фашизма. По овом кључу чланство КПЈ се укључило у политички живот помажући грађанске партије окупљене у оквиру коалиције Удружена опозиција. Високо мотивисани омладински комунистички активисти чинили су главни покретач свих акција југословенске опозиције, бојећи их истовремено специфичном кому-

13 Вођство ЈНП Збор није било добро информисано о потезима совјетских државника. Лењинов пројекат "нове економске политике" (НЕП) – којим се одустало од доследне имплементације марксистичке доктрине у привреди представљао је само привремено узмицање. Толерисање приватног власништва на селу (и толеранција према личној иницијативи у ситној трговини и занатству) било је неопходно како би се спречио крах совјетске привреде. Лењин је оцењивао да је повратак на капиталистичку привреду привремен - тактички уступак неопходан ради остварења вишег циља – одржања болшевичког режима у Русији. (Види: Gligoriјевић В., *Коминтерна југословенско и српско питање*, Београд 1992, 56).

14 Љотић Д., „Наше гледиште“, *Отаџбина*, 23. 12. 1934.

нистичком реториком и идеолошким садржајем. Овај успон утицаја КПЈ није прошао непримећено међу главним идеолозима ЈНП Збор. Добро упознати са Лењиновом теоријом о светској револуцији као једним од идеолошких фундамената бољшевичког режима идеолози ЈНП Збор поклањали су велику пажњу потезима Коминтерне и њиховим импликацијама на политичку сцену Краљевине Југославије. Због подређености КПЈ оперативним циљевима Коминтерне (разбијање Краљевине Југославије као значајног сегмента Версајског поретка) комунисти су у идеологији ЈНП Збор перцепирани као противници теорије интегралног југословенства и концепта југословенске државе.¹⁵ У чланку *Унутрашњи преглед*¹⁶ Љотић је оптужио СССР за подстицање сепаратистичких покрета у Краљевини Југославији. Да би КПЈ као главни експонент интереса СССР ступила у ближе везе са југословенским сепаратистима, она се по налогу из Москве 1938. године поделила на српску, хрватску и словеначку комунистичку партију.¹⁷ Стратегија Народног фронта, коју је Коминтерна објавила 1935. године, у оквиру које је комунистичким партијама наложено да помогну грађанске снаге у борби против фашизма¹⁸ у идеологији ЈНП Збор тумачена је као настојање КПЈ да под паролом сарадње заправо преузме организациону структуру опозиционих партија и искористи их за извршење револуционог преврата.¹⁹ У складу са тим идеолози ЈНП Збор су све политичке снаге које су сарађивале са ак-

15 Након дуготрајног отпора који је пружала тзв. десна фракција предвођена Симом Марковићем КПЈ је 1928. г. на Дрезденском конгресу капитулирала пред директивама Коминтерне и изјаснила се за издвајање Словеније, Хрватске, северне Војводине, КиМ, Црне Горе, и Македоније из састава југословенске државе. Одлуке Дрезденског конгреса, као и оперативна подршка КПЈ хрватском, албанском и македонском сепаратистичком покрету у периоду 1928-1934. учврстили су идеологе југоинтегралистичке радикалне деснице у уверењу да КПЈ представља страну агентуру у служби СССР. (Види: Gligorijević B., *Kominternu jugoslovensko i srpsko pitanje*, 172, 192, 197, 211, 242, 255).

16 Љотић Д., „Унутрашњи преглед“, *Билтен*, 12. 4. 1939, 5-6.

17 Љотић није био добро информисан о стању унутар КПЈ. Коминтерна је од 1926. године форсирала децентрализацију КПЈ по националном кључу. Након капитулације десне фракције (која је стајала на позицијама југословенства и централистички уређене партије) на Дрезденском конгресу 1928. г. средиште партије је пресељено у Загреб и формирани су тзв. Покрајински комитети за Словенију, Хрватску и Србију. (Види: Gligorijević B., *Kominternu jugoslovensko i srpsko pitanje*, 255-257, 271-285.)

18 Gligorijević B., *Kominternu jugoslovensko i srpsko pitanje*, 247, 308-316.

19 Аноним, *Комунизам на Београдском универзитету 1929-1940*, Београд 2001, 35-36.

тивистима КПЈ попут Уједињене опозиције, Савеза земљорадника,²⁰ Хрватске сељачке странке и Самосталне демократске странке окарактерисали као „бакцилентрегере“ тј. разносаче клица комунизма а сам режим владајуће ЈРЗ (који по мишљењу идеолога ЈНП Збор није довољно одлучно иступао против КПЈ) као пропагатора „керенштине“ и расула.²¹

Избијање Шпанског грађанског рата 1936. године и активна помоћ коју је СССР пружио републиканским снагама, умногоме је променило перцепцију СССР код вођства ЈНП Збор и довело до заостравања антикомунистичке и антисовјетске реторике у гласилима овог покрета. Увиђајући успех политике Народног фронта у Француској као и обим совјетске интервенције у Шпанском грађанском рату идеолози ЈНП Збор су ревидирали своју оптимистичну прогнозу о скором паду бољшевичког режима у Русији и ставили СССР у фокус својих спољнополитичких концепција. Брутални испади републиканских левичарских милиција према клеру и имовини РКЦ, током Шпанског грађанског рата, били су тумачени као последица совјетске интервенције и наишли су на жестоку осуду од стране зборашке штампе у чланцима попут *Самоуништење Шпаније*,²² *Јунаци Алказара*,²³ *Како умиру националисти у Шпанији*,²⁴ *Шпанска кланица*²⁵ и *Забрањени Божић*.²⁶ Идеолози ЈНП Збор у овим чланцима оштро су осудили бруталне богоборачке методе, којима су се користили леви екстремисти у обрачуна са РКЦ и пружили отворену подршку побуњеницима под командом Франсиска Франка. Главни мотив због кога је ЈНП Збор подржао страну побуњеника у Шпанском грађанском рату најексплицитније је исказан у чланку *Забрањени Божић* у коме Љотић наводи: „Јављају нам из Шпаније – оне народно-фронтоске разуме се, да је овогодишње празновање Божића забрањено... Шта је то Исус учинио Лењину и Стаљину, Кабалеру и Компанису, да му се на Рождество тако оборе? Да није он случајно властодржац заклетих, сиротих, болесних, обременених и остављених? Да његова наука није случајно проповедала тиранију, насиље, експлоатацију и грабеж?... Зар га среброљупци нису издали, зар га привилеговани нису окри-

20 Љотић Д., „Зверка и њен траг“, *Отаџбина*, 10. 6. 1937.

21 Љотић Д., „Нормални развој ситуације“, *Отаџбина*, 3. 12. 1935.

22 Љотић Д., „Самоуништење Шпаније“, *Отаџбина*, 20. 8. 1936.

23 Аноним, „Јунаци Алказара“, *Отаџбина*, 1. 10. 1936.

24 Аноним, „Како умиру националисти у Шпанији“, *Отаџбина*, 22. 10. 1936.

25 Аноним, „Шпанска кланица“, *Отаџбина*, 5. 11. 1936.

26 Љотић Д., „Забрањени Божић“, *Отаџбина*, 6. 1. 1937.

вили, зар га властодршци нису разапели?... Цркве многе сте порушили и попалили... Имања црквена сте разграбили и поделили. Свештенике сте поубијали, уколико их нисте позатварали и прогнали... Не прогоните ви господари слободарске Шпаније Исуса зато што је легенда. Други је дубљи, много дубљи разлог вашем поступку. Чија душа нема мира и радости не може да подноси Христов лик. Бежи од њега. Христос и Антихрист су се сагледали у тами векова већ, и Антихрист је напао на Христа, рушио, палио и убијао, али га у очи није могао гледати. И данас је тако. Може да руши да пали да убија – али лик Исусов не може да гледа, поглед његових очију не може да издржи. Зато му прогони успомену. Зато забрањује празник. Велика тајна је то“. Присуство совјетских трупа и радикалне бољшевичке методе са којима су се леви екстремисти обрачунавали са РКЦ резултирала су тиме да су идеолози ЈНП Збор посматрали шпанске републиканце као продужену руку бољшевичке владе у Москви којој републиканска Шпанија треба као мостобран који би у будућности требао да послужи за даљи продор марксистичке мисли у Западну Европу.

Сличан одијум антисовјетских ставова у зборашким гласилима изазвали су и поступци совјетског руководства током Судетске кризе и потоње нацистичке окупације Чехословачке. У чланцима *Совјетска загонетка*,²⁷ и *Наши левичари*,²⁸ Љотић је оштро критиковао неодлучну политику СССР у Судетској кризи. У чланцима попут *Совјетија и Југославија*,²⁹ *Наши левичари*,³⁰ *Совјетска загонетка*,³¹ СССР је апострофиран као главни кривац за пад Чехословачке. Према Љотићевим запажањима СССР се, насупрот тврдњама пропаганде југословенских комуниста, показао економски и војно слаба држава која није у стању да заштити друге словенске народе. У чланку *Нашим левичарима*³² Љотић је упозоравао да ће деловање присталица КПЈ и њихови протести поводом немачке окупације Чехословачке неминовно увући југословенску државу у рат са Немачком и Италијом и довести до њене пропасти. Стварање студентског добровољачког батаљона – који је формиран у мају 1939. г. као знак подршке Чехословачкој у чланцима *Војничка обука студената*³³ и *Један*

27 Љотић Д., „Совјетска загонетка“, *Наш пут*, 22. 10. 1939.

28 Љотић Д., „Наши левичари“, *Наш пут*, 15. 10. 1939.

29 Љотић Д., „Совјетија и Југославија“, *Билтен*, 19. 4. 1939, 5-6.

30 Љотић Д., „Наши левичари“, *Наш пут*, 15. 10. 1939.

31 Љотић Д., „Совјетска загонетка“, *Наш пут*, 22. 10. 1939.

32 Љотић Д., „Нашим левичарима“, *Нови пут*, 10. 4. 1938.

33 Љотић Д., „Војничка обука студената“, *Билтен*, 21. 5. 1939, 19.

разговор³⁴ представљен је као вешта обмана активиста КПЈ који су на тај начин, под маском патриотске бригае за судбину отаџбине обезбедили војну обуку за своје чланство. Према Љотићу, крајњи циљ ове акције је формирање комунистичке паравојне формације (по угледу на шпанске републиканске милиције) која ће послужити за извршење оружаног преврата. Поред тога што на тај начин КПЈ добија наоружану партијску милицију, као још већу опасност Љотић је маркирао изазивачки став према Немачкој и Италији, који може резултирати спољнополитичком катастрофом.³⁵ Поводом немачког заузимања остатака Чехословачке омладина ЈНП Збор обратила се јавности летком под насловом *Југословенској омладини-Југословенској јавности*. Анонимни аутор летка оптужио је за судбину Чехословачке **фашистичку обест и демократску немоћ** тј. империјалистичку политику нацистичке Немачке и дефетистичку политику Велике Британије и СССР. Према оцени аутора СССР и Британија су изневерили чехословачку владу, обећаваши јој помоћ и подршку да би је на послетку оставили је на милост и немилост нацистичкој Немачкој.

Потези совјетског руководства током Судетске кризе довели су идеологе ЈНП Збор до закључка да СССР, заправо покушава да што дуже одложи неизбежан рат са нацистичком Немачком на начин што ће немачку експанзију усмерити ка централној и југоисточној Европи.³⁶ Потврду за ову поставку идеолози ЈНП Збор су нашли у склапању пакта Рибентроп-Молотов. У чланку *Доле маске*³⁷ Љотић је склапање овог споразума представио као доказ да се СССР налази иза будућег светског конфликта који се назире у Пољској. Према његовом закључку споразум је нанео велики ударац комунистичкој акцији у КЈ који ће приморати комунистичке активисте да прекину проратну пропаганду која прети да увуче КЈ у рат са силама Осовине. У децембру 1939. године лецима *Комунисти и комеморација Адмиралу Гепрату*³⁸ и *Свом поштену и родољубиву грађанству*³⁹ вођство ЈНП Збор обавестило је јавност о испаду који су активисти КПЈ направили на комеморацији генерала Гепрата. Наиме, активисти КПЈ искористили су овај скуп како би аklamацијом промовисали

34 Љотић Д., „Један разговор“, *Билтен*, 6. јун 1939.

35 АЈ, фонд бр. 102, фасцикла бр. 7, летак: Шта је то Уједињена студентска омладина.

36 Љотић Д., „Без наслова“, *Билтен*, март 1939, 5.

37 Љотић Д., „Доле маске“, *Билтен*, 28. 8. 1939, 19-20.

38 АВС, пописник бр. 17, кутија бр. 26а, фасцикла бр. 1 документ бр. 14.

39 АВС, пописник бр. 17, кутија бр. 26а, фасцикла бр. 1 документ бр. 14.

своје политичке ставове и изнели оштре оптужбе на рачун капитулантске политике Велике Британије и Француске и захтевали склапање савеза са СССР. У оба летка аутори су оптужили активисте КПЈ да су својим иступањем против Француске и Велике Британије и захтевима за склапање савеза са СССР, заправо желели да испровоцирају напад Немачке на Краљевину Југославију.⁴⁰

Паралелно са овим крупним европским догађајима усложњавала се и унутрашња политичка криза у Краљевини Југославији. Након пада владе Милана Стојадиновића 1939. године нова владајућа номенклатура наметнула је као приоритет решавање тзв. хрватског питања, чиме је отпочео процес уставног преуређења тј. федерализације југословенске државе по етничким границама. Као децидиране присталице теорије интегралног југословенства идеолози ЈНП Збор одлучно су наступили против српско-хрватског споразума⁴¹ који је предвиђао стварање Бановине Хрватске као федералног субјекта унутар југословенске државе. Додатну забринутост идеолога ЈНП Збор изазвале су хаотичне прилике на територији новоформиране Бановине. Леви и десни екстремисти на подручју Хрватске искористили су безбедоносни вакум између повлачења југословенских и формирања хрватских служби безбедности, да путем терора сузбију утицај пројугословенских елемената на територији Бановине. Овај унутрашњи проблем идеолози ЈНП Збор посматрали су кроз призму спољнополитичких потеза СССР и Коминтерне. Они су у чланцима попут *Споразум*,⁴² *Нисмо мислили*,⁴³ *Безглавост*⁴⁴ оцењивали да је КПЈ, по инструкцијама добијеним из Москве, искористила ХСС и хрватски национални покрет да под маском реваншистичког обрачуна са пројугословенским елементима успостави своје упориште у оквиру Бановине Хрватске. У поменутих чланцима зборашки идеолози истицали су да су комунисти (уз франковце) главни иницијатори анархичног стања, које влада у Бановини Хрватској - које ће се услед

40 Ови летци довели су до дезинтеграције студентског клуба Уједињене опозиције (којим су доминирали активисти КПЈ). Због оштре критике активиста КПЈ на рачун Велике Британије и Француске из клуба су иступила студентска удружења Савеза земљорадника, Демократске и Радикалне странке, чиме је знатно ослабљен утицај КПЈ на БУ. (Види: Аноним, *Комунизам на Београдском универзитету 1929-1940*, 62).

41 Љотић Д., „Споразум“, *Билтен*, 20. 8. 1939, 1-4.

42 Љотић Д., „Споразум“, *Билтен*, 21. 9. 1939, 14-16.

43 Љотић Д., „Нисмо мислили“, *Билтен*, 16. 10. 1939, 17-20.

44 Љотић Д., „Безглавост“, *Билтен*, 1. 11. 1939, 11-14.

неспособности власти ХСС неминовно завршити комунистичким путем будући да влада, страхујући од реакције СССР, одбија да интервенише и успостави ред у Бановини Хрватској. Поред ХСС идеолози ЈНП Збор оцењивали су да је КПЈ путем стратегије Народног фронта преузела контролу и над другим грађанским партијама а њиховим посредством и над режимом ЈРЗ. У чланцима попут *Један министар који много обећава*,⁴⁵ *Безглавост*⁴⁶ и *Пројекат Чубриловићеве уредбе за коју је надлежан Суд за заштиту државе*⁴⁷ Љотић стоји на позицији да је инфилтрација комуниста у чланство Савеза земљорадника и Самосталну демократску странку – партија које имају своје представнике у влади Цветковић-Мачек, довело Краљевину Југославију под директни утицај СССР и Коминтерне.

Избијање Другог светског рата у септембру 1939. године и симултани напад нацистичке Немачке и СССР на Пољску, додатно су заострили антисовјетску реторику у штампаним гласилима ЈНП Збор. У чланку *СССР није словенска Русија*⁴⁸ Љотић је заузео становиште да су болшевици ради обмане европских народа само привремено и привидно одустали од појединих тачака марксистичке доктрине, наводећи као доказ понашање и методе совјетских власти у окупираној Пољској, где су се на удару болшевика нашли и црква и приватно власништво. Током јесени 1939. године на страницама штампаних гласила појављује се у више чланака Љотићево мишљење да је Хитлер рушењем Чехословачке и нападом на Пољску заправо постао „несвесни агент Совјетије“⁴⁹ тј. да је постао извршитељ далекосежних планова Стаљина и Коминтерне чији је циљ да изазову рат између Немачке и западних демократија. Према Љотићевој оцени у чланку *Један доказ исправности нашег гледишта*⁵⁰ план Москве је да пасивним ставом према агресивним потезима Немачке у средњој Европи охрабри нацистичко руководство да уђе у рат са Француском и Великом Британијом, истовремено спроводећи јаку антинемачку кампању у овим земљама путем локалних комунистичких партија. Према Љотићу, основна замисао Стаљина, јесте да овај сукоб између немачких и англо-француских снага потраје што дуже, како би

45 Љотић Д., „Један министар који много обећава“, *Билтен*, 16. 10. 1939, 20-28.

46 Љотић Д., „Безглавост“, *Билтен*, 1. 11. 1939, 11-14.

47 Љотић Д., „Пројекат Чубриловићеве уредбе за коју је надлежан Суд за заштиту државе“, *Билтен*, 18. 10. 1940, 14-16.

48 Љотић Д., „СССР није словенска Русија“, *Наш пут*, 8. 10. 1939.

49 Љотић Д., „Погрешан рачун г. Хитлера“, *Билтен*, 24. 9. 1939, 1-3.

50 Љотић Д., „Један доказ исправности нашег гледишта“, *Билтен*, 1. 12. 1939, 12-13.

се обе стране што више економски и морално исцрпеле. Када ратна криза буде била на врхунцу агенти Коминтерне подићи ће револуцију у позадини зараћених снага а СССР ће ући у рат и покорити целокупну Европу.

Крајем 1939, и почетком 1940. године, услед све јачег утицаја национал-социјалистичке доктрине на идеологију ЈНП Збор долази до приметне радикализације анти-совјетске реторике, која је била праћена темељном ревизијом става о пореклу и крајњим циљевима марксистичке доктрине и спољнополитичких потеза СССР. Као почетак овог процеса може се означити чланак *Биће плач и шкргут зуба*⁵¹ у коме Љотић, расправљајући о пореклу марксизма, долази до закључка да је "...Јеврејски народ тај канал преко кога је та мисао (марксизам) не само дошла у свет већ и завладала светом... Израил је од ове материјалистичке концепције направио извозни артикал за остали свет, а нарочито за хришћански. А није добронамерно, јер сам јеврејски народ... верује да дух влада светом... и да им је обећао владавину над целим светом... Значи, Израил је лукаво мреже запleo да помоћу њих ослаби хришћански свет". Из овог чланка и каснијих текстова попут *Драма савременог човечанства*⁵² и брошуре *Сад је ваш час и област таме*⁵³ може се закључити да је Љотић у потрази за изворима марксистичке мисли и основним поставкама спољне политике СССР напустио Мусолинијеву теорију о марксизму као продукту кризе либералног капитализма и да под јаким упливом нацистичког антисемитизма у идеологији Збора долази до идентификације марксизма као оруђа "међународног јеврејства" у борби за доминацију над свим нејеврејским народима и СССР као „тврђаве светске револуције“ и главног оперативног инструмента „јеврејске интернационале.“ Ова јудеоцентрична поставка о природи и коначним циљевима политике СССР детаљно је изложена у Љотићевој брошури под насловом *Драма савременог човечанства*. У овом делу Љотић је изнео своје виђење бољшевичке револуције као успешног државног удара, који су Јевреји извели у Руском царству, преузимајући власт над руским земљама под маском бољшевика. У складу са овом поставком Лењинов план о светској револуцији, оснивање Коминтерне и избијање низа комунистичких устанака у Европи означени су као „пролог Дrame“, у коме су Јевреји овладавши Руским царством, по-

51 Љотић Д., „Биће плач и шкргут зуба“, *Нови пут*, 3. 4. 1938.

52 Љотић Д., „Драма савременог човечанства“, *Билтен*, 1. 12. 1939, 14-16.

53 Љотић Д., *Сад је ваш час и област таме*, Београд 2000.

кушали да преко револуционарног покрета силом покорје европске народе.⁵⁴ Пошто се овај покушај завршио неуспехом – пропашћу комунистичких устанака у Баварској, Мађарској, Немачкој и поразом совјетске армије пред Варшавом, Јевреји су били приморани да се врате тактици субверзивног рада – подривању хришћанске традиције и морала у европским земљама путем подземног деловања Коминтерне и пропагирања атеизма, индивидуализма, материјализма и корупције. У даљем излагању Љотић је развијајући даљи ток „завере међународног јеврејства“ напустио идеолошку матрицу национал-социјализма, развијајући сопствену надреалну јудеоцентричну схему развоја политичких догађаја у Европи. Према Љотићу, после Првог светског рата, Јевреји су преко својих савезника масона и њиховог утицаја на владе Велике Британије и Француске издејствовали да силе Антанте у Версају диктатом мировних услова изазову максималну могућу озлојеђеност у немачком становништву да би на тај начин посредно помогли успон шовинистичких и империјалистичких политичких снага – што је у крајњој инстанци резултирало доласком национал-социјалиста на власт.⁵⁵

Истовремено, Јевреји су путем масонске организације и леви-чарских партија у земљама Антанте наставили кампању промоције интернационалистичких идеја и на тај начин кроз ширење дефетиз-

54 “Сасвим је нетачно закључити да је међународно Јеврејство заснивало болшевички режим у Русији ради непосредне јеврејске експлоатације руске земље и руског народа. Ма колико биле велике непосредне користи које би та непосредна економска експлоатација руске земље и руског народа донела, међународно Јеврејство је није хтело. Оно је револуцијом успело да створи тврђаву светске револуције, кроз коју ће и помоћу које ће међународно Јеврејство доћи до остварења свог више него педесетвековног сна о владавини над целом земљом и свим народима, обарањем свију посебних националних држава, убијањем свију других религија, стварањем једне светске државе, којом нико други владати не може већ једини међународни, свуда међу народима расту-рени народ, коме ће се сва племена поклонити и сви народи служити и благословити га као победника. Отуда међународно Јеврејство није ни имало за задатак да привредно експлоатише руску земљу и руски народ после револуције, већ да Совјетијом, као државном организацијом јудеомаксистичке мисли и Коминтерном, као међународном организацијом те исте мисли, тако управља да ова раслабљује све националне, а нарочито хришћанске државе с једне стране, а с друге да гура свет ка новом светском сукобу, а да се припрема кад овај сукоб дође и ратујуће стране буду довољно изморене и измрцварене за своју дефинитивну војничку улогу и победу.” (Види: Љотић Д., *Драма савременог човечанства*, Београд 1940, 16).

55 Љотић Д., *Драма савременог човечанства*, 10-11.

ма спровели пацификацију сила Антанте. Ову кампању пацификације помогли су и Јевреји из СССР путем политике Народног фронта. Преко свог саплеменика Леона Блума, који је минирао споразум који је Лавал склопио са Мусолинијем, Јевреји су одвојили Италију из табора Антанте и приближили је Немачкој.⁵⁶ Диригујући на овај начин политиком европских народа Јевреји су поделили Европски континент у два непријатељска табора. Убеђен да је прозрео јеврејске намере (и не слутећи да су он и његов покрет давно испројектовани као пион у ширим јеврејским плановима)⁵⁷ Хитлер агресивним потезима остварује старе немачке амбиције у Централној и Источној Европи (анексија Аустрије и Чехословачке), што изазива ратну психозу у земљама Западне Европе. Прекретница – историјски тренутак који Љотић назива „последњом сценом предигре Дrame“, наступа склапањем пакта Рибентроп-Молотов, које Љотић карактерише као спајање „крме“ (СССР) и „мотора“ (Немачка) светске револуције.⁵⁸ Пошто је Немачка сломила Пољску и анектирала Данцинг и Коридор, СССР заузима источну Пољску и тако онемогућава Немачку да склопи мир са пољском владом и потражи споразум са Британијом и Француском. На овај начин међународно јеврејство је поставило кулисе за „финални чин Дrame“ – катаклизмични сукоб између западних де-

56 “Зар нису Јевреји бацили Мусолинија у наручје Хитлеру? Зар није то учинила она скупштина Француске у којој је главну реч водио Јеврејин Леон Блум, оборивши Лавала који је с Мусолинијем био направио споразум.” (Види: Љотић Д., *Драма савременог човечанства*, 12).

57 “Ми смо зато давно рекли да Хитлер постаје несвесни јеврејски агент. Мислећи да ради нешто што треба да донесе срећу и величину његовој Немачкој, он у ствари изазива рат и својом огромном, а опремљеном снагом и дисциплинованим народом, удара о зид англо-француски, управљан совјетским кормиларом, све у циљу који је Израил поставио.” (Види: Љотић Д., *Драма савременог човечанства*, 23).

58 “Овај пакт има други значај. Он је последња сцена Предигре. Његов перфидно-сатански карактер осветљује трагичном црвеном светлошћу саму драму која почиње да се пред нашим очима одиграва.

Зато што смо знали то, зато смо упркос толиких и таквих тврђења могли упорно тврдити да неће бити постигнут споразум између Енглеске и Совјета. Немачка је у овој Драми изазивач рата. Мотор рата, па према томе и Мотор револуције. Преко Совјета Израил држи Кормило рата, па према томе и Кормило револуције. Пакт немачко-совјетски од 23. VIII није ништа друго него спајање мотора са крмом, узимање немачке моторне снаге под утицај јеврејско-марксистичких кормилара. Зато је тај пакт дошао као последња сцена предигре да би Мотор узео онај правац који Редитељ хоће.” (Види: Љотић Д., *Драма савременог човечанства*, 23).

мократија и сила Осовине. Ратни напори и разарања изазваће револуцију у позадини зараћених страна, када ће совјетске армије прећи своје западне границе и остварити Лењинов сан о светској револуцији, чиме ће фактички читава Европа доћи под власт СССР - којим под бољшевичком маском владају Јевреји. Закључујући своје излагање Љотић упозорава: „Али, Редитељ не жели да се Драма распростире само на запад Европе. Његова је жеља да она обухвати цео свет. Ни стопе земље да не буде коју Драма не би обухватила. Засад, у првој и другој сцени првог чина, појавили су се на Позорници Пољска и Немачка, Енглеска и Француска и Совјетија. Али, Израил жели да ту дођу и други народи: и они балтички и балкански, и они мали и мирни Холанђани, Белгијанци и Финци – целу Европу, он жели, да драма обухвати“. Ова апокалиптична визија коју је у *Драми савременог човечанства* презентовао вођа ЈНП Збор представљала је бруталну симплификацију низа сложених социјално-економских и политичких процеса, који су обликовали политичку сцену и карту међуратне Европе. Лакоћа којом је ова Љотићева конструкција деградирала идеолошке системе (демократију, марксизам и националсоцијализам), различите режиме (владе Народног фронта у Шпанији и Француској) и истакнуте политичке личности тог времена (Леон Блум, Стаљин, Хитлер, Мусолини) на пука оруђа у рукама „међународног јеврејства“ сведочила је како о доброј обавештености Љотића о унутрашњим политичким питањима европских држава, тако и о извесном степену месијанског комплекса, који је био карактеристичан за Љотићеву личност.⁵⁹

Крах версајског система који је наступио након пада Француске у јуну 1940. године довео је до југословенско-совјетског зближавања.⁶⁰ Покушај југословенске владе да оснажи свој положај обновом

59 Љотићеве тврдње да највећи умови европске политике и истакнути лидери европских земаља попут Лојда Џорџа, Клемансоа, Даладјеа, Чемберлена – па чак и Мусолинија и Хитлера представљају само несвесне пионе у рукама „међународног јеврејства“ и да вођени њиховом вољом вуку потезе на политичкој мапи Европе (који воде уништењу њихових земаља) док само он поседује довољно политичке мудрости и знања да прозре и разобличи планове „међународног јеврејства“ речито сведоче о постојању месијанског комплекса у Љотићевој личности. Уочавајући ову карактеристику његове личности многобројни Љотићеви политички противници су вођу ЈНП Збор у ироничном тону апострофирали као „апостола“ и „југословенског Катона.“ (Види: АЈ, фонд бр. 102, фасцикла бр. 7, чланак: Аноним, Политичка зрнца: Г. Вилдер о Љотићу, Самоуправа, 20. 2. 1937).

60 Popović N. B., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941-1945)*, 20.

дипломатских односа са СССР наишао је на жучну осуду вођства ЈНП Збор. У чланку *Закључак*⁶¹ Љотић је заузео становиште да КЈ не може признати СССР и на тај начин обезвредити жртве коју је за српски народ поднео Николај II и аболирати све злочине којима је руски народ био изложен од стране бољшевичког режима. У чланку *Писмо из Србије*⁶² Љотић је најоштријим речима критиковао југословенску владу због успостављања трговачких односа са СССР (31. мај 1940). Према његовој оцени, совјетски изасланик Лаврентијев дошао је у југословенску престоницу, не са намером да потпише трговачки споразум, већ да координира акције КПЈ и просовјетску пропаганду која за крајњи циљ имају да КЈ увуку у оружани сукоб са нацистичком Немачком. У наставку чланка Љотић се осврће на припаднике југословенске политичке елите, који су помогли склапање овог трговачког споразума речима: „Ја бих рекао да комуниста у нашој земљи нема, него има олоша који су врбовале све могуће владе... и који ће сутра мирне душе да изда и прода своју земљу“, закључујући своје излагање речима да су „југословенска влада и олош“ главни промотери бољшевизма у КЈ. Још оштрији критички тон заузео је Љотић у писму Кнезу-Намеснику Павлу Карађорђевићу, оптужујући га да је признањем СССР (24. јун 1940. године), започео процес разградње југословенске државе. У писму Љотић наводи: „Бољшевизирамо се навелико. Није вредело ништа мени што сам куцао на Ваша врата и говорио Вам да не смете признати Совјетску Унију. Господин Антић (министар Двора) ми је рекао: „Па како су је толики други народи признали, па остали мирни!“ Одговорио сам, видевши да ми је он ту баш Вашу мисао саопштио: „Лако је другим народима. За њих Совјетија постаје безопасна кад се каже да је Русија, а за нас баш у томе постоји опасност“... Више сте Ви учинили за бољшевизирање Југославије, Височанство, него Јосип Висарионович Џугашвили Стаљин. Данас свет лудује за „Русијом“. Држава му је дала за пример. Признање које сте учинили, схваћено је као признање Совјетије Русијом и признање свију заблуда комунистичких – истином, свију злочина – врлином. Ваши министри, штампа, највиши функционери ударају у намигивање „братској Совјетској Русији“. То је бедно и глупо, али одатле грешни народ црпе уверење да је све то истина и Стаљин је данас популарнији од Краља или од самог цара Александра I у време Карађорђа... Али ми се не бољшевизирамо само идеолошки. Бољшевизирамо се органски.

61 Љотић Д., „Закључак“, *Билтен*, 21. 9. 1939, 11-12.

62 Љотић Д., „Писмо из Србије“, *Билтен*, 16. 6. 1940, 20-21.

Читави крајеви наше земље иду расулу, нереду, отмици, лењствовању, непоштењу. Ово долази, због тога што је такав тон дат одозго нашем народном хору... Пустите да се чује истина о Совјетији. Спречите разорни рад просовјетске литературе и штампе, засноване погрешним и јевтиним ефектима, лако приступачним површној маси. Контролисати рад њихових дипломатских и трговинских агената и људи са којима су у вези. Објављивати у војсци, у штампи, у говорима да Совјетија није Русија и да не води руску ни словенску политику. Најстрожији антикомунистички курс завести у земљи“.

Будући да је њихов апел Кнезу Намеснику остао без одговора идеолози Збора наставили су са антисовјетском пропагандом преко сопствених штампаних гласила и брошура. Зборашка критика марксизма и децидирано негативан став према СССР сумирани су у књизи Милосава Васиљевића *Истина о С.С.С.Р.*⁶³ Ово дело које је изашло у октобру 1940. г. (непосредно пред забрану рада ЈНП Збор) било је конципирано као одговор идеолога зборашког покрета на совјетску пропаганду у Краљевини Југославији. У уводним поглављима Васиљевић је дао критички приказ бољшевичке идеологије фокусирајући се на негацију научног принципа у њеним основним постулатима као што су подела рада, негација приватне својине, класна борба и дијалектички материјализам.⁶⁴ У наставку брошуре Васиљевић је изнео (катастрофалне) резултате примене марксистичке доктрине у совјетској привреди која је за исходиште имала опадање пољопривредне и индустријске производње и драстичан пад животног стандарда совјетског становништва.⁶⁵ И ако је већи део садржаја ове брошуре био конципиран на утемељеној критици марксистичке политичке и привредне доктрине сам поговор овог дела (који је написао Димитрије Љотић) представљао је крајње неортодоксно тумачење унутрашње и спољне политике СССР. Према Љотићевим речима: “Није СССР Русија ни по постанку, ни по духу, ни по циљу ни по методама. Није СССР као друге државе инструмент судбине свога рускога народа, а још мање Словенства. СССР је само државна организација јеврејско-марксистичке мисли. То је њена тврђава, одакле се она спрема да пође у освајање целог света. Будућа светска државна организација којој теже Јевреји нема потребе да тражи име, грб и заставу. Све је то већ дато у Уставу СССР. Није СССР потребан мир већ рат, јер јој је

63 Васиљевић М., *Истина о С.С.С.Р.*, Петроград 1940.

64 Исто, 6-13.

65 Исто, 47-105.

потребна због стављања целог света под иго јеврејско-марксистичке мисли, светска комунистичка револуција“.⁶⁶

Убрзо након изласка ове брошуре у октобру 1940. године дошло је до великог сукоба зборашких и комунистичких студената на Техничком факултету у Београду. Након што су активисти КПЈ 22. октобра претукли десетак студената збораша у послеподневним сатима 23. октобра организована група од 250 збораша наоружана палицама, ножевима и револверима упала је на Технички факултет. У вишесатном сукобу који је уследио са обе стране коришћено је хладно и ватрено оружје и теже је повређено десетак лица. Након што су се обрачунали са активистима КПЈ на Техничком факултету збораша су наставили сукоб са присталицама КПЈ које су се окупиле око зграде факултета, а у току ноћи 24. октобра упали су у студентски дом Краљ Александар и тамо се обрачунали са студентима-члановима КПЈ.⁶⁷ Након овог инцидента уследила је оштра реакција власти која је 24. октобра забранила рад ЈНП Збор и до 27. новембра ухапсила 160 чланова и високих функционера покрета.⁶⁸ Пред Судом за заштиту државе покренут је процес против похапшених збораша за велеиздају, сепаратизам и спремање државног удара. Пошто је већина активиста и кључних функционера била или у затвору или у бекству ЈНП Збор је престао да постоји као организован политички покрет све до 27. марта 1941. године, када је пучистичка влада генерала Симовића опозвала мере које је против ЈНП Збор донела влада Цветковић-Мачек.

Свеукупно гледано став главних идеолога ЈНП Збор према СССР био је одређен фундаменталним идејним поставкама покрета и сложеном спољнополитичком ситуацијом која је обележила догађаје на европском континенту у предвечерје Другог светског рата. Генеаза овог става и слика СССР у штампаним гласилима овог покрета представљају јединствен пример на који начин идеолошка острашћеност може довести до стварања потпуно искривљене перцепције стварности, којом уместо рационалног погледа доминирају магловите теорије завере и фантазмагоричне конструкције. Основни идеолошки постулати ЈНП Збор, монархизам, клерикализам и антикомунизам условили су децидирано негативан став вођства покрета

66 Исто, 177-178.

67 Gligorijević B., „Napad Ljotićevaca na student tehničkog fakulteta u Beogradu u oktobru 1940. i rasturanje Ljotićevog Zbora“, *Istorijski glasnik* 2/1963, 62-65.

68 Исто, 69.

према СССР, али су истовремено онемогућили стварање рационалног погледа на политику СССР. Као пример за то може се издвојити тумачење совјетске политике Народног фронта и оштра критика антиклерикалних испада левих екстремиста у Шпанском грађанском рату. У првом случају се може видети да су идеолози Збора, са једне стране били спремни да и најмање отклоне од марксистичке економске доктрине (попут НЕП) оцене као сигурне знаке либерализације болшевичког режима, док су са друге стране, парадоксално улазак СССР у Друштво народа (1934) и политику Народног фронта (1935), којима је СССР практично одбацио своје експанзионистичке планове и отворио врата сарадњи са грађанским снагама⁶⁹ тумачили као крунски доказ ригидне лојалности совјетског руководства Лењиновом идеалу светске револуције. У другом случају, зборашки идеолози су пренебегавали постојање богате традиције антиклерикалних испада у историји политичког живота Шпаније.⁷⁰ Конкретни испад који је критиковао ЈНП Збор били су заправо дело шпанских радикала и анархиста – политичких групација које су се налазиле у оштром сукобу са шпанским комунистима и чији утицај је званична Москва током своје интервенције у Шпанији настојала да у што већој мери маргинализује.⁷¹ Број дисонантних тонова у зборашкој слици СССР не исцрпљује се на овим ставкама. Јанусовски карактер слике о СССР био је наглашен низом унутрашњих парадокса. Са једне стране СССР и КПЈ су у идеологији Збора представљени као главни заједнички садржалац и *spiritus movens* за све недаће и опасности које прете Краљевини Југославији и југословенској идеји. СССР и југословенски комунисти истовремено перцепирани и као помагачи федералистичких снага окупљених у оквиру Уједињене опозиције⁷² и као сарадници диктаторског режима ЈРЗ,⁷³ као дефетистички пацифисти који подривају одбрамбене потенцијале југословенске државе и као ратни хушкачи који настоје да увуку Краљевину Југославију у сукоб великих сила.⁷⁴ Са друге стране, истовремено, СССР је у зборашкој штампи истрајно апострофиран као економски и војно слаба држава са неразвијеном привредом и становништвом, које се

69 Popović N. B., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941-1945)*, 18.

70 Thomas H., *Španjolski građanski rat I*, Rijeka 1980, 40-41.

71 Thomas H., *Španjolski građanski rat II*, Rijeka 1980, 44-54.

72 Anonim, „Die Kommunisten bei uns und wir“, *Erwache: National-soziales Kampfblatt Organ der Jugoslawische Volksbewegung Zbor*, II Jahrgang Nr.1, januar 1937.

73 АЈ, фонд бр. 14, фасцикла 22, документ: Нови скандал владе Стојадиновића.

74 Љотић Д., „Нашим левичарима“, *Нови пум*, 10. 4. 1938.

услед немаштине и глади налази на ивици побуне. Бољшевички режим је у прво време апострофиран као (привремени) неуспешни експеримент, затим као кључни фактор у судбини Европе и једини озбиљан идеолошки противник национализма да би напоследку био деградиран на ниво марионете којом иза кулиса управља „међународно јеврејство“. Јанусовски карактер ове слике почивао је на парадоксалној конструкцији о omnipotentном и свеприсутном непријатељу, који је истовремено анахрон и модеран, самосталан и потчињен, слаб и снажан, привредно, војно и технолошки инфериоран а истовремено застрашујући. Занимљиво је напоменути да идеолози ЈНП Збор нису губили веру у коначан пад бољшевичког режима у Русији и васкрс царизма. Ово уверење најексплицитније је дошло до изражаја у чланцима *Без наслова*,⁷⁵ *Ускршња порука*⁷⁶ и *Унутрашњи преглед*⁷⁷ у којима је Љотић изразио жаљење због коначног пада Чехословачке, али и пласирао утопистичко-оптимистичну теорију, по којој ће нацистичка Немачка својом експанзионистичком политиком на рачун словенских народа, заправо изазвати сопствену пропаст. Наиме, Љотић је сматрао да ће након Чехословачке, Немачка неминовно напасти Пољску и СССР. Напад на СССР довешће до слома бољшевичког режима и обнове Руског царства које ће поразити нацистичку Немачку и ослободити и ујединити све словенске народе у Велику Славију, која ће се простирати од Јадрана до Владивостока. Ова утопистичка теорија умногоме је откривала праве корене антисовјетске психозе која је била присутна у идеологији ЈНП Збор. Његови идеолози поникли у панславистичкој традицији и наслеђу блиских српско-руских односа нису успевали да се помире са чињеницом идеолошке преоријентације до које је дошло у Русији након 1917. године. Уверени да словенске државе не могу опстати као самостални субјекти без помоћи Русије они су своју фрустрацију усмерили у правцу оштре и у неким аспектима и потпуно ирационалне критике бољшевичког режима. Ова интенција се јасно очитује у јудеоцентричном тумачењу карактера и спољнополитичких циљева СССР које су, под утицајем нацистичких антисемитских теорија, промовисали идеолози ЈНП Збор након 1939. године. Постављајући тезу да бољшевички режим представља заправо окупацију руске државе од стране јеврејске мањине вођство ЈНП Збор практично аболира ру-

75 Љотић Д., „Без наслова“, *Билтен*, март 1939, 1-3.

76 Љотић Д., „Ускршња порука“, *Наш пут*, 9. 4. 1939.

77 Љотић Д., „Унутрашњи преглед“, *Билтен*, 12. 4. 1939, 5-6.

ско становништво за спољнополитичке потезе СССР и истовремено оставља простор за поновну сарадњу између словенских народа, када у будућности бољшевички режим буде срушен. Утопистичка нада у васкрс царске Русије, која ће срушити немачки Рајх и ослободити словенске народе централне и југоисточне Европе германске доминације остала је присутна у идеологији ЈНП Збор и током ратног периода током којег је зборашки покрет тесно сарађивао са антибољшевичким руским војним формацијама, Руским одбрамбеним корпусом и армијом генерала Власова.⁷⁸

78 Димитријевић Б. Б., *Војска Недићеве Србије: Оружане снаге Српске владе 1941-1945*, Београд 2016, 534; Парезанин Р., *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд 2001, 478, 483; АС, фонд БИА – II 73.

УДК 061.2(497.11)"19"
DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.ars.333-336>

Алексей Борисович АРСЕНЬЕВ
независимый исследователь
arsenjev@neobee.net

Алексеј Борисович АРСЕНЬЕВ
Самостални истраживач

**„Русский Дом“ в Белграде после 1941 г.
„Руски дом“ у Београду после 1941. г.**

Культурная деятельность Русского дома имени Императора Николая II в годы Второй мировой войны отошла на второй план, так как в Доме сосредоточилась политическая работа военного времени и самым важным было оказание социально-гуманитарной помощи русским в Белграде и русским, бежавшим в столицу из провинции. В первую очередь тех из регионов оккупированных Италией и Болгарией (нынешних Косово и Македонии).

По приказу Командующего немецкими военными силами в Сербии, в мае 1941 года в Белграде была создана новая организация – „Бюро по делам русских беженцев в Сербии“. В здании Дома были сосредоточены отделы этого Бюро: статистический, по трудоустройству и продовольственный. Свою деятельность в этом здании продолжили: начальная школа, мужская и женская гимназии, Русская публичная библиотека. Общество русских сценических деятелей, ставило дневные спектакли в театральном зале Дома, в котором устраивались и концерты.

С приходом на территорию Сербии советских войск и партизан Иосипа Броз Тито русские в огромном количестве покидали страну. В сентябре 1944 года Русский дом стал главным эвакуационным пунктом. Русских на грузовиках, а потом по железной дороге увозили в Австрию, Германию, Чехословакию.¹

События послевоенных лет в стране привели к прекращению богатой общественной и культурной жизни русской эмиграции. Пра-

1 Тимофеев А., *Русский фактор и Вторая мировая война в Югославии. 1941-1945*, Москва 2010, 10-111.

вительство новой, демократической, затем – социалистической Югославии передало здание Русского дома во владение СССР. Книжный фонд, русская периодика, два музея и архив при Доме были расхищены, отданы в макулатуру, сожжены в котельне и частично увезены в Москву. Первоначально здание использовалось как клуб работников „совзагран-учреждений“, а с конца 1947 года в нем был открыт Дом культуры ВОКСа (Всесоюзного общества культурных связей с границей). Этот дом работал вместе с Обществом культурного сотрудничества Югославии и СССР, созданным в январе 1945 года. В него входили и немногочисленные русские эмигранты, в военные годы вступившие в подпольный Союз советских патриотов. В доме демонстрировались кинофильмы, проводились лекции, встречи с приезжающими советскими деятелями культуры и науки, устраивались выставки о СССР. Доступ туда был ограничен. Билеты на мероприятия распространялись только через Общество.²

После принятой в 1948 году в Бухаресте „Резолюции Информбюров“, осудившей партийный и государственный пути Югославии, с января 1949 года Общество бойкотировало Дом культуры ВОКСа, и он стал работать самостоятельно, стремясь привлечь запуганных белградцев. Вскоре он был вынужден прекратить всякую связь с гражданами Югославии, и являлся лишь клубом малочисленных советских граждан, работающих в Югославии.

С 1956 года, после восстановления партийных и государственных отношений между двумя странами, Дом постепенно активизируется, уже под новым названием – „Дом советской культуры“. Его деятельность сосредоточилась на бесплатном показе советских фильмов и устройстве выставок достижений народов СССР. Посетители имели свободный доступ в библиотеку, оснащенную исключительно советскими книгами, журналами и газетами. В 60-е годы деятельность Дома носила одностороннюю, явно пропагандистскую окраску.

В 70-е годы, вопреки нового похолодания отношений между двумя странами, из-за осуждения Югославией вторжения войск СССР в Чехословакию, Дом советской культуры всё больше посещает белградская молодежь. Их привлекает возможность познакомиться с советскими фильмами, как довоенными, так и послевоенными, удостоившимися призов на международных кинофестивалях.

2 Кутырин В. В., „Дом советской культуры - Российский центр науки и культуры „Русский Дом“ в Белграде“, *Русские в Сербии*, Белград 2009.

Интересно отметить, что в ДСК в те годы ходило много студентов Белградского университета, прибывших из провинции. Сидя часами в почти пустом и тихом читальном зале библиотеки, зимой в тепле, они готовились к экзаменам, и главное – имели бесплатный доступ к советским университетским учебникам и книгам. Там им были доступны сборники решенных задач по высшей математике, книги по термодинамике. Особенно был востребован медицинский трехтомник „Атлас анатомии человека“.

Редко приезжая в Белград из Нови-Сада, я посещал библиотеку ДСК, иногда увозил домой несколько книг – по художественной литературе и музыке. Новые библиотекари мою абонементную карточку отчего-то всегда долго искали в ящичке, принимая меня за сотрудника Посольства или Торгпредставительства. Я догадался, что карточки югославских граждан у них стояли на учете отдельно от советских.

Как многолетний читатель новисадской Библиотеки Матицы сербской, я узнал, что существует договор этой библиотеки с Государственной библиотекой им. В.И. Ленина в Москве, и в Нови-Саде можно получать на чтение книги из Москвы. Несколько раз я этим воспользовался: в читальный зал Библиотеки Матицы сербской мне приходили книги, даже редкие, дореволюционного времени. И это было бесплатно. Белградский ДСК был посредником в пересылке. Книги поступали недели две после даты заказа.

Развал СССР и сложности внутренней жизни в России влияли на работу Дома советской культуры. Само его существование, как культурного центра оказалось под угрозой. Возникла опасность передачи здания под Посольство одной из стран СНГ (Союза Независимых Государств), - Украины. Обеспокоенные судьбой своего бывшего „Русского дома“, белградская интеллигенция, русские в Сербии, в России и бывшие белградские русские, проживавшие в разных странах, приложили усилия сохранить этот очаг русской культуры в Сербии.

Не скрываю, что в этом деле и я принял активное участие: Статью „Спасите Русский дом в Белграде“ печатали газеты русского зарубежья: „Русская мысль“ (Париж), „Единение“ (Сидней), „Наша страна“ (Буэнос-Айрес), „Русская жизнь“ (Сан-Франциско), „Кубанец“ (Рэд-Бенк, штат Нью-Джерси, США), бюллетени объединения бывших гимназистов Русско-сербской гимназии в Белграде и объединений бывших кадет трех кадетских корпусов в Королевстве Югославии (выпускались в США, Аргентине, Венесуэле). Отклики на

воззвания, опубликованные в русских газетах зарубежья приходили в Сербию или прямо в Москву. Я подписывал коллективные воззвания, которые публиковались в сербских газетах и журналах („Борба“, „Политика“, „НИН“). Открытое письмо протеста Президенту РФ Б.Н. Ельцину от 1-го мая 1992 года подписали видные сербские деятели культуры – Десанка Максимович, Милорад Павич, Добрица Чоич, Мира Алечкович, Александар Терзич, Боголюб Станкович, Остоя Джурич и др., а от потомков русских эмигрантов – протоиерей Василий Тарасьев (Белград), инженер Алексей Борисович Арсеньев (Нови-Сад), Ксения Ивановна Павлова (Зренянин). Подобные возмущения публиковались и в России („Известия“, „Комсомольская Правда“, „Литературная Россия“).

Дом был спасен и несмотря на материальные и организационные трудности, продолжил свою деятельность, сменив свое название в „Российский центр науки и культуры в Белграде“. Вскоре к этому названию была добавлена приставка „Русский дом“, так как его таким все белградцы продолжали называть, со дня открытия, в апреле 1933 года. В 1993 году Дом торжественно отпраздновал свое 60-летие. Отмечал он и свои очередные круглые даты.

Мне хочется подчеркнуть, что в XXI веке Русский дом выполняет важную задачу, двустороннюю: сотрудничает с представителями сербской интеллигенции, гимназиями и школами городов Сербии, устраивает выступления сербских артистов и выставки сербских художников, содействует укреплению связей двух братских народов. А нам, русским старожилам в Сербии, особенно дорого то, что Русский дом отмечает вклад русской эмиграции в развитие сербской культуры и науки.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1.

Писмо Андреја Шемјакина професору Ђ. Станковићу, 25. децембар 1993

25. децембар 1993.

Москва

Поштовани професоре!¹

Користећи одлазак Мирослава Јовановића за Београд имам сад прилику да Вас топло поздравим и честитам Вама и Вашој ћерки Нову годину. Дај Боже, да она буде нешто боље, него ова.

Овом приликом дозволите ми да Вама саопштим нешто ново о себи. У међувремену, ја сам се уписао у докторат нашег института, (наш директор – проф. Волков ми је то понудио). Тиме је продужен мој боравак у Москви још на три године (живим у студентском дому). Што се тиче теме, то било је извесних тешкоћа, али ја сам ипак успео да сачувам у називу име Н. Пашића. Сада формално она звучи овако: „На путу ка Југославији. Н. Пашић и српска национална идеја 1878-1914.“ А фактички за мене то би значило оно старо: „Српска национална идеја, Н. Пашић и Русија“. Што се тиче хронологије, посебно радићу на периоду до 1903 г., јер од ове године почиње се савим нова фаза.

Са тим у вези, јако бих Вас молио да мене не оставите без Ваших добрих савета, консултација и искустава, а ја ћу се све јављати Вама како све иде. Извините, молим Вас, да Вас толико овом молбом оптерећујем.

Што се тиче „Н. Пашића и Данилевског“, идуће године сигурно ћу га написати. И одмах ћу послати Вама. Ускоро треба изаћи из штампе моја књижица (кандидатска теза)². И то ћу Вама послати.

1 Професор Универзитета у Београду историчар Ђорђе Станковић (1944–2017) бавио се различитим темама. Централно место у његовом опусу заузимала је историја стварања југословенске државе у Првом светском рату и одмах након њега, са посебном пажњом према патријарху српске политике на прелому 19/20. века Николи Пашићу.

2 Шемякин А. Л. *Радикальное движение в Сербии. Зарождение, становление, первые шаги (1875–1883)*. Москва, 1993.

Идуће године планирам написати популарну кратку биографију (прву на руском језику) Н. Пашића, посвећену његовој 150-годишњици, за наше руске читаоце. Институт у овом послу изашао ми је у сусрет и штампаће је, ако будем стигао да је напишем до краја године. Тако, видите, пуно увек планова. Надам се да ће се испунити барем половина од њих.

Хвала Вама много, драги професоре, да сте примили мој чланчић за Ваш часопис. То је за мене заиста драгоцено.

Још једном Вас поздрављам. Увек се сећам Вашу доброту и срдачни однос према мени.

Са поштовањем и захвалношћу,

Увек се сећам Ваше доброте и срдачног односа према мени.³

Андреј Шемјакин

3 Последњи рад који је А.Л.Шемјакин написао и објавио пред смрт био је некролог Ђ.Станковића. Шемјакин А. Л. (Москва). Джордже Станкович (1944-2017) // *Славянский альманах* 2018, 1–2. Москва, 2018. С. 420-425.

Прилог 2.

Рецензија А. Л. Шемјакина за рукопис “Гимназија у лицама. Прва руско-српска гимназија у Београду (1920-1944)”, 25. октобра 2017

Рецензия на рукопись: «Гимназия в лицах. Первая русско-сербская гимназия в Белграде (1920–1944)».

А.Б. Арсеньев, М.Л. Ордовский-Танаевский.

25 октября 2017 г.

Правильное, т.е. объективно-неидеологизированное, изучение истории русского зарубежья в Сербии (Югославии) началось во второй половине 1980-х гг. – с выходом трудов В.А. Тесемникова, Остои Джурича, А.Б. Арсеньева¹. Позднее (в 1990-2000-е гг.) наступило время самого, пожалуй, углубленного исследователя феномена эмиграции – причем во всех его «измерениях» – профессора Белградского университета Мирослава Йовановича, который установил «познание» судеб сербских (югославских) русских на подлинно научную основу, представив их в контексте встречи и знакомства двух родственных, но различающихся культур, а также разработав теорию, методологию и терминологию проблемы. Это помогло многим читателям освободиться от целого ряда стереотипов, шаблонных представлений и оценок, до сих пор бытующих в массовом сознании сербов и россиян. В части конкретно-исторической коллега Йованович также продемонстрировал явно незаурядный диапазон: начав с исследования, на первый взгляд, частного вопроса о прибытии русских беженцев в Югославию (и отточив в его рамках до блеска методологический инструментарий), он завершил свой опус фундаментальным синтетическим сочинением «Русская эмиграция на Балканах»,

1 Исследование опубликовано в 2018 г. Центром по изучению России и Восточной Европы Философского (Общегуманитарного) факультета Белградского университета им. проф. М. Йовановича в сотрудничестве с Институтом Славяноведения РАН и Архивом Сербской православной церкви.

вышедшим в издании Дома русского зарубежья. На макро-уровне, таким образом, вопрос был принципиально решен.

Теперь следовало переходить на микро-уровень, т.е. обратиться к конкретной среде обитания конкретных людей. И потому очередной этап исследования истории русской диаспоры связан как с географией расселения эмигрантов в пределах Югославии, так и их профессиональной специализацией. Вышли книги и брошюры об эмиграции в Словении, Хорватии, Боснии, Черногории, Македонии. О Сербии можно даже и не упоминать. Но особо «повезло» Воеводине – о «самоварах на равнине» написаны самые информативные, в сравнении с другими краями, работы. Их автором является А.Б. Арсеньев. Причем, что важно, он отнюдь не замыкается в своем творчестве на «локальной» географии, но в русле параллельной тенденции плодотворно изучает профессиональные занятия (в основном культурные) русских в Сербии: хоровое пение, кинематографию, оперное и театральное искусство...

Новым значительным и, сразу заметим, успешным шагом в процессе гуманизации эмигрантоведческих исследований (на еще более фрагментарном микро-уровне: от людей до человека) стала представляемая двухтомная работа *«Гимназия в лицах. Первая русско-сербская гимназия в Белграде (1920-1944)»*. Ее составители – как они сами себя называют – А.Б. Арсеньев и М.Л. Ордовский-Танаевский, коему также не чуждо русское зарубежье: как лично, так и в творческом плане. Известный кинорежиссер, он снял несколько документальных фильмов, связанных с историей русской эмиграции в Югославии.

В центре внимания этой книги совершенно иные объекты научного интереса, чем ранее: не традиционные (внешне-социологические) «волны», «численность», «география», «социальная структура», но сугубо внутренние и персонифицированные: русский человек в русской же культурной институции за границей – в среде, как мы уже сказали, родственной, но все-таки отличной. Что подтверждают и сами авторы: «Жизнь отдельного человека – вот исходный и основной масштаб любого исторического процесса, в том числе и нашего исследования». Такой поворот от «экстерьера» к «интерьеру» при изучении феномена русской диаспоры несет в себе без преувеличения огромный смысл. Поскольку на смену описанию сербского (югославского) общеэмигрантского ландшафта в контексте эмигрантской же социологии приходит воссоздание механизма сохранения национальной идентичности белградских русских второго поколения, гораздо

менее, чем их родители, физически связанных с исторической родиной. Воссоздается же этот механизм через детальную реконструкцию организации и функционирования одного из базовых охранительных институтов – Первой русско-сербской гимназии в Белграде.

Что мы о ней знали до завершения данной работы? Только то, что она реально существовала. Ныне же, в результате длительных и скрупулезнейших поисков авторов (с использованием редких печатных и уникальных рукописных материалов) ее история практически исторгнута из небытия: список преподавателей, предметы и программы их изучения, распорядок дня, внеклассная работа, религиозное воспитание, творческие студии, родительские комитеты и создавали тот «анклавный» русский амбиент, где *постоянно* пребывал «русский дух», сохранявший и укреплявший (наряду с семьей, конечно) русское же самосознание гимназистов (ок), не утерянное ими и далее – в момент рассеяния по белу свету после Второй мировой войны. Сколь крепка оказалась закалка Первой белградской... Что впервые и показали авторы-составители, справедливо представившие гимназию как своего рода «модель выживания» для молодых русских белградцев.

Что же касается воспитанников (ниц) гимназии, то авторы, по их собственным словам, «собрали, восстановили и в оригинальной форме представили сотни судеб русских людей вне России». Главный акцент в данной констатации следует поставить на «*восстановили*». И действительно, буквально «перепав» немало архивных материалов и объемные подшивки старой прессы, забросив свой пытливый невод буквально по всему миру (целая сотня корреспондентов от Австралии до Южной Америки и США) и получив уникальный «улов» из частных коллекций, какого в совокупности до них никто никогда не видел, они смогли по крохам реконструировать то, «как сложилась жизнь молодых русских в суровых обстоятельствах и последствиях Второй мировой войны, как и чем они жили духовно, кем стали с годами и как сохранили себя русскими, рассеявшись по всем континентам планеты». Казалось бы, прочно забытые судьбы сотен эмигрантов второго поколения возвращены читательскому сообществу и науке. При этом ведут авторы свой рассказ предельно корректно и академично: всплеск всемирной турбулентности в 1940-е годы разметал зарубежных русских по разным лагерям, – в такой ситуации уважаемые коллеги не дают категорических оценок, но дают возможность читателю самому определить, кто ему ближе; сами же подспудно давая понять, что речь идет об общерусской исторической трагедии.

Визуальный ряд является хорошо продуманным и стилистически выдержанным. Он подобран в русле все той же концепции «от людей до человека». Отказавшись от привычно массовых «классных» фотографий, авторы заменили их уникальными, хранящимися в далеких-предалеких семьях, индивидуальными портретами, которые органично сопровождают текст. И в результате, словно камень новыми гранями, повествование заиграло прекрасными молодыми лицами.

И в заключении следует сказать несколько слов о самих авторах-составителях и особенностях их работы. Они Авторы не являются профессиональными историками, что в данном случае сыграло только положительную роль. Не спутывая себя корпоративными правилами и условностями, А.Б. Арсеньев и М.Л. Ордовский смогли гораздо свободнее подойти к жанровой специфике, внутренней структуре и логике подачи материала, каковая нам представляется безупречной и убедительной. Работа представляет собой комбинацию трех жанров – исторического «собираательства», публикации источников и исследования. Именно исследования! Авторы чрезмерно скромничают, называя себя всего лишь «собираателями», утверждая при этом, что их книга – это собрание «жизнеописаний и автобиографий». Так вот, «жизнеописание» и есть исследование, тогда как «автобиография» – итог либо «собираательства» (когда деталь оттуда, деталь отсюда), либо публикация цельного источника. Кроме того, они проявили себя незаурядными «менеджерами». Организовать сотню учащихся и их потомков, заразить единым гимназическим проектом, мобилизовав их в едином же порыве и добившись прекрасных результатов, – такое дорогого стоит.

Итак, перед нами – поистине драгоценный для читателя и ученого *комплексный* труд, открывающий новое (институционально-биографическое) направление в изучении истории русской эмиграции в Югославии. Благодаря авторам-составителям-организаторам, сотни судеб и имен наших соотечественников донесены до массового читателя, а значит – сохранены навсегда. Все они везде и во все времена оставались русскими, опираясь на стойкий «бастион» – Первую белградскую гимназию. В противном случае (т.е. если б данный подвижнический проект не был реализован) всех бы их покрыла тьма забвения. Поэтому мы считаем крайне важным скорейший выход данного труда и настоятельно рекомендуем его к печати.

Главный научный сотрудник Института славяноведения РАН,
доктор исторических наук Андрей Леонидович Шемякин

Прилог 3.**„Хвала Русији да нам је поклонила Андреја.“ Некролог и изјаве саучешће пристигли поводом смрти Андреја Леонидовича Шемякина.**

Не стало Андрея Леонидовича Шемякина

Ушел из жизни наш коллега, доктор исторических наук Андрей Леонидович Шемякин. Андрей Леонидович скончался в ночь на 8 марта в больнице в своем родном городе Туле. На адрес института пришли многочисленные письма с соболезнованиями от коллег А. Л. Шемякина. А. Л. Шемякин родился 1 мая 1960 года. Он работал в Институте славяноведения с 1989 года, пройдя путь от младшего научного сотрудника до главного научного сотрудника. См. личную страницу Андрея Леонидовича. Коллеги А. Л. Шемякина приносят свои искренние соболезнования его родным и близким. Похороны состоялись 10 марта в Туле. Андрея Леонидовича отпевали в храме Двенадцати апостолов на ул. Оборонной, д. 92 и похоронили на новом участке Городского кладбища № 4 (на Мыльной горе).

2018. 8/10. марта
Институт Славяноведения РАН

Не стало нашего дорогого Андрея Леонидовича Шемякина, звезды сербской историографии первой величины, моста между Россией и Сербией, атланта, который многие годы держал на своих плечах тяжесть исторических связей между науками двух братских народов. Он ушел в расцвете сил, внезапно, в городе своих корней, в праздник, не добравшись до своего дня рождения - 1 мая. Ушел, как и наш основатель и его большой друг, - Мирослав Йованович. Они сейчас на небе, в вечном покое и счастье, которое ждет настоящих подвижников славянского дела. Оплакиваем с Вами эту потерю, ученого, который кроме своей академической работы и необъятных обязанностей находил в себе силы в течении многих лет выступать перед

сербскими студентами, изучающими историю России. Низкий ему поклон и вечная память.

Белград, 8 марта 2018 г.
Центр по изучению России и Восточной Европы,
Философского факультета в Белграде
Директор центра: Проф.д.и.н. Татьяна Суботин-Голубович
сотрудники центра: доц. д.и.н. А.Тимофеев, д.и.и. Г.Милорадович

Кафедра современной истории Философского факультета Университета у Београду безмерно скорбит о постигшей нас утрате, внезапном уходе многолетнего коллеги и сотрудника в совместных начинаниях, автора часто публиковавшегося в кафедральном журнале, нашего дорогого друга Андрея Леонидовича Шемякина. Примите наши искренние соболезнования в горе, которое Вас постигло.

08.03.2018.
От лица всех сотрудников Кафедры
Зав.кафедрой проф.др.Милан Ристович

Тяжело поверить в постигшую нас утрату, в удар, который понесла историческая наука с потерей вечноживого классика сербской историографии, великана, который вновь открыл для Сербии ее гиганта национальной политики (П.Пашича), поверить в то, что нас оставил наш драгоценный соратник, сотрудник и товарищ Андрей Леонидович Шемякин. В полном расцвете научных сил, среди буйства творческих планов, в самом размахе интеллектуальной мощи скончался человек, которого мы никогда не забудем. Он положил свою жизнь и все свои силы на алтарь науки и создал себе вечный памятник своими книгами, статьями, исследованиями, но самое главное - добротой и отзывчивым нравом, который так ценили все, кто знали Андрея Леонидовича Шемякина. Выражаем Вам свое глубочайшее сочувствие в случившейся трагедии.

08.03.2018
Директор Института новейшей истории Сербии,
Д.и.н. Миле Белаяц

Директор Института славяноведения Российской академии наук
Д.и.н. Никифоров Константин Владимирович
Уважаемый Константин Владимирович,

Исторический институт Белград с огромным потрясением и сожалением принял весть о смерти Андрея Леонидовича Шемякина. Весь коллектив глубоко скорбит о скоропостижной смерти уважаемого коллеги и друга нашего Института, который на протяжении долгих лет вносил огромный вклад в науку и оставил след во всей сербской историографии. С бескрайней благодарностью и уважением будем помнить Андрея Леонидовича!

08.03.2018

Выражаем свои искренние соболезнования.
др Срджан Рудич, директор Исторический институт Белград

С болью в сердце узнал про неожиданную кончину Андрея Леонидовича Шемякина, замечательного человека, любившего и отлично знавшего Сербию и ее народ, серьезного историка, моего многолетнего друга. Вам и сотрудникам Института выражаю глубокое соболезнование по поводу утраты видного ученого, покинувшего нас в расцвете своей научной деятельности. Скорблю вместе с Вами.

08.03.2018

Дружески, Алексей Борисович Арсеньев, Нови-Сад.

Драги пријатељи и колеге,
вест о смрти Андреја Шемјакина дубоко ме је погодила и ражалостила. Отишао је човек који је био српски историчар, колико и руски. Током неколико деценија био је сарадник у многим српским научним институцијама и радо виђен гост у свим значајнијим српским архивима и библиотекама. Готово све што је написао већ је објављено и на руском и на српском језику. То нешто значи. У нашем времену није било бољег познаваоца историје српског радикализма и личности Николе Пашића. Данас је мало људи који

у науку улажу толико радозналости, љубави и страсти, као што је то чинио Андреј Шемјакин. Његовим одласком наша генерација истраживача остала је без великог пријатеља и поузданог сарадника, а млађе колеге без драгоценог оријентира и примера професионалног морала. Андреј Шемјакин је био човек старинског карактера и манира и посебне врсте шарма. Његовом смрћу настала је празнина која ће тешко бити попуњена. Андрејевој породици и колегиницама и колегама у Институту славистике Руске академије наука изражавам најдубље саучешће.

9.марта 2018.

др Горан Милорадовић

Институт за савремену историју, Београд

Поштоване колеге, примите изразе искреног саучешћа поводом прераног одласка драгог пријатеља и колеге Андреја Леонидовича Шемјакина, великог znalца српске историје. Ми који смо га познавали, никад га нећемо заборавити.

9.марта 2018.

С поштовањем,

др Радомир Поповић

Историјски институт Београд

Директор Института славяноведения Российской академии наук д.и.н. Никифоров Константин Владимирович
Уважаемый Константин Владимирович,

Посольство Республики Сербии в Российской Федерации свидетельствует Институту славяноведения Российской академии наук и Вам лично свое уважение и сообщает, что нас глубоко потрясло известие о преждевременном уходе из жизни нашего дорогого коллеги д-ра Андрея Леонидовича Шемякина. Все, которые были знакомы с Андреем Леонидовичем Шемякиным хорошо знают насколько он был предан изучению истории Сербии и сербов, а особенно изуче-

нию личности и деятельности Николы Пашича. Весь научный опус и общественная деятельность Андрея Шемякина оставили глубокий след в изучении отношений между Сербией и Россией. Шемякин блестящее знал и понимал сербскую и балканскую историческую обстановку. Коллегу Шемякина всегда радо встречали сербские коллеги, у него было очень много друзей в Белграде и во всей Сербии. Посольство Республики Сербии в Российской Федерации выражает свои соболезнования по случаю смерти Андрея Леонидовича Шемякина. Любезно просим передать выражения нашего соболезнования и сочувствия его семье и близким. Посольство Республики Сербии в Российской Федерации пользуется случаем, чтобы возобновить Институту славяноведения Российской академии наук и Вам лично уверения в своем высоком уважении.

09.03.2018.

Чрезвычайный и Полномочный Посол
Республики Сербии в Российской Федерации Д-р Славенко Терзич

Одлазак великог пријатеља Србије Андреја Шемјакина

У Москви је изненада преминуо историчар Андреј Шемјакин, велики пријатељ и одличан познавалац Србије и српског народа. Андреј Леонидович је од 1989. радио у Институту за словенске студије Руске академије наука а иза себе је оставио десетине књига и радова посвећених историји Србије. Шемјакин, који је у Србији био чест и радо виђен гост, посебно се специјализовао за историју Србије и Балкана новог века, као и за руско-српске везе и односе. Изучавао је историју Првог светског рата, а од почетка двехиљадитих година активно проучавао модернизационе процесе у балканским земљама и био шеф пројекта „Човек на Балкану у процесу модернизације“, у оквиру којег је до 2011. године изашло шест тематских зборника. Упознала сам га 2004. у просторијама Института, а први утисак је био не само да без акцента говори српски, што је за Русе реткост, него да и историју Србије држи у малом прсту. Доста се бавио историјом добровољачког покрета у Српско-турском рату 1876. као и Николом Пашићем, по чему га препознају и српски читаоци, будући да су му

преведене на српски књиге „Идеологија Николе Пашића“, „Митрополит Михајло и Никола Пашић. Емигрантска преписка (1884- 1888)“, као и „Смрт грофа Вронског“. Шемјакин је био доктор историјских наука, а родио се 1. маја 1960. у Тули. Историјски факултет МГУ завршио је 1986, а 1990. одбранио је магистарски рад „Формирање Радикалне партије у Србији 1881/1883. године“. Тема докторске дисертације коју је одбранио 1998. у Институту за словенске студије била је „Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868-1891)“.

9. марта 2019.
Спутник Тања Трикић

Драге колеге и пријатељи,

Са великом тугом примили смо вест о смрти колеге, пријатеља и сарадника Андреја Шемјакина. Руска и српска историографија остале су без великог историчара који је својим делом оставио дубок траг у историјској науци. Колега Андреј Шемјакин је био вишегодишњи истраживач у Архиву Србије и увек радо виђен пријатељ наше установе. Његов драги лик, пријатељски однос који је неговао према свима нама и његове промишљене речи у разговорима на историјске теме заувек остају у нашем сећању. Породици Андреја Шемјакина и свим колегама у Институту славјановеденија Руске Академије наука изражавамо дубоко саучешће.

У Београду, 12. марта 2018.
У име колектива Архива Србије и у своје лично име
др Мирослав Перишић, директор Архива Србије

Институт за славистику РАН
Господин Константин Владимирович Никифоров, директор
Потресени смо вешћу о прераном одласку важног истраживача и доброг познаваоца руско-српских веза Андреја Леонидовича Шемјакина. Матица српска је тиме изгубила драгоценог сарадника и човека који је био носилац енергије усмерене ка сарадњи Инсти-

тута за славистику и Матице српске, те руске и српске научне заједнице. Примите знаке нашег искреног саучешћа.

12. марта 2018.

Председник Матице српске, проф. др Драган Станић

У име Одељења историјских наука Српске академије наука и уметности, и у моје лично име, желимо да Вама, Вашем Институту и породици изненадно и прерано преминулог драгог колеге Андреја Шемјакина изразимо нашу велику жалост и најдубље саучешће.

12. марта 2018.

Академик Михаило Војводић
Секретар Одељења историјских наука САНУ

Проф. др Константин Никифоров Директор
Институт за словенске студије РАН Москва
Поштовани професоре,

Са искреном тугом смо примили вест да је преминуо велики пријатељ Србије и врсни познавалац српске историје др Андреј Леонидович Шемјакин. Господин Шемјакин је својим радовима посвећеним делу Николе Пашића у великој мери допринео бољем познавању делатности српског државника. Његови радови о руско-српским односима у 19. и 20. веку представљају значајан корак у бољем познавању веза које су успостављене између две средине и државе. Будите љубазни и пренесите наше искрено саучешће породици господина Шемјакина као и колегама из Института за словенске студије.

13.03.2018.

Др.Војислав Г.Павловић
директор Балканолошког института САНУ

Поштоване колеге, драги пријатељи!

Потрешени прераним одласком драгог пријатеља и колеге Андреја Шемјакина, изражавамо вам најдубље саучешће. Андреј Шемјакин је својим преданим радом унапређивао знања о српској историји, а својом добротој и племенитошћу све нас чинио поносима што смо му били колеге и пријатељи. У овој великој тузи теши нас уверење да ће његове књиге користити и будуће генерације руских и српских историчара, док ће успомена на њега живети у свима нама који смо имали срећу да га познајемо.

Београд, 13. март 2018.
Катедра за историју Југославије
Љубодраг Димић
Мира Радојевић
Александар Животић

Институту славяноведения Российской академии наук
(ИСл РАН)

Драге колеге и пријатељи,

Све нас у Институту за савремену историју у Београду дубоко је потресла вест о смрти драгог колеге Андреја Леонидовича Шемјакина, који је свима у српској историографији био познат као предани истраживач српско-руских веза и односа. Одласком доктора Шемјакина српска наука је остала без провереног пријатеља и колеге, али и без једног објективног и добронамерног погледа са стране на историју Србије и српског народа. Данас вероватно нема српског историографског часописа у коме Андреј Шемјакин није објавио бар један свој текст, а у многима је био и члан редакције. Његов допринос српској науци је видљив и у бројним зборницима са научних конференција, као и у монографијама и другим публикацијама. Молимо Вас да у име сарадника Института за савремену историју и моје лично име примите најдубље изразе нашег искреног саучешћа поводом овог ненадокнадивог губитка.

13.03.2018.
Директор института
проф. др Момчило Павловић

ИНСТИТУТ ЗА СЛАВИСТИКУ РУСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА

Директору Константину Никифорову

Поштовани Директоре, уважене колеге

из Института за славистику,

Током јучерашњег дана до нас је стигла тужна вијест о смрти драгог колеге Андреја Леонидовича Шемјакина. Дубоко нас је потресао губитак који је задесио не само Ваш Институт, већ и славистику уопште. Андреј Леонидович припадао је средњој генерацији историчара вашег Института, али се није бавио само историјом Русије и руског народа, већ и историјом Србије, Црне Горе... Балкана. Одликовао се ријетком озбиљношћу у научном послу и истраживачким радом достигао високе резултате, садржане у вриједним научним публикацијама, књигама, чланцима, есејима, које је за собом оставио. Красиле су га племенитост, несебичност, срдачност и љубазна подршка и спремност да пружи помоћ свима који би му се обратили. Био је насмијан тих човјек, који је с поносом корачао кроз живот, подносећи и невеселе тренутке, којих је свакако бивало. Посвећеност послу и урођена ведрина, остаће у трајном сјећању свима нама у Црној Гори, у којој је долазио на научне скупове у Цетињу, Бару, Подгорици. Својим научним, моралним и људским квалитетима може бити узор не само Вашим колегама, него и свима осталима који су познавали Андреја Леонидовича Шемјакина. Остали смо без великог, вољеног, пријатеља и великог научника, који је за собом оставио вриједна научна дјела, неизбрисиве успомене и драга сјећања. Вама и члановима Вашег колектива изражавамо дубоко саучешће поводом смрти Андреја Леонидовича Шемјакина. Истовремено Вас молимо да његовој породици и њему блиским пренесете осјећање наше искрене туге и жалости због прераног одласка драгог Андреја Леонидовича.

Подгорица, 15.03.2018.

Колектив Историјског института Црне Горе

Др Радослав Распоповић

Только что прочитала о кончине Андрея, совсем неожиданно и трагично. Я знала его как приветливого и добродушного парня, готового поделиться своими знаниями о Сербии и сербах. Какая утрата.

Ирина Воробьева, д.и.н.

Как гром среди ясного неба, меня поразило известие о смерти моего великого друга Андрея Шемякина. 15 лет назад, когда я жил в Москве, как человек, который любит историю, я искал книгу профессора Николы Поповича. Профессор обещал мне привезти книгу, когда он приедет в Москву. И однажды, 15 лет назад, профессор Попович приехал с одним крупным русским, который почти без акцента говорил на сербском. Настоящий русский - крупный блондин с бородой. «Так как Вам нравится история, да и вы примерно одного возраста, я решил вас познакомить», - сказал профессор Попович. С тех пор, следующие 15 лет, и в Москве, пока я работал там, и позже, когда я уехал в Белград, мы виделись. У нас была своя небольшая традиция: Андрей мне звонил, обязательно диктовал мне список из 5-6 книг (всегда стеснялся, а я настаивал), которые вышли в Белграде, он приходил к нам с супругой на ужин или мы виделись в ресторане. С собой он привозил последние издания Вашего института и тульские пряники для моей супруги. Для нас обоих Андрей был тем, кого сербы называют настоящим русским ученым, как из сказки. Крупный блондин, с глубоким голосом, посвященный всем своим существованием науке, кто-то, кто любит Сербию, и кто-то, у кого вы можете многому научиться. Великое сердце, душа и ум. От него мы многое узнали о сербах, хотя он не допускал ясной политической позиции и критиковал, когда кто-то приравнивал политическую позицию к научному вкладу историка, ему причиняло боль все, что происходило с сербами, и даже небольшие игры и кланы среди сербских историков, поверхностность, маркетинговый подход к науке и самолюбие. Он объяснял все, что нас интересовало, а то, что происходило и сейчас происходит в Сербии России, Украине, мире. Русский, от которого мы узнали о сербской истории больше, чем в школе. Он помогал и волновался о «Ру-Слове» - частной школе русского языка моей супруги. Мне было больно, что сербское государство никоим образом не отметило ни Ваш институт, ни его, за все годы усилий, работу по изучению сербской истории, культуры и традиций... Моя семья потеряла очень дорогого друга, рана на сердце большая, я уверен, что также велика потеря и для Вашего института. Спасибо России за то, что она подарила нам Андрея, спасибо Вам за все, что делает Ваш Институт.

С уважением и благодарностью,
Иван Кнежевич

РУСИЈА И СРБИЈА НА ПРЕЛОМУ ВЕКОВА
Српске теме Андреја Шемјакина

Лектура и коректура
Биљана Живковић

Прелом и дизајн корице
Ђорђе Секерезовић

Штампа
Графо сан, Београд

Тираж
100 примерака

Фотографија на корицама

Поглед на Дунав са видиковца *Децебал* код насеља Текија
у општини Кладово Борског округа. 20. септембра 2010.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.1:929 Шемјакин А. Л.(082)
327(470:497.11)"18/19"(082)
94(470:497.11)"18/19"(082)

РУСИЈА и Србија на прелому векова : српске теме Андреја Шемјакина
/ [одговорни уредник Алексеј Ј. Тимофејев]. - Београд : Институт за
новију историју Србије : Центар за Руске и Источноевропске студије
»М. Јовановић« Филозофског факултета Универзитета : Информатика ;
Москва : Институт за словенске студије РАН : Историјски институт, 2020
(Београд : Графо сан). - 354 стр. ; 24 см. - (Библиотека Зборници радова /
[Институт за новију историју Србије, Београд] ; бр. 17)

Текстови на срп. и рус. језику. - Тираж 100. - Стр. 9-10: [Предговор] /
Уредништво зборника. - Стр. 11-13: Уводни говор / М. Бјелајац. - Прилог
1-3: стр. 339-354. - Напомене и библиографске референце уз радове.

ISBN 978-86-7005-165-2 (ИНИС)

а) Шемјакин, Андреј Леонидович (1960-2018) б) Међународни односи --
Русија -- 19в-20в -- Зборници в) Међународни односи -- Србија -- 19в-20в
-- Зборници г) Србија -- Историја -- Русија -- 19в-20в -- Зборници

COBISS.SR-ID 283753996